

„Nem tudnak ezek dolgozni, csak focizni!”

Elméleti és módszertani dilemmák az Orczy-kerti Farkasok labdarúgócsapatával végzett kutatás során

Bemelegítés – A csapat és a kutatás bemutatása

1. Négyfős kutatócsoportunk, mely az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium hallgatóiból alakult meg, 2012 tavasza óta követ figyelemmel egy Orczy-kerti labdarúgócsapatot, az Orczy-kerti Farkasokat. Érdeklődésünket az edző rendszeres médiamegjelenése keltette fel, hiszen gyakori szereplője volt riportműsoroknak, újságcikkeknek. (A tanulmány végén szerepel a kutatás szempontjából fontosnak ítélt cikkek és videók teljességre nem törekvő gyűjteménye.)
2. Az edző 2005-ben indította útjára sajátos kezdeményezését, melyben a VIII. és IX. kerületi hátrányos helyzetű, többségében roma származású gyerekeknek szervezett labdarúgócsapatokat az Orczy-parkban. Kezdetben az Univerzum Egyesület, majd az Internationale Club de Football Sportegyesület részeként szerepeltek az 1999-es, 2000-es és 2001-es korosztályokban közel harminc fő igazolt játékoskal. Több tehetséges fiatal játékosnak sikerült különböző nagy fővárosi klubok – mint például az FTC – utánpótláscsapataihoz bekerülni. Az egyesület célja, hogy a *deprivációs spirálból* (Zombori 1997:152), azaz a hátrányos helyzet generációról generációra történő újratermelődéséből az itt élő gyerekek ki tudjanak lépni a sport által. „Ezzel az egyesülettel és az odaadó, alázatos munkával azt szeretnénk elérni, hogy ezek a srácok a tanulás és a rendszeres sportolás mellett az életben tudjanak érvényesülni, ne az utcán és az aluljárókban, hanem a sportpályákon mutassák meg a tehetségüket és a tudásukat” – írta a tréner az általa elnyert Szociális Innováció Alapítvány Pro Bono Díj pályázatára 2011-ben (Pro Bono Díj 2011). A későbbiekben az Orczy-kerti Farkasok csapata több alkalommal is az edzőpálya megváltoztatására kényszerült (Építők SC, BKV-pálya), illetve arra, hogy új támogatókat keressen (2012/2013-ban Közterület S. K., 2013 októberétől a Mészöly Focisuli ernyője alatt működik). Jelenleg mintegy harminc-negyven gyerek jár le havonta legalább egyszer az edzésekre, meccsre, közülük tizenöt-húsz fő igazolt U14-es játékos.
3. Az edző saját elmondása szerint mindenfajta ellenszolgáltatás nélkül, pusztán hivatástudattól vezérelve tart edzéseket. Mindez a média számára népszerű történetté vált, több alkalommal adott hírt a csapatról a nyomtatott és az online sajtó egyaránt.
4. Kutatásunk tárgyává kívántuk tenni azt, hogy a tréner miképpen szervezte meg különösebb anyagi, szervezeti és infrastrukturális háttér nélkül a csapatot, másrészt pedig azt a kérdést, hogy olyan példát láthatunk-e, mely akár követőkre is találhatna a későbbiekben. Két kutatási kérdést fogalmaztunk meg (tanulmányunk két „félideje” ezek köré épül): a kezdeményezés elősegíti-e a csapat tagjai számára a kritikai pedagógia által definiált emancipációt, valamint milyen modell jellegű tényezők azonosíthatók a csapat működésében?
5. A kutatáshoz alapvetően a kritikai pedagógiát mint értelmező diszciplínát használjuk: a valóságot elsősorban annak társadalmi dimenziójában vizsgáljuk, különösen az igazságtalanság, a kirekesztettség strukturális tényezőire helyezve a hangsúlyt. Úgy véljük, hogy a valóság ilyen tanulmányozásában nemcsak a statisztikai adatok, a nagy struktúrákra vonatkozó vizsgálatok fontosak, hanem az olyan egyedi kezdeményezések vizsgálata is, mint az Orczy-kerti Farkasok. Mindemellett előzetesen úgy véltük, az edző maga is implicit módon kritikai pedagógiát folytat: lehetőséget teremt a környéken élő hátrányos helyzetű gyerekek számára arra, hogy a labdarúgáson keresztül közösséget alkothassanak, és a sport nyelvén megtanulják hallatni a hangjukat, ami az emancipáció felé vezető út első lépése.
6. Tanulmányunkban először ismertetjük a kutatás során felmerülő módszertani kérdéseket, majd bemutatjuk elsődleges elméleti keretünket, a *kritikai pedagógiát*. Ezután olyan fogalmak

értelmezésére helyezük a hangsúlyt, amelyek kiemelt jelentőséget kapnak tapasztalataink interpretálásában. Végül elemezzük a terepmunkából származó empirikus eredményeinket, és felvázoljuk röviden a további vizsgálódás lehetőségeit.

Taktikai megbeszélés – A kutatás módszertani dilemmái

7. Az Orczy-kerti kezdeményezés feladatmegosztó struktúrája egy főre redukálódik, aki egy személyben tréner, marketingmenedzser, toborzó, csapatpszichológus, pedagógus. Szemben más szervezetekkel, ahol az adott „intézménnyel” kapcsolatba kerülők elkülönítik az abban közreműködőket a szervezet egészétől, az Orczy-kerti Farkasok esetében az interjúkból világosan kiderül, hogy az általunk megkérdezettek őt azonosítják a csapattal – gyakorlatilag elsődleges mozgatórugónak tekintik az edzőt. Emiatt tartottuk fontosnak akciókutatásunkban a *részt vevő megfigyelés* alkalmazását elsődleges módszerként, mert ezzel elkerülhető, hogy személyiségének egyébként is erős hangsúlya ránehezedjen a kutatásra. Az Orczy-kerti Farkasokkal kapcsolatban álló szülők és játékosok véleményét a kezdeményezés sikerességéről rendkívül nehéz elválasztani az edző személyiségéről vallott szubjektív véleményüktől. Arra a kérdésre, hogy mennyire tartják jónak, fenntarthatónak a labdarúgóklub működését, minden egyes interjúban rögtön a tréner személyes tulajdonságairól, megnyilvánulásairól kezdtek el beszélni, ezzel pedig tematizálták saját véleményüket. Ennélfogva vizsgálódásunk fókuszába elsősorban az edző tevékenysége került, ahelyett hogy összegyűjtöttük volna a róla kialakult képek sokaságát.
8. Kutatásunkat eredetileg kizárólag terepmunkával, majd interjúk és kérdőívek felvételével kívántuk lefolytatni. Ám a kiindulási kérdés megfogalmazását követően az adatgyűjtés problémájába ütközve úgy próbáltuk meg elemezni a csapat működését, illetve arról következtetéseket levonni, hogy közben saját kutatási témánkba egyre aktívabban bevonódtunk. Az edzővel folytatott egyeztetések egy, az eredeti elképzeléseinktől eltérő módszer felé tereltek bennünket. A terepen a vezető több alkalommal is szembesített minket az ígéreték sokaságával és a valós támogatás hiányával, ezért kutatócsoportunk valós segítséget kívánt nyújtani. Ez a kezdetben altruistának induló viselkedés fokozatosan bizalmi kapcsolattá vált. Ha az edző egészségi állapota nem tette azt lehetővé, akkor helyettesítettük parkórként a Haller-parkban – ahol egyébként saját csapatát szokta toborozni –, továbbá megismerkedtünk családjával, a játékosokkal, valamint egyesek szüleivel is. Bíróként, kiegészítőként egyaránt próbáltuk hasznossá tenni magunkat, hogy emiatt ne maradjanak el edzések. Az ELTE egyetemi sportpályázatán keresztül segítettünk az Orczy-kerti Farkasoknak labdák beszerzésében. A felismeréssel, miszerint saját kutatási témánkon kívánunk „segíteni”, és az ebből fakadó problémákkal (saját időbeosztásunk, preferenciáink megtartása) csak a folyamat közben szembesültünk.
9. A Kemmis és McTaggart (1988:12–23) által kidolgozott akciókutatás fogalmát csak azért vonatkoztathatjuk magunkra, mert az adatgyűjtés a saját beavatkozásunk révén a későbbiekben *felderítésé* és *tényfeltárássá* vált. Így az elemzés valójában saját akciókutatási lépéseink révén valósult meg. A tervezés és az azt követő részvállalás (a csapat kísérése, eszközök szállítása, „segédedzősködés”) olyan tevékenység volt, ahol a cél a segítesen túl inkább az arra való törekvésben csúcsozott ki, hogy miként lehetne hatékonyabban, jobban működtetni a csapatot. Mindez lehetővé tette, hogy elemzésünkben választ keressünk arra, miért nem működik a csapat egységes és folyamatosan jelen lévő közösségként. Havas Péter *Akciókutatás és tanulás fejlesztése* című tanulmányában kifejti (Havas 2004:3–5), hogy a tervezés és az akciókutatási lépések nem jelentkeznek pontos *körfolyamatokban*. A mi esetünkben ez a *körfolyamat* sajátoosan alakult, mivel a kezdeti megfigyelői terepmunka idővel beavatkozó kutatássá vált. Ennek eszközeként részt vevő megfigyelést alkalmaztunk, hogy kutatási kérdéseinkre jól körülhatárolható válaszokat adjunk.
10. A megfigyelésen alapuló kutatások során az egyik legelső lépés a terephelyszín kiválasztása (Héra–Ligeti 2005:60–62). Esetünkben a vizsgálódás terepét – a csapat edzéseinek és mérkőzéseinek helyszíneit – fizikailag nem lehetett pontosan körülhatárolni: a „helyszín” gyakran

magában foglalta az utazásokat és a különböző helyszínváltoztatásokat is. Minden alkalommal megpróbáltuk a lehető legtöbb információt begyűjteni az adott eseményről és helyszínről, kiemelve a csapat kapcsolatát az adott fizikai térrel, amely számunkra a megfigyelési egységet jelentette. Kérdés, hogy a hazai pályát mennyire tartja otthonának a csapat, milyen viszonyban vannak a környék lakóival (Kinizsi utca, Haller park, Orczy-kert).

11. A terepmunka másik kiemelten fontos aspektusa a megfigyelési technika kidolgozása volt. Mielőtt a helyszínre érkeztünk volna, a kutatócsoport tagjaival lefektettük megfigyelésünk alapvető kérdéseit és szabályait. Igyekeztünk minden alkalommal olyan közös tudást kialakítani, amely alapján körvonalazhattuk, hogy mi a fontos számunkra a terepen, továbbá meghatároztuk, illetve leszűkítettük a megfigyelendő jelenségek körét, közös nevezőre hoztuk azokat a szempontokat, melyekre fókuszáltunk. Az esetek nagy részében több ilyen dimenziót határoztunk meg, amelyeket felosztottunk egymás között annak érdekében, hogy a kutatócsoport tagjainak ne aprózódjon el a figyelme, és minden jelenséget behatóan meg tudjunk ismerni. A megfigyelések alkalmával igyekeztünk a játékosok és a szülők legnagyobb részével, valamint az edzővel is kapcsolatot létesíteni általában rövidebb beszélgetések során (ezek rövidegét a bizalmi helyzet kiépülésének lassú folyamata indukálta). Eközben csak akkor készítettünk jegyzetet, amikor erre feltétlenül szükség volt, igyekeztünk minél inkább beolvadni abba a közegbe, ahol éppen a megfigyelést végeztük. A megfigyelési alkalmakat minden esetben közös megbeszélések követték, ahol összesítettük a tapasztalatokat, a látottakat terepnapló formájában jegyeztük le.
12. A megfigyelésekből származó tapasztalatainkat beépítettük a későbbi interjúink vezérfonalába.
13. A módszerek keverésének igényét a társadalomtudományi kutatások természetének alapvető sokszínűsége miatt találtuk indokoltnak, melyet kutatási terepünkön fokozottan érzekeltünk. A társadalomtudományi kutatásokban általánosan elfogadottnak mondható az adatgyűjtési módszerek csoportosítása. Ez a kategorizáció szinte minden esetben két csoportot eredményez: a kvalitatív és a kvantitatív adatgyűjtési technikák csoportját (Letenyei 2006:55–60). Adatgyűjtési technika helyett inkább magukról az adatokról van szó, hiszen a cél a kutatási témának leginkább megfelelő és e szerint a leghatékonyabban elemezhető „adattömeg” előállítása. A kutatási terv szerves része a módszertani elgondolások pontos kidolgozása és összehangolása a kutatási kérdéssel, a kutató(k) személyiségével és a konkrét lehetőségek összességével. Az elmúlt évtizedekben lényegében teljesen általánossá vált a több módszert alkalmazó, kevert módszertani vagy inkább kutatási megközelítés (Babbie 2001:247–315).
14. Esetünkben a kezdeti kutatási design módszertani szempontból főleg ezt a „kevertséget” tükrözte, hiszen elsődlegesen kvalitatív adatgyűjtési technikákra alapoztunk, melyekhez a kvantitatív elemzési eszközöket csak kiegészítőként képeztük el. Úgy láttuk, hogy a legjobb döntés, ha a csapatot időben és térben is körbejárjuk, és a megfelelő eszközökkel, több szempont szerint feltérképezzük a jellegzetességeket. Nem törekedtünk a jövőbeli általánosíthatósághoz szükséges feltételek megteremtésére, ezért nem ragaszkodtunk a társadalomtudományokban használatos standardizált technikák alkalmazásához, és leginkább megfigyelési és interjú-technikák segítségével tájékozódunk.
15. Az előzetes tervek alapján úgy képeztük, hogy a családsegítő és gyermekjóléti központok rendszerén keresztül, valamint az iskolai gyermekvédelmi felelős bevonásával képesek leszünk olyan kemény adatokhoz hozzájutni, amelyek relevánsak a sport emancipatorikus szerepének, illetve hatékonyságának bizonyításához (hiányzások száma, védelembe vétel, magatartási problémák, tanulmányi eredmények stb.). Azonban a futballcsapat tagságában bekövetkező nagymértékű fluktuáció, illetve az edzéseken, meccseken való rendszertelen megjelenés miatt nem bizonyítható a sportnak az esetleges változásokban játszott szerepe. Az ismeretlen, de lehetséges magyarázó változók sokasága teszi lehetetlenné, hogy kapcsolatokat feltételezzünk ott, ahol a fenti szempontokban bekövetkező bármilyen irányú változás és a sport között csak együttjárás figyelhető meg.

16. A pontos és végleges módszertani kereteket akkor állítottuk össze, amikor már interjúkat készítettünk a trénerrel, és részt vettünk a csapat edzésein, meccsein. Ezek az elsődleges megfigyelések és strukturálatlan interjúk ugyanis kulcsszerepet játszottak abban, hogy a különböző (legfőképpen jövőbeli) módszertani problémák a felszínre kerüljenek. Egyik fontos kutatási célunk az volt, hogy meg tudjuk figyelni a fejlődés, de legalábbis a változás természetét és jellegzetességeit. Fejlődésként a csapatban sportolás integráló, emancipáló hatásának meglétére és dinamikájára, a gyerekek és a szülők hozzáállásbeli változására, a kirekesztettség érzésének csökkenésére, illetve az önbecsülés növekedésére gondoltunk; a változásokon pedig a csapatot körülvevő körülmények – más csapatok, a szülők, a versenyek és a különböző együttműködések – átalakulását értettük.
17. Ez a kutatási cél idővel kutatási részkérdéssé formálódott: lehetséges-e a fejlődés mérése? Itt azonnal felmerülnek a konceptualizálás és az operacionalizálás kérdései: mit jelent a fejlődés, és mi számít sikernek? Ezeket a kérdéseket mi módszertani aggályokként definiáltuk, hiszen ilyen egyedülálló kezdeményezés esetén nehéz a fejlődést és a sikert bármilyen eszközzel elemezhetővé tenni.
18. Igyekeztünk kutatási tervünket a környezethez adaptálni, és elsődleges céllá a csapatnak és környezetének mély és beható megfigyelését tettük. Az említett módszertani akadályok leginkább abból adódnak, hogy a gyerekek rendszertelenül látogatják az edzéseket, valamint a szülők többsége nem jelenik meg a meccseken. A folyamatos mozgás, rotáció, csere, a játékosok és természetesen ezzel együtt a szülők ideiglenes eltűnése alapján ásta alá koncepciónkát, pontosabban a változások és átalakulások megfigyelését, de legfőképpen az „utánkövetés” megvalósítását. Az adminisztráció hibái vagy teljes hiánya tovább nehezítették a dolgunkat. Ez csak nekünk, kutatóknak probléma, hiszen elképzelhető, hogy az esetleges siker kulcsa éppen ebben rejlik.
19. Kutatási elvünk szerint a gyerekekkel abban az esetben lépünk kapcsolatba, amennyiben jelen vannak az edzéseken vagy a meccseken, és nem követjük őket akkor, amikor hosszabb vagy rövidebb ideig kimaradnak a csapat életéből. Csak esetleges visszatérésükkor vesszük fel velük újra a kapcsolatot. A bizalmi közeg fenntartása érdekében nem szándékoztunk bármifajta kontrollhatást kelteni, ezért nem kerestük őket más helyszínen, például otthon vagy az oktatási intézményekben.
20. Az edző ugyan sokszor kihangsúlyozza ragaszkodását a pontossághoz, a folyamatos jelenléthez, de ennek megvalósíthatóságának problémáját a „cigányok természetéből” vezeti le. A folyamatos hiányzások miatt egy idő után követhetlenné is válik a program. Mindezek ismeretében úgy döntöttünk, hogy egy kérdőíves felmérés a gyerekek és a szülők körében nem lenne célravezető, hiszen az adatok elemezhetlenné válnának, és nem lennének érvényesek kutatási kérdéseink megválaszolására. Azonban igyekeztünk minél inkább részt venni a csapat életében, és kötetlen beszélgetések során információkat gyűjteni, amelyek által jobban megismerjük a kezdeményezés összetételét és dinamikáját.
21. Mindemellett azt is fontosnak tartottuk, hogy a rendelkezésünkre álló lehetőségeket és eszközöket kihasználjuk, és ezek alapján minél többet tudjunk meg a csapatról. A tréner magánál tartja a Farkasoknál valaha megforduló gyerekek egy részének előállított hivatalos versenyigazolványokat és sportorvosi engedélyeket, így ezeket a kutatás segítségére tudta bocsátani. A versenyigazolványokon a játékos neve mellett egy-két személyes adaton kívül más nem szerepel. Úgy láttuk, ezekkel az adatokkal a gyerekek szociális környezetének elemzésére lett volna módunk – ennek hivatalos útja a gyermekjóléti szolgálat felkeresése, ahol azokról a gyerekekről tudtunk volna meg többet, akik valamilyen oknál fogva kapcsolatba kerültek a szociális szakemberekkel. Ez számunkra azért volt fontos, mert kíváncsiak voltunk arra, hogy a gyerekek milyen helyzetből érkeznek az Orczy-kerti Farkasok közé, milyen szociális körülmények közepette tagjai a csapatnak, és próbálnak sportolóként működni. Az általános iskolákban dolgozó gyermekvédelmi felelősök és a gyermekjóléti szolgálatnál dolgozó szociális munkások azok,

akik – habár inkább csak formálisan – közvetlenül kapcsolatban vannak a gyerekekkel és szüleikkel, így a család szociális helyzetével is tisztában vannak. Az ilyen típusú adatgyűjtés egyelőre meghiúsult, mivel a Józsefvárosi Családsegítő és Gyermekegészségügyi Központ csak szülői beleegyezéssel ad ki információkat a gyerekekről, de nekünk a pontos lakcím hiányában nem volt lehetőségünk felvenni a kapcsolatot a szülőkkel, és a hozzájárulásukat kérni.

22.

Az edző beszédmódja nem tette lehetővé a strukturált interjúmódszerek használatát. Ezért, hogy komplex képet kapjunk véleményéről a saját kezdeményezésével kapcsolatban, strukturálatlan interjúkat készítettünk. Leginkább széttartó szerkezetéről tudunk beszélni, mivel az előre megkonstruált témakörök keretei közül folyamatosan kilépett. A visszakérdezések ellenére ragaszkodott a saját maga által létrehozott asszociációs lánchoz, ezért az életút metódusához fordultunk, elsősorban a *Rosenthal-módszert* használtuk. Ez olyan narratív élettörténeti interjúkat jelent, melyben az alany maga strukturálhatja élettörténetének elbeszélését, így a keletkező szöveg egyszerre hordozza a felidézett múlt emlékeit és a jelen perspektíváját is (Rosenthal 1993). A bonyolult narratívákból szépen lassan elemezhető és értelmezhető információ tömeget nyertünk ki, melyekhez a megfigyelések eredményeit jól igazíthattuk. A megfigyelések során felmerült kérdéseinket szívesen válaszolta meg, azonban ezzel sok esetben inkább ködösebbé tette az addigra tisztának és világosnak tűnő kutatói képet.

23.

Folyamatosan jelen volt egy általános kutatói dilemma: a diktafon jelenlétében egészen más-hogy nyilatkozott meg, mint a spontán beszélgetésekben. Ez utóbbiakat idézet formájában nem használtuk fel tanulmányunk megírásakor. Egy másik szintje ugyanennek a problémának, hogy a nagy nyilvánosság előtt másként sorakoztatja fel érveit, és fejezi ki saját helyzetének problematikusságát, mint a valóságos helyzeteket értelmező informális beszélgetések kapcsán. Valójában arról van szó, hogy az edző a politikailag korrekt nyelvet használja annak érdekében, hogy szimpátiát ébresszen saját maga és céljai iránt. Ez megnehezíti, hogy őszintén, saját tapasztalatai alapján fogalmazza meg azokat a strukturális, pénzügyi problémákat, melyekkel nap mint nap szembesül. Mindeközben a szimpátia kiváltása a részéről épp azért fontos, hogy valaki vagy valamilyen intézmény támogassa őt anyagilag.

24.

Az említett dilemmákkal együtt úgy véljük, hogy az együttes technikákon keresztül történő vizsgálódás közelebb vihet minket a szélesebb, rendszerszinten működő elnyomás feltárásához, illetve az ellene való fellépés lehetőségeinek mélyebb megértéséhez. Nem csak a módszertani megközelítésünket jellemzi pluralitás: a felhasznált – a vizsgált jelenségeket értelmező – elméleti kereteinket is áthatja a diszciplináris sokszínűség. A következőkben a *kritikai pedagógiára* fókuszálunk, de a későbbiekben beemelünk más társadalom- és neveléstudományi elméleteket, gyakorlatokat is (*Alcade-féle tipológia, empowermentelméletek*).

Kezdőrúgás – a kritikai pedagógia elmélete

25.

A kritikai pedagógia a neveléstudomány radikális irányzata, mely az 1980-as években teljesedett ki, és vált a pedagógiai diskurzus szerves részévé. Az alapjait Paulo Freire brazil filozófus *Pedagogy of the Oppressed* (1968) című munkájában fektette le (magyarul csak részletek jelentek meg). Kiindulópontja, az elnyomás igazságtalanságának és az elnyomottak emancipációjának gondolata már Marx írásaiban megjelent a 19. század közepén, mikor a munkától elidegenített, kizsákmányolt proletariátust tette meg az általa megjövendő társadalmi forradalom fő mozgatórugójává. A kritikai pedagógia ugyanakkor Marx szövegeire újraolvasandó és újraírandó textusokként tekint, és nem megkérdőjelezhetetlen dogmákként, szemléletében pedig mindenképpen demokratikus és pacifista (Mészáros 2005:87), ami – szemben a hasonló gondolatok mentén szerveződő frankfurti iskolával (Horkheimer–Adorno 1990) – az elméleten túl gyakorlati intervenciós modellt kínál, és a közösségekkel való interakció fontosságát hangsúlyozza. Célja a közösség tudatra ébresztése, kiszolgáltatottságára, jogfosztottságára való ráébresztése. „Egyetlen igazán felszabadító pedagógia sem maradhat távol az elnyomottaktól azáltal, hogy szerencsétlenné kezeli őket, és az elnyomóktól vett mintákat kínál fel nekik követendő modelleként. Az elnyomottaknak a megváltásukért vívott küzdelemben saját maguk példaképeivé kell válniuk” – írja Freire (2003:405).

Első félidő – képessé tevés a sport által

26.

Ahhoz, hogy a *hatalommal való felruházás* hatékonyságát vizsgálni lehessen az Orczy-kerti Farkasok esetében, szükség van magának a fogalomnak a pontos definiálására. Az angol nyelvű szakirodalom az *empowerment* kifejezést használja, amit hazánkban többnyire képessé tevés-ként fordítottak le. Lakatos (2009) a képessé tevést olyan folyamatként határozza meg, amelyben az egyének elsajátítanak készségeket, melyekkel hatékonyan képviselik érdekeiket, artikulálják igényeiket akár a hatalmi aktorokkal szemben is. Ezáltal az egyén képessé válik a közösség építésére, mások segítésére.

27.

Ugyanakkor az angol szakirodalom megkülönbözteti az *enablement*et az *empowerment*től. Míg az előbbi az egyén képessé tevését jelenti, addig az utóbbi a közösség hatalomhoz juttatását írja le. A képessé tétel nem tekinthető pusztán szolgáltatásnak, ahol a szociális munkás, a pedagógus vagy az edző felülről lefelé, egyfajta autoriter pozícióban átadja a tudást az alatt lévőknek, amit azok használhatnak. Ez közös tanulási folyamat, ahol a „tanító” és a „tanuló” nem válik ketté jól elkülöníthetően. Épp ellenkezőleg, partnerek egyenlő együttműködését feltételezi olyan célok elérésében, amelyeket közösen alakítanak ki.

28.

Nyilvánvalóan nem rövid időintervallumról van szó, hanem egy hosszú folyamatról, melynek megvannak a sajátos szakaszai, ahol a képessé válás elemei interiorizálódnak. A Lakatos Kinga (2009) által használt tipológia szerint ez a következőképpen épül fel:

- Az első egy individuális szint, ahol az egyén elkezd kifejezni a saját nézőpontját.
- A második már közösségi szint. Itt megfogalmazódik a csoport értéke, a „mi igazságunk”.
- A harmadik szint a másokkal való tárgyalás/megegyezés (közösségi megmozdulások).

29.

A képessé tételnek közösségi szinten csak úgy van értelme, ha az addig elszeparált és marginalizált csoport véleményét, élményeit képes közvetíteni a többség felé. Ebből az interakcióból különböző módokon profitálhatnak az egyének és a csoportok: növekvő önbizalom a közösség tagjaiban, jártasságok elsajátításának képessége; társadalmi szinten egy nyitottabb, toleránsabb közeg kialakulása; gazdasági szinten az erőforrások igazságosabb elosztásának kikényszerítése; a politikai térben a döntéshozatalban való nagyobb részvétel, valamint az érdekek képviselése a demokratikus államberendezkedés keretei között.

30.

A képessé tétel folyamatában óriási szerepe van az egyénnel és/vagy a közösséggel foglalkozó szakembereknek, a mi esetünkben a trénernek. Talán furcsának tűnhet, hogy egy sportedzőt ilyen feladattal ruházunk fel, azonban az edző nem csupán a fizikai felkészülésért felel.

31.

„Bár az edző munkája sportcéloknak rendelődik alá, pedagógiai értelmezése lehetséges is és szükséges is! Nem csupán a tanár, az edző is nevel. Így kerülhet a testnevelő tanár és az edző személyisége és tevékenysége egymás mellé egy sportpedagógiai elemzés gondolatmenetében. Mindketten nevelők, mindketten pedagógusok!” (Bíróné Nagy 2011.)

32.

Ebben a minőségükben kardinális a világkép, amellyel a referenciaszemélyek rendelkeznek, hiszen sok esetben – különösen az általunk vizsgált gyermekeknél – gyakran ők lehetnek az egyedüli reprezentánsai a külső, többségi társadalomban elfogadott értékeknek. Ez a reprezentánsi funkció azonban komoly veszélyeket rejthet magában, amennyiben e személy értékei gyökeresen különböznek az általa „vezetett” csoportétól, és meg van róla győződve, hogy ezek dichotóm viszonyban állnak egymással, melyben természetesen az általa képviselt világkép az abszolút igazság, míg a csoport által hozott teljesen elvetendő és rossz.

33.

Az egyértelmű pozitívumok közé sorolható az edző hiteles személyisége (magát IX. kerületi, munkásszármazású embernek tartja) és lokálpatriotizmusa, ami a kezdeti időkben rendkívül könnyűvé tette a tagtoborzást. A gyerekek gyakorlatilag szájhagyomány útján értesültek arról, hogy egy olyan ember tart edzéseket az Orczy-kertben, aki közvetlen, és „érti a nyelvüket”. Az előfeltevésünk az volt, hogy a gyerekek felé rendkívül nyitottan és elfogadóan közeledik, hiszen a célja az, hogy „embert faragjon belőlük”. Azt gondoltuk, hogy a fentebb leírt *empowerment*

folyamatok teljes mértékben lekövethetők lesznek a gyerekek fejlődésében a csapattá kovácsolódás során. Mészáros (2005:87) szerint a szó csak akkor autentikus, ha egyben *világformáló praxis*, ahol a pedagógus és a tanítvány együtt fedezik fel az elnyomás okait, és együtt dolgozzák ki a helyzet feloldásának folyamatát. Ez az a *tudatra ébredés*, amit kerestünk a programban.

34.

Annak, hogy ez eddig nem valósulhatott meg, több oka is van: az első és talán legfontosabb, hogy nem sikerült valódi közösséget kovácsolni a gyerekekből. Főként az óriási fluktuáció miatt nem alakult ki a „mi” tudat. Nemhogy a szélesebb értelemben vett megfosztottságra való ráébredés nem valósult meg, de az egyéneknek ritkán sikerült kilépniük saját deprivált helyzetükből. Ezt a vezetővel, a szülőkkal, valamint a gyerekekkel folytatott beszélgetésekből tudtuk leszűrni. Az edző állítása szerint csak azokkal ért el sikereket (lásd: valamelyik nagy utánpótlás-csapatba való bekerülés), akik amúgy is „dolgos cigányok voltak”. Bár előfordult, hogy a cigányokkal kapcsolatos megnyilatkozásaiban helyet kaptak romákkal kapcsolatos sztereotípiák, ezt az edzések során egyáltalán nem érezte a játékosokkal.

35.

Az edző működése egyértelmű sikerének tekinthető egy testvérpár kiemelése és azóta is sikeres szereplése az FTC utánpótlás-csapatában. Azonban az ilyen történetek ritkábbak, a tréner elmondása alapján is gyakoribb a jó képességű fiúk elkallódása, amit ő maga sem tud megakadályozni, mint az egyik legtehetségesebbnek tartott játékos esetében. A csapatról szóló Index-videóból (C. Ronaldo az Orczy téren) is kiderül, hogy az edző folyamatos konfliktusban állt a fiúval – véleménye szerint – annak nehéz természete miatt. Mi kutatóként a konfliktusokba nem avatkoztunk bele, mégis előfordult, hogy kértük a tréneret, a hiányzások és az alkalmanként renitens viselkedés ellenére engedjen vissza egy-egy fiút a csapatba.

36.

A Németh László (2010) által leírt domináns ideológia, melyben az ideológiát és a hatalmat birtokló meggyőzi az azoktól megfosztottat, hogy alárendelt pozíciója elfogadható és megváltoztathatatlan, némely esetben az edzón keresztül is tetten érhető, más esetekben viszont kimondottan a többségi társadalom elitjét teszi felelőssé a kialakult problémák bebetonozódásáért. Az olyan hozzáállása, mint az „ezek ilyenek”, vagy „azért, mert cigányok” ugyan a társadalomban a cigányságra süttött stigma létjogosultságának megerősítését jelenti, ám gondolkodásmódjában a problémák árnyaltabb megközelítése is jelen van. Bár sokszor látta és érzékelte a gyerekek helyzetének kilátástalanságát (prostituálódott anyák, szerfüggő testvérek, börtönviselt apák), de több esetben érvényesült az ítélő szerep is egyfajta kettős beszédbe ágyazva. Ha kellett, el tudta mondani, hogy milyen determinációk vezetnek a „srácait” a nihilbe, de ez mindig megmaradt olyan rózsaszín ködös idealizmusnak, amelyet a magukat intellektuálisnak képzelő érdeklődőknek tartott fent, míg valójában úgy gondolta, hogy a valódi okokat ő pontosan tudja: cigányokkal foglalkozik, akikre senkinek nincs pénze.

37.

Úgy tűnik, hogy a rendszerszemlélet nincs meg a csapattal való foglalkozás során. E nélkül pedig ezek a gyerekek és még inkább a problémáik nem kezelhetők és nem is érthetők meg (igaz, az edző lehetőségei rendkívül korlátozottak). A gyermek és úgy általában az ember, habár önálló identitásként áll a világban, mégsem lehet attól külön kezelni. Interakciós terek tömegeibe lép be és ki nap mint nap, melyek különböző szintjei mind hatnak az egyénre.

38.

Ugyanakkor hiába a rendszerszemléletű gondolkodásmód, ha anyagi bázis hiányában nem valósítható meg az e szemlélet menti intervenció. A mindennapi pénzhiány nemhogy a holisztikus megközelítésű foglalkozás kereteit, de még az alapvető használati tárgyak beszerzését sem tette lehetővé. Maga a csapat alapvető funkciója került veszélybe: a játék. A tréner elmondása szerint rengeteg ígéretet kapott, de ennek csak töredékét sikerült pénzre váltani.

Második félidő – edző vagy pedagógus?

39. Az edző képviseli a többségi társadalom felé a deprivációban élők azon szűk körét, akiket pályafutása során edzett: „Hát muszáj neki [ti. focizni], itt nem lehet nem sportolni, mert akkor bűnözők lesznek. Muszáj” – ahogy azt a tréner többször is megfogalmazta.
40. Közvetítő szerepe vajon mennyiben segíti, illetve gátolja a játékosok *tudatra ébredését*? Saját szerepének elemzése munkája során lehetőséget ad arra, hogy választ adhassunk erre a kérdésre. A csapat folytonos fennmaradásának zálogát az edző a saját nevelői munkájában látja. A csapat szervezése közben végzett pedagógiai munkájának elemzése teheti érthetővé, hogy munkája mennyiben és hogyan segíti elő a gyerekek emancipációjának sikerét.
41. A testnevelő tanári pedagógia kutatása három területet ölel fel – a tanítást, a tanári továbbképzést és a tanterv elemzését – , ami Silverman és Ennis 1996-os kutatásának is a magvát képezte. A fentihez hasonló vizsgálatok legtöbbször kvantitatív módszereket alkalmaznak, leginkább az utóbbi két részterület esetén. A tanítást mint kutatási területet és mint definiálandó kutatási témát viszont általában csak nagy vonalakban vázolják fel, minthogy az az adott iskolai mikroközösségben valósul meg, sokszor speciális feltételek mellett (Chatoupis–Vagenas 2011:271, 272). A futballcsapat vezetőjének pedagógusi és edzői tevékenysége a fenti elméleti munkák és kutatások tükrében azért tarthat számot érdeklődésre, mert a bizonytalan anyagi háttér és a játékosok gyakori fluktuációja miatt az ismert pedagógusi és edzői típusok furcsa keveréke.
42. José Eugenio Abajo Alcalde *Cigány gyerekek az iskolában* című munkájában a tanári szerepet is vizsgálja (Alcalde 2008:205–212). Metodológiája alapján a cigány gyermekeket tanító pedagógusokat egyrészt a *tudás közvetítőjeként*, másrészt mint *áldozatot* érdemes láttatni. A tudásátadás mint egyértelmű feladat komoly diszkrepanciákat okozhat a diákok körében, ha figyelembe vesszük a tanár mint szubjektív egyén karakterjegyeit, személyiségét. Rosenthal és Jakobson 1968-as „Pygmalion a tanteremben” elnevezésű elmélete szerint a tanárok öntudatlanul, illetve saját attitűdjeiket követve tekintenek valamely diákot tehetséges vagy nehéz felfogású, kezelhetetlen egyénnek.
43. Azért érdemes ezzel kapcsolatban az attitűd szót használni, mivel a tanárok általában saját tapasztalataikra, ismereteikre építve gondolják megalapozott döntésnek a diákok differenciálását. Azonban ez nem tényleges tudásuknak, hanem saját beállítódásuknak köszönhető. Ezt támasztja alá Rosenthal és Jakobson (1968:11–45) elmélete, hiszen a tanárok által kiválasztott diákok az utánkövetéses módszer segítségével bizonyíthatóan jobban teljesítettek fél–egy év múlva. Összességében itt egyfajta önbeteljesítő jóslatról van szó, amelyben a tanár később igazolva látja saját tapasztalatait és ismereteit.
44. Másfelől Abajo Alcalde elgondolása szerint a tanárra áldozatként is tekinthetünk. Ez a megközelítés főként a tanárokat érő külső, környezeti tényezők figyelembevételével érthető meg. Három ilyen külső szempontot különít el a szerző, amely alapján megfogható az áldozattá váló tanár. Elsőként a társadalmi környezet szerepét emeli ki. A plurális, demokratikus társadalomban, mint a spanyol vagy akár a magyar, a tanár szerepe, jogai, kötelességei nemcsak a médiában kerülnek terítékre, hanem saját mikrokörnyezetében is. A többségi társadalom által elítélt vagy bármilyen formában megítélt etnikai kisebbséggel foglalkozó pedagógusok ráadásul sokkal inkább ki vannak téve a társadalom elvárásainak. Akár számon kérve rajtuk az esetlegesen elvárt kontrollt, vagy akár áldozati pozíciót tulajdonítanak nekik, aminek révén menthetetlen helyzetben lévőként állítják be őket.
45. A másik szempont az iskolák között meglévő versenyhelyzet kezelése. Ideális állapot esetén az adott települési egységen vagy kerületben működő iskolák azért versenyeznek egymással, hogy minél több diákot „szerezzenek” meg. Az etnikai kisebbségek által nagyobb számban lakott területeken azonban a verseny előjele negatívvá is válhat: az iskolák az általuk problémásnak tar-

tott gyerekektől inkább szabadulnának, ám ha ezt sikeresen teszik, akár saját létüket is veszélyeztethetik, amennyiben a kevesebb diák kevesebb megmaradó pedagógusi munkahelyet is vonhat maga után.

46.

Harmadik szempontként Abajo Alcalde kiemeli a tanárokról alkotott idealizált kép és a valóság között húzódó szakadék problémáját. A szerző idézi a spanyol kormányok dicsérő mondatait a tanárok szerepének hangsúlyozásáról, az ottani, legújabb oktatási törvénybe is belefoglalták a nevelés elvülhetetlen jelentőségét a társadalom életében. Ehhez hasonló dicsőséges pillanatok élhettek meg a magyarországi tanárok is elsősorban a hivatalos, állami diszkurzív térben, amikor a 2011-ben elfogadott új köznevelési törvényben (2011. évi CXCV. törvény) részletesen kifejtették a pedagógusok hangsúlyos szerepét a társadalom formálásában.

47.

A célok és az azok eléréséhez szükséges eszközök megléte közötti feszültség érezhető saját kutatásunkban is. Az elsődleges interjúalanyunkkal, a csapat vezetőjével készített interjúkból egyértelműen kiderül, hogy saját narratívája a hivatalos diskurzustól olyan mértékben tér el, amely arra predesztinálja, hogy a médiában a nehéz helyzet ellenére töretlen lelkesedéssel dolgozó képét mutathatja fel.

48.

A hátrányos helyzetű gyerekekkel végzett edzői munka szinte természetesen magában hordja a tanári, pedagógusi feladatokat is. „Hát oda nyal, csak a nagyoknál van, nem az, hogy itt segítene [egy idősebb játékos]. [...] tudod, mi van, akit én már egy három-négy évig [neveltem], egy kamasz fiút, már megint egy szociológusnak mondom, ha 13-14 éves kort betölt egy fiatal ember,” annak „a nagyapja [itt magára utal a tréner] már csak egy szükséges rossz [...]. Én próbálok nevelni.” Saját szerepét – ahogy az idézet is mutatja – sok esetben a szülői és tanári szerepek részleges átvállalásában látja. Tevékenységének célját egy-egy meccs előtt vagy edzés közben nagyon nehéz átadni, hiszen a csapatban játszó gyerekek a kialakított célok mellett folyamatosan szembesülnek a hiányos vagy egyszerűen nem létező eszközkészlettel.

49.

Az *Első félidő. Képessé tevés a sport által* című fejezetben elemzett sportpedagógiai irodalomban is kihangsúlyozzák az edző esetleges pedagógiai szerepét. Azonban Caselmann elmélete szerint két pedagógusi szerep létezik. A *logotrop* típust a tananyag fő fókuszba emelése jellemzi, vagyis a diákokat csak a tanuláson keresztül kapcsolja be bármiféle interakcióba. A másik típus, a *paidotrop* ezzel szemben csak egyfajta ürügyként használja fel a tananyagot, hogy kommunikációt kezdeményezzen a diákokkal. Ez utóbbi változatot jellemzi a nagyfokú humor és a diákok felé való nagyobb nyitottság. Ebben az esetben viszont a tananyag oktatására szánt időt veszélyezteti a gyerekek személyiségének egyedisége, érdekessége (Bíróné Nagy 2011). A trénerre jellemző példa, hogy egy időben gyakran kiemelte, és folyton „elemezte” a többiek előtt egyik kiváló játékosának személyiségét. Kiemelte annak tehetségét – magatartási problémáival szembeállítva –, ami arra predesztinálhatná, hogy akár Lionel Messi legyen belőle.

50.

A csapatvezető sok esetben azonosult az áldozati szereppel a társadalmi környezet okán, amely adott esetben elnézi csapatának hiányosságait, vagy kirekeszti őket. A labdarúgó-utánpótlással foglalkozó csapatok mögött intézményes háttér áll, amelyet az Orczy-kerti Farkasoknak teljes mértékben nélkülöznie kell. Esetében arról van szó, hogy a máshonnan, más célból meglévő eszközöket és kapcsolatokat is felhasználja a csapat érdekében, amikor valamire rászorul.

51.

Az edző a meccsek idején több alkalommal fogalmaz meg általánosító véleményt a cigánysággal kapcsolatban. Ezzel szemben a bajnokságokon rendkívüli erőbefektetéssel kívánja pozícióját sikeresnek mutatni azzal, hogy a programszervezőknél saját csapata hátrányos helyzetét kihasználva jobb feltételeket harcol ki. Így csapata sikerességét, valamint implicit módon saját tanári, edzői eredményeit kívánja bizonyítani. Mondván, ő még egy „szedett-vedett csapatból is tud bajnokokat varázsolni”. Ha kell, az U8-as csapatához hozzáveszi egy U10-es tanítványát, mert a játékosok máskülönben nem tudnának teljes létszámban kiállni. A társadalmi környezet – főként mikroszinten – elfogadóan bánik az edzővel. A tanítványai és azok szülei leginkább nagyon elkötelezett embernek tartják, ám a helyzete miatt kissé bolondnak, amiért úgy akar felépíteni és fenntartani valamit, hogy nincs meg hozzá sem az intézményes háttér, sem a

megfelelő anyagi támogatás, csak a nem csökkenő lelkesedése: „Ahhoz nem értek, hogy pénzt is keressek. Ahhoz hülye vagyok, túl átlátnak rajtam, mint a szitán. Levesznek kilóra.”

52.

A különböző utánpótlástornák idején más csapatok edzői is hasonlóan látják őt: nem mindig veszik komolyan, de a „bolond” attribútum mellett meghatározónak tartják a jó lelkű idealistát is, aki, ha csak „kicsiben” is, de csökkenteni kívánja a társadalmi egyenlőtlenségeket. Előfordult, hogy a tanítványaira süttött bélyeget, miszerint nem tartják be a formai szabályokat, nem viselkednek megfelelően, éppen saját maga erősítette meg. Ha a csapatával valamilyen vidéki vagy fővárosi helyszínen lépnek fel, és tömegközlekedést kell igénybe venniük, akkor a gyerekek óriási hanggal töltik be a közlekedési eszközt. Mikor a többi utas adott esetben megláthatja az új felszállókat, akkorra már hangosan közli, hogy „nem kell ellopni a buszt vagy a villamost”, minden marad a helyén. Ezzel több utazóban meglepődést vált ki, akik nem értik rögtön ezt az öniróniát, viszont saját értékeiket közelebb húzzák magukhoz. Amikor a csapattal utaztunk, más utas nem ült arrébb, de erősen figyelték a sportolókat. Az edző pedig szóval tartotta őket úgy, hogy mondatai sokszor a környező utasoknak is szóltak. Mint például a „nem lopjuk el a buszt”, illetve a „próbálg meg csendesen viselkedni, ahogy a többiek”. Amikor széles jókedvvel és hangosan adja elő ezeket a jó tanácsait, akkor felületes szemnek úgy tűnhet, mintha az óál-tala „cigányosnak” tartott viselkedést utánozná, ám sokkal inkább arról van szó, hogy ezzel is karikírozza a cigányok viselkedésével és magatartásával kapcsolatos sztereotípiákat.

53.

Ha már a buszon utaznak, akkor is folytatja egészen a leszállásig azt a „performanszt”, ami úgy szól saját tanítványainak, hogy közben a többi utas is értse. Ilyenkor kitér a cigányok lustaságára, zenei tehetségére, ami nem jár együtt szorgalommal. Az ilyen mondatokkal sarokba szorított apukák és gyerekek helyzete okán a többi utas kezd megkönnyebbülni, és akár be is kapcsolódik a beszélgetésbe. Az edző itt valójában úgy teremt közös platformot a többi utassal, hogy azt érzékelteti, ezek az emberek itt körülötte mások, ám az ő felügyelete mellett már veszélytelenek és nyugodtan kritizálhatók. Mindez inkább kellemetlen a gyerekek és a szülők számára. Egy alkalommal az egyik apuka meg kívánta védeni a fiát azzal, hogy amiatt nem viszi jobb ifjúsági focicsapathoz, mert ott úgysem foglalkoznának vele, vagyis csak „kispadoztatnák”. Az edző saját unokáját a csapat vezetőjeként is épp ezért edzi a többi sráccal együtt, mert meggyőződése, hogy pluszpénz fizetése nélkül nem kapna jó lehetőségeket más kluboknál. Bizonyos értelemben az anyagi helyzet azonos szintre helyezi a szülők narratíváját a trénerével.

54.

A tanárokról alkotott idealizált kép és a valóságos helyzet közötti diszkrepancia szintén fontos eleme edzői tevékenységének. Az elvárás és a valóság közötti eltérést, illetve ebben az esetben már-már szakadékot a szülői elváráshorizont indukálja, amely egy jövőbeni pozitív tény bekövetkeztére való várakozás. Különböző tapasztalatok törhetik meg az elváráshorizontot. Az általunk elért szülők – adott időszakban, adott szociális közegben – egységes véleményt fogalmaztak meg azzal kapcsolatban, hogy kit tekintenek jó pedagógusnak, edzőnek, és ennek milyen kritériumai vannak. A gyerekekkel végzett munka lényegét a sport megszerettetésén túl a legtöbb szülő a játékos képességek fejlesztésében látta. A terepmunka folytán ebből fakadóan felmerült ellentét egy szülő, valamint az edző között. A szülő hiányolta a szakmai munkát, ám az edző álláspontja szerint nem vette figyelembe saját gyereke képességeit, illetve a csapat működtetésével kapcsolatos nehéz helyzetet.

55.

A szülők ritkán jelennek meg gyermekeik meccsein, illetve edzésein, ezért a szülők percepcióját a focicsapat működéséről nehéz pontosan felmérni. Általában az edzővel való kapcsolattartás rendkívül hektikus, esetleges. A kezdeti lelkesedés sokszor az első három kudarcélményig tart, azt követően nehezebb fenntartani a folyamatos kapcsolattartást a szülőkkel, illetve elvárni a kooperativitást, az alkalmi segítségnyújtást.

56.

A Feischmidt Margit és Nyíri Pál által szerkesztett *Nem kívánt gyerekek?* című kötetben szó esik a külföldi és roma tanulók közötti viszonyról, illetve a pedagógusok szerepéről. A Paveszka Dóra és Nyíri Pál által közösen írott fejezetben (Feischmidt–Nyíri, szerk. 2006:133–144) kiemelt szempont, hogy a pedagógusok munkájuk során sokkal nagyobb arányban foglalkoznak

a gyerekek fegyelmezésével, mint a tanítással. A tréner esetében is folyamatos kérdésnek minősül, miként lehet egy olyan relatív rendet megtartani, amelyben a gyerekek még nem frusztráltak a szigor miatt, de nem is engedi az edző a teljesen szabad viselkedést, ami akár el is lehetetlenítené az aktuális gyakorlatokat. Az egyik játékos például több alkalommal is felhagyott az edzések látogatásával az edző durva, számára sértőnek tartott megjegyzései miatt. Azonban a játékosokkal való beszélgetésekből kiderült, hogy a szociokulturális közegből való kilépés – még akkor is, ha ez „csak” egy pestszentlőrinci meccs erejéig tart – olyan élményt jelent számukra, amely teljesen egyedülálló a hétköznapi életükben. Egy szabványszerűen felújított műfüves nagypályán való játékot is úgy élik meg, mintha világszínvonalú stadionban lenne lehetőségük focizni. Az ilyen események is magyarázhatják azt, hogy miért tekintik a gyerekek nagy lehetőségnek az Orczy-kerti Farkasok csapatában való részvételt, akár negligálva az edző esetenkénti sértő, fegyelmező megjegyzéseit. Úgy tűnik, hogy a közösségi lét, a játék élménye és az említett „kiszakadás” kellő ellensúlyt jelentenek a gyerekek számára.

57.

A Paveszka–Nyíri-szöveg szerint a fegyelmezéssel eltöltött idő a diákok részéről időnként agresszív válaszba torkollik. Emiatt a tanárok sokszor testi fenyegetést alkalmaznak a helyzet eszkalálódását megakadályozandó. A csapat edzője vezetőként viszont egy teljesen más pedagógiai modellt követ. Rendkívül jó verbális készségei révén folyamatosan replikázik a focisták esetleges beszólásaira. Sőt, időnként ő dobja fel a labdát, amire várja a visszajelzéseket. Ennek az a nagy előnye, hogy a fiúk úgy érzékelik, ők maguk is meghatározó szerepet kapnak a közösségben, ők is hozzászólhatnak a közösséggel, a csapattal kapcsolatos kérdésekhez.

58.

Az edző a gyerekekkel való kapcsolattartás érdekében olyan témákat is feldob, amelyek viszont hosszabb beszélgetéseket eredményeznek. A televízióban közvetített külföldi vagy hazai meccsek megbeszélése, illetve a tehetségkutató versenyeken történő események egyaránt jó alapanyagul szolgálnak a beszélgetésekhez. Az előbbi szakmai szempontok szerint fontos, a meccsek jobb pillanatait ragadja ki annak érdekében, hogy motiválja játékosait. Sokszor azzal folytatja a tegnapi vagy pár nappal korábbi meccs eseményeinek felidézését, hogy ezt, X. Y., te is meg tudnád csinálni. Amennyiben erre nevetés a reakció, nem hagyja annyiban, hanem közli, ez csak akkor fog sikerülni, ha valóban komolyan veszi a munkát. Vagyis vezetőként a humort ösztönzésre is alkalmazza. A fent idézett gyakori jelenetet általában különböző viccek és kölcsönös „zrikálások”, ugratások előzik meg, emiatt a játékosok könnyen úgy érezhetik, továbbra is viccről van szó. Ám anélkül, hogy pontosan észrevennék, mikor is váltott át az edző komoly hangra, csak azzal szembesülnek, hogy a végső mondata már arra vonatkozik, hogy csak akkor érhet el valamit, csak akkor lehet egy gyerek sikeres játékos, ha elkötelezett a játék iránt.

59.

A tévés tehetségkutatók közös emlegetése fontos a nem cigányok részéről érkező sztereotípiák és előítéletek kapcsán. A tréner gyakori viccei szerint a cigányok nagyon jól énekelnek, s kiváló ritmusérzékük miatt tehetséges zenészek. Ez azonban önmagában nem feltételez komoly munkát, hiszen azonnali népszerűség érhető el vele, miután a tévében látszólag csak kiáll és énekel az adott tehetséges művészjelölt. Itt tetten érhető a nem cigány részről érkező sztereotípiák a munkavégzés nélküli sikerről, amit a cigányok tehetségük miatt elérhetnek, viszont ezért nem megküzdöttek, hanem csupán így születnek. Az edző épp ezért tartja fontosnak a focit, ahol a folyamatos munka teszi lehetővé a siker elérését. Az utóbbi időben keserű pillanataiban már a focit is sokszor művészetként említi, mondván, hogy a tehetséges cigány focistákat összeszedi a kerületből, és a következő meccset megnyerik, viszont stabil csapatot nem tud belőlük összeállítani, akik több hónapon keresztül eredményesen állnának ki az ellenfelekkel szemben.

60.

A tréner számára kulcsfontosságú, hogy éljen a cigányokkal kapcsolatos sztereotípiákkal. Olyan gerillaharcmodort választott, ahol a többség, az „ellenfél” szempontjából látni vélt hiányosságokat (a cigányokkal szembeni negatív képek) használja fel saját eredményességéhez. Szembesíti saját játékosait a külvilágból érkező negatív képekkel olyan humoros formába csomagolva, amellyel érzékelhetővé teszi, hogy a látszólagos gyengeségeket erősségként kell feltüntetni. Folyamatos megjegyzéseivel, röpösztjaival válaszként kényszeríti őket, sőt örül is neki, ha valaki felel neki. Nem feltétlenül tudatosan, de ezzel el tudja érni, hogy akár verbálisan, akár a pályán megvédhessék magukat.

61.

A focicsapat fenntartása mellett elvállalta a lakóhelyéhez közel lévő park gondnokságát is. Ez nagyrészt abból áll, hogy reggel, napközben, illetve az esti órákban körbejárja a park területét, és jelenti az esetleges károkat a kerület felé, illetve megpróbálja megakadályozni a garázda, rendbontó tevékenységet. Ebben a parkban többek között lehetőség van focizásra is, emiatt az edző sokszor élt a lehetőséggel, ha éppen hiányos volt a csapata egy-egy meccs előtt vagy bajnokság közben, hogy ott a helyszínen megnézett és felkért néhány gyereket a csatlakozásra. Ezek sokszor ideiglenes csapattagok voltak, akiknek játszattatása néha adminisztratív nehézségekbe ütközött, például az érvényes sportorvosi engedély hiánya miatt. Ilyen helyzetekben igyekezett felhasználni a korábban már említett informális kapcsolatait, illetve a mikrokörnyezet elnéző vagy lenéző magatartása is sokszor hozzájárult a problémák leküzdéséhez: „ezek csak cigányok, nem számít, ki milyen néven vagy mennyire hivatalosan játszik”. A bajnokságok, tornák szervezői emiatt az edzőt is egyfajta önkéntes cigánynak lát(hat)ják, hiszen folyamatosan olyan informális eszközöket kénytelen alkalmazni, amelyek egy részére a válasz az volt: „Ne cigánykodjunk már!” 2013 októberétől, mióta a Mészöly Focisuli támogatásával működik ez a kezdeményezés, rendszeresen látogatott VIII. és IX. kerületi iskolákat (többek között Deák-Diák Általános Iskola, Molnár Ferenc Általános Iskola, Harmat Utcai Általános Iskola) toborzás céljából.

62.

Az ellenfelekkel való kiállítás esetén folyamatos ellentétek alakulhatnak ki. A többnyire – bár nem kizárólagosan – cigányokból álló csapato(ka)t egyrészt humorosan készíti fel mentálisan a meccsekre, illetve ugyanilyen könnyed formában emlékezteti is őket: nekik mint cigányoknak jobban kell játszaniuk. Egy ilyen helyzetben sokszor kényszerű, kasztszerű kisebbségként jelennek meg a többi csapattal szemben. Az ez elleni fellépésük, lázadásuk akár agresszióval vegyítve az edző számára csak a humor, a vicces önkritika révén kerülhető el.

Fairplay – etikai dilemmák és kutatói pozíciók

63.

Hangsúlyoznunk kell, hogy következtetéseinket a kritikai pedagógia és az *empowerment* értelmezési keretein belül kívántuk elemezni, ám éppen ez az a keret, amely felvetette a kutatás legnagyobb etikai dilemmáit. Nehéz úgy képet adnunk az edző munkájáról, hogy biztonsággal és egyértelműen elkerüljük azt a hibás értelmezést, amely szerint a csapatvezető rasszista. Freire-i értelemben valóban nem tökéletes az általa végzett munka, noha heti több napon együtt van játékosaival, akiket láthatóan szeret. Az elméleti keretet alapul véve nem valósul meg a *tudatra ébredés*, de ennek anyagi vetületei is vannak. A többségi társadalom közönyével megküzdő edzőt inkább csak díjakkal, újságírói megkeresésekkel halmozták el, amely csupán a közbeszéd szintjén jelentkező lelkiismeret-furdalást enyhítette, viszont a kezdeményezés anyagi támogatása a továbbiakban is bizonytalan maradt. A tréner a csapat vezetőjeként a televízióban nyilatkozva leszögezte, hogy a nagy vagyoni háttérrel rendelkező személyek sem nyújtottak anyagi segítséget a csapat számára (DIGI Sport 2011). Éppen ezért az általa szervezett és a folyamatos változtatások ellenére fenntartott klub olyan gyerekekből áll, akikkel kevesen törődnek, illetve ennél is kevesebben látnak bennük potenciált. Nem tudtuk, leírhatjuk-e, hogy általánosságban véve elhangzanak „cigányozó” mondatok, ám maga a tréner említi a vele készült interjúban, hogy ha támogatást kapna, a ferencvárosi Vágóhíd utcában született roma származású focistáról, a később óriási karriert befutó Farkas Jánosról elnevezett tanoda keretein belül végezné tovább megkezdett munkáját. Úgy hisszük, a politikai korrektség szabályainak görcsös betartása helyett sokkal nagyobb súlya van az edző tetteinek, például amikor saját nyugdíjából előre megfinanszírozta a játékosai leigazolásához szükséges sportorvosi vizsgálatokat. Nem kívánunk értéksemleges pozícióban tetszelegni, megkedveltük őt. Azt láttuk, hogy óriási ellenszélben marad talpon, de láttuk a tudományos szempontjaink alapján megmutatkozó elégtelenségeket is. Örök dilemmának tűnik, vajon miként írhatnánk le ezeket anélkül, hogy bántó lenne annak az embernek, aki a bizalmába fogadott minket, ugyanakkor hogyan hunyhatnánk szemet ezek fölött, ha azt érezzük, hogy fontosak.

64. Meg kell említeni, hogy az edző egyfajta kettős hatalmi pozícióba helyezett minket, amit esetenként felhasznált a gyerekekkel történő interakcióiban (ezzel bizonyítva előttük rátermettségét – „még a doktor urak is kíváncsiak rám!”) vagy akár a velünk való találkozások során, ahol az addigi „doktor urakból” hirtelen munkakerülő, eltartott egyetemistákká váltunk a szemében. Ezeket a játszmákat humoros viszontválaszokkal vagy udvarias hallgatással kezeltük. Ennek ékes példája volt, amikor megemlítettük neki készülő tanulmányunkat a kezdeményezésről, és ő mindössze azt mondta, hogy persze, nyugodtan, de igazából jobban örülne egy könnyedebb, bestsellerszerű könyvnek a csapat létrejöttéről és működéséről.
65. Kutatócsoportunk társadalmi hátterét tekintve heterogén. Nem ugyanúgy reagált egy kósza cigányozásra a középosztálybeli nő vagy a statisztikai tanulmányokat folytató szociológus, mint az exkatona vagy a családjában elsőként egyetemet végző roma szociális munkás hallgató; a gyerekek iskolai történeteit hallgatva mást gondolt a munkáscsaládi háttérrel rendelkező történész doktorandusz – aki gyerekként ugyanabba az iskolába járt, ahova a játékosok többsége –, mint a kispesti Bayern München-rajongó kriminológus.
66. Sok vitát eredményezett annak eldöntése, hogy mitől számíthat valaki rasszistának, milyen szempontrendszerrel használhatunk, és mi alapján dönthetünk – ha egyáltalán dönthetünk – ebben a kérdésben. Volt, akit érzékenyebben érintettek egyes cigányokkal kapcsolatos megjegyzések, továbbá különbözően vélekedtünk a megnyilatkozásokról. Mindez komoly nehézséget jelentett a közös munkában. Hasonlóan fontos kérdésnek bizonyult a futball jelentősége, mivel volt köztünk olyan, aki professzionális szakmai munkaként tekintett az edzésekre, és ezt is kérte volna számon a kezdeményezésen. A kutatócsoport másik része viszont fontosabbnak tartotta, hogy a futball esetünkben olyan közösségépítő program, amelyben döntően a személyes interakciók minőségére helyeződik a hangsúly, mintsem a sportkarrierre. Ahogy fentebb leírtuk, egyikünk ugyanabban az általános iskolában végezte tanulmányait, mint a játékosok nagy része, így könnyebben alakult ki bizalmi viszony. Ez a közös pont segített, hogy személyes élményeiket, mindennapi tapasztalásaikat könnyebben megosszák velünk. Abban a tekintetben viszont nehézséget okozott, hogy a kutatócsoport tagjai kezdetben nem rendelkeztek egységes tapasztalati tudásbázissal és viszonylag homogén értelmezési készlettel a gyerekek szociális hátterével kapcsolatban. Dolgoznunk kellett a sokféle nézőpont egyesítésén, mégis éppen ez vált kutatásunk előnyére.

Hosszabbítás – további tervek és lehetőségek

67. Tanulmányunk – és kutatásunk első fázisa – alapvetően két kérdést igyekezett volna körbejárni: az Orczy-kerti Farkasok labdarúgócsapatban sportoló gyerekek emancipációjának sikerességét, illetve a kezdeményezés modelljellegét, átültethetőségét. Úgy gondoljuk, ezekre sikerült is választ adnunk eddigi ismereteink alapján. A feltételes módot mégis szükségesnek tartjuk, ugyanis már a dolgozat megírásakor egyértelművé vált számunkra, hogy kutatásunk metódusának és tárgyának korábban említett sajátosságai okán nem értelmezhetjük szigorúan a kérdésekkel előre kijelölt narratív keretben a látottakat.
68. Kutatásunk éppen ezért nem ért a végéhez. Egész eddigi vizsgálódásunkat a folyamatos önreflexió jellemezte, értve ezen azt, hogy nem ragaszkodtunk a kezdetben kialakult elképzeléseinkhez, minden egyes interjú, megfigyelés újabb szempontokat és magyarázatokat vont be az elemzésbe. A terepmunkán alapuló kutatás értelmét éppen az adja, hogy az elméleti keretet folyamatosan tények alapján fogalmaztuk újra. Ezért szükségesnek tartjuk, hogy a tanulmány elején feltett kérdésekre adott válaszokat ne végpontnak tekintsük, csupán pillanatnyi állapotnak, a későbbiekben pedig újabb és újabb szereplőket bevonva szélesítsük a látómezőnket, valamint újabb és újabb megválaszolásra váró kérdéseket tegyünk fel.

IRODALOM

ÁGHASSI ATTILA

2011 C. Ronaldo az Orczy téren. Index. Internetcím: http://index.hu/sport/futball/2011/04/21/a_gettofutball_mentora/. (Letöltés: 2015. június 30-án.)

ALCALDE, JOSÉ EUGENIO ABAJO

2008 Cigány gyerekek az iskolában. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

BABBIE, EARL

2001 A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest: Balassi.

BÍRÓNÉ NAGY EDIT

2011 Sportpedagógia. Pécs: Dialóg Campus. Internetcím: <http://tamop412a.ttk.pte.hu/TSI/Birone%20Nagy%20Edit%20-%20Sportpedagogia/sportpedagogia.html#d5e3542>. (Letöltés: 2013. október 26-án.)

CHATOUPIS, CONSTANTINE – VAGENAS, GEORGE

2011 An analysis of Published Process-Product Research on Physical Education Teaching Methods. IJASS – International Journal of Applied Sports Sciences 23(1):271–289.

CIGÁNYOKRA VAN PÉNZ!

2012 Cigányokra van pénz! Fradimob.hu. Internetcím: <http://fradimob.hu/index.php/friss/szakmai-hirek/item/1540-cig%C3%A1nyokra-van-p%C3%A9nz?tmpl=component&print=1>.

FEISCHMIDT MARGIT – NYÍRI PÁL, SZERK.

2006 Nem kívánt gyerekek? Külföldi gyerekek magyar iskolákban. Budapest: MTA Nemzeti-etnikai Kisebbségkutató Intézet.

FREIRE, PAULO

2003 Az elnyomottak pedagógiája. In Szociálpedagógia. Szöveggyűjtemény. Kozma Tamás – Tomasz Gábor, szerk. 397–416. Budapest: Osiris.

HAVAS PÉTER

2004 Akciókutatás és tanulás fejlesztése. Új Pedagógiai Szemle 54(6):3–8.

HENNINK, MONIQUE – HUTTER, INGE – BAILEY, AJAY

2011 Qualitative Research Methods. London: Sage.

HÉRA GÁBOR – LIGETI GYÖRGY

2005 Módszertan. A társadalmi jelenségek kutatása. Budapest: Osiris.

HORKHEIMER, MAX – ADORNO, THEODOR W.

1990 A felvilágosodás dialektikája. Budapest: Gondolat–Atlantisz.

IZING ANTAL

2012 Megjött Laci Bá'! Jól van, Pindák! Olvasod a játékot! Hetek 16(6).
Internetcím: http://hetek.hu/riport/201202/megjott_laci_ba.

KEMMIS, STEPHEN – MCTAGGART, ROBERT

1988 The action research planner. Geelong: Deakin University Press.

LAKATOS KINGA

2009 A képesse tétel folyamata. Az érdekérvényesítés esélyeinek növelése a szociális és közösségi munkában. Budapest: Közösségfejlesztők Egyesülete. Internetcím: http://www.kka.hu/Kozossegi_Adattar/Azadatt.nsf/1c4dc4b986e230d1c1256a08003a235e/14c544c36a68ce4fc12575d9002dfc69?OpenDocument.
(Letöltés: 2013. október 28-án.)

LETENYEI LÁSZLÓ

2006 Településkutatás. Módszertani kézikönyv. Budapest: Új Mandátum.

MELEGÍTŐT KAPOTT A FRADI KISTESTVÉRE

2012 Melegítőt kapott a Fradi kistestvére. Fidesz.hu. Internetcím: <http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=177072>.

MÉSZÁROS GYÖRGY

2005 A „rossz arcúak” szava. A kritikai pedagógia kihívása. Iskolakultúra 13(4):84–102.

NÉMETH LÁSZLÓ

- 2010 Empowerment. Képessé tétel, felhatalmazás. A GYEP munkatársainak előadásai. Budapest: MTA – Gyerekszegénység Elleni Program. Internetcím: http://www.gyerekesely.hu/index.php?option=com_phocadownload&view=category&id=23:a-gyep-munkatarsainak-eloadasai-valogatas. (Letöltés: 2013. október 26-án.)

PAQUETTE, DEDE – RYAN, JOHN

- 2000 Bronfenbrenner's Ecological Systems Theory. National-Louis University. Internetcím: http://www.floridahealth.gov/AlternateSites/CMS-Kids/providers/early_steps/training/documents/bronfenbrenners_ecological.pdf. (Letöltés: 2013. október 26-án.)

PRO BONO DÍJ

- 2011 Pro Bono Díj. Szociális Innováció Alapítvány. Internetcím: <http://www.szia.org/content/pro-bono-d-j>. (Letöltés: 2014. március 7-én.)

ROSENTHAL, GABRIELE

- 1993 Reconstruction of Life Stories. Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews. In *The Narrative Study of Lives*. I. Ruthellen Josselson – Amia Lieblich, eds. 59–91. London: Sage.

ROSENTHAL, ROBERT – JACOBSON, LENORE

- 1968 *Pygmalion in the Classroom: Teacher Expectation and Pupils' Intellectual Development*. New York: Holt, Rinehart & Winston.

SÁNDOR KLÁRA

- 2011 Olvasáskutatás. Eger: Esterházy Károly Főiskola. Internetcím: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0005_06_olvasaskutatas_scorm_08/adatok.html. (Letöltés: 2013. október 27-én.)

ZOMBORI GYULA

- 1997 *A szociálpolitika alapfogalmai*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

TELEVÍZIÓS MŰSOROK

DIGI Sport, Reggeli Start – Pindák László a vendég. 2011. szeptember 13. Mi lett az Orczy téri focicsapattal? Internetcím: <https://www.youtube.com/watch?v=PjPbIBKRCjQ>. (Letöltés: 2014. március 13-án.)

DIGI Sport, Reggeli Start – Pindák László, Lakatos Dávid és Lakatos Zoltán a vendég. 2011. szeptember 13. Fiúk az Orczy térről. Internetcím: <http://www.digisport.hu/video/3964> (Letöltés: 2014. március 15-én.)

VIDEÓ

C. RONALDO AZ ORCZY TÉREN

- 2011 C. Ronaldo az Orczy téren. (Videó.) Internetcím: http://index.hu/video/2011/04/22/jozsefvarosi_foci/?s=tag:j%C3%B3zsefv%C3%A1ros.

ÚJSÁGCIKKEK

(A letöltés dátuma: 2013. október 26. és 2014. március 15.)

A gettófutball mentora. Sport Géza 2011. 04. 21.

Internetcím: http://sportgeza.hu/futball/2011/04/21/a_gettofutball_mentora/

Kicslezik a szegénységet. Helyi Téma 2012. 02. 01. Internetcím: <http://helyitema.hu/budapest-viii/31680>.

A farkasvezér. Népszabadság 2012. 05. 30. Internetcím: http://nol.hu/lap/arcok/20120530-a_farkasvezer

A tapintás szerepe a múzeumi jelentéstudajdonításban

1. Tanulmányomban a múzeumi tapintás kérdését fogom körüljárni, konkrétan a látogatók és kiállítási tárgyak tapintás általi kapcsolatteremtését és az ezen keresztül zajló jelentéstudajdonítást. Ehhez figyelembe veszem a múzeumi tapintás történeti, kulturális és szaktudományi aspektusait és változásait, illetve a 21. századi társadalmi múzeumok és látogatóik viszonyát, az egymással szemben támasztott elvárásokat és ehhez való alkalmazkodási lehetőségeket.

Például Avebury Manor

2. 2013, Dél-Anglia, terepmunka. Egyik nap Aveburybe utaztam szemügyre venni a Stonehenge-nél sokkalta nagyobb és impozánsabb, ám kevésbé felkapott kőépítményt, és megvizsgálni az országshíres (vagy inkább hírhedt?) Avebury Manort. Leírásom a relevancia miatt most ez utóbbira korlátozódik. Avebury Manor egy vidéki kúria, amely jelenleg a National Trust felügyelete és kezelése alatt áll. Az intézmény jellege nem pontosan meghatározható – a National Trust többi látogatóhelyéhez viszonyítva is meglehetősen „különc”. Se nem múzeum – lévén, hogy nincs gyűjteménye –, se nem kiállítóter, hiszen a tárgyak inkább hívogatnak, semmint eltávolítanak a kiállítás ténye által. Nevezhetnénk háztörténeti, lakásrekonstrukciós élményközpontnak. Hogy miért ez a kacifántos név?
3. 2011-ben a BBC kezdeményezésére egy tévéműsor (*The Manor Reborn*) keretében felújították a kúriát, és rekonstruálták szobáit. Minden terem egy-egy tulajdonos vagy az épülethez kapcsolódó fontos személy korát és stílusát jeleníti meg, így: egy 20. század eleji, art deco stílusú társalgó, egy Edward korabeli biliárdterem, egy viktoriánus konyha és konyhakert, György korabeli étkező, illetve egy Stuart Anna királynőről elnevezett hálóterem Tudor-stílusú szalonnal. Ezenkívül az épület nyugati könyvtárából egy retró stílusú teázót alakítottak ki, kékre festett könyvtári polcokkal és különféle korokból összeválogatott edénykészlettel. A tévéműsor sorozatszerűen egy-egy helyiség rekonstrukciós munkáit mutatta be, amelyet belsőépítészek, dekorátorok, két történész és egy-egy sztárvendég hoztak létre. Az épületben az összes tárgy rekonstrukció, kivéve egy biliárdasztalt és egy konyhai tűzhelyet, legalábbis bizonyos források szerint. Mások szerint vannak ott még a bemutatandó korról megegyező korú tárgyak is, de az objektumok és termek nincsenek feliratozva, a rendezők kizárólag a látogatók érzékeire bízták a megértést. Ugyanis a hely a média keltette felkapottságon kívül annak köszönheti hírnevét, hogy az összes tárgy megérintható és kipróbálható (kivéve egy kézzel festett kínai tapétával borított falszakaszt). Marketingstratégiájuk is az időutazás élményére apellál, ami látogatóként nagyon vonzóvá teszi a helyet, viszont a muzeológiával és tapintással foglalkozó szakemberben kérdések sokaságát ébreszti.
4. Lássunk két példát! Életemben először feküdtem Tudor-kori ágyban – vagy legalábbis úgy képzeltem. Az ágy a Queen Anne-szalonnak nevezett teremben foglalt helyet egy selyemmel borított budoár és egy rekamié társaságában. A szoba Stuart Anna királynőre kívánt utalni, aki akár meg is szállhatott Aveburyben Bath és London közt utazva, bár erre semmiféle bizonyíték nincsen azt leszámítva, hogy az épületben akkortájt valóban volt egy királyi látogatásokra előkészített szoba. Az ágy az 1600-as évek stílusát idézte (tehát valamivel a Tudor-kor utáni), inkább ülni lehetett rajta, semmint feküdni, ahogy az a mai ágyaknál megszokott. Súlyos, mályvaszínű, márványmintás damasztbaldachinok lógtak az ágykeret négy sarkán, amely anyag megjelent az ágytakarón és a hosszú, henger alakú, rojtos végű háttámasztó párnákon is. Annak ellenére, hogy az ágy majd fél méterrel rövidebb volt nálam, belefeküdve gondtalanul el tudtam képzelni, hogy fullasztó fűzőmben, buggyos-selymes ruhámban, az Úr 1700. esztendejében a regények hősnőitől megszokott módon az ágyra alélok, és a mennyezet márványos min-

táinak kémlelésével nyugtatom idegeimet. Bár némi frusztrációt okozott bennem, hogy feliratok és szövegek hiányában elképzelni sem tudtam, hogy a bútor valójában mikor készült, és hogy vajon az angol időjárásnak köszönhetően térdig vizes ruházatommal egy pár éves rekonstrukciót vagy egy több száz éves műremeket fogok összemaszatolni. Idegeim megnyugtása végett hazaérve utánanéztem a tárgynak, és megtudtam, hogy a teljes ágy 2011-ben készült rekonstrukció. De még így is úgy érzem, hogy nagyjából tudom, milyen lehetett az izgalom, hogy a királynő az én házámban száll meg, és milyen lehetett az uralkodónak egy ilyen helyen álmra hajtania a fejét. Lehet, hogy az élmény még gazdagabb lett volna, ha megnézhetem az eredeti, értékkel telített ágyat is, majd kipróbálhatok egy hozzá egészen hasonlót. Így, hogy nem tudtam, mibe fekszem, túl sok volt bennem a kétség ahhoz, hogy teljesen át tudjam adni magam az élménynek. De ez cseppet sem árnyékolta be azt, hogy időutazhattam egy vidéki angol kúriában.

5. Szintén Aveburyben történt, hogy kipróbálhattam, milyen lehetett egy viktoriánus konyhában szolgálóként sűrögni-forogni. Leemeltem az edényeket, a tűzhelyre tettem őket, erőlködtem a nehéz vaslábasokkal, végigszagoltam a fűszereket, beletűrtam a terményekbe, kinyitottam a fiókokat, végigsimítottam a rusztikus munkalapot. A gyönyörű fekete Wellstood tűzhelyet is alaposan szemügyre vettem, minden fogantyúját, gombját és ajtaját kipróbáltam. Örültem, hogy itt minden közvetlen közletről megismerhető, hogy érezni a szagokat, hogy egy kicsit félhomály van, hogy néha megbotlok a padló göröngyeiben, és érzem, milyen lehetett az itt végzett munka súlya. Élmény volt. Egészen más, mint a történelemkönyvben olvasni az úri háztartásokról, vagy filmen látni a cselédek életét. Átéltettem. Viszont itt is motoszkált bennem a kérdés, hogy vajon mi az a kezembe vett tárgyak közül, ami több száz éves, és mi az, amit alig pár éve készítettek. Eszembe jutott az egyik szobában látott kézzel festett kínai tapéta, amely az egyetlen olyan dolog volt az épületben, amelyhez nem lehetett hozzáérni. Azt gondoltam róla, biztosan azért megközelíthetetlen, mert nagyon régi, és így próbálják védeni mint műtárgyat. Így hát ehhez próbáltam viszonyítani a konyhában lévő többi tárgyat. Vajon korban előtte vagy utána járnak? Vajon mi a történetük? Ki használhatta, hány kézen ment át előttem? Kifejezetten zavart, hogy nem ismertem a tárgyak történetét. Ezért aztán kitaláltam nekik, ami meglehetősen szórakoztató volt, és ott helyben cseppet sem zavart a tévedés lehetősége. Elvégre jogom van hozzá, hogy arra asszociáljak, amire szeretnék, és úgy értelmezem a kiállítást, hogy az jelentsen nekem valamit.

6. De azért furdalt a kíváncsiság, úgyhogy utólagos kutakodásaim során utánanéztem a tűzhelynek és a kínai tapétának is. Kiderült, hogy a tapéta reprodukció, a kályha pedig eredeti, valaki kidobásra ítélte, de megmentették az Avebury Manor számára. Akkor hát mi értelme volt, hogy az egyiket lehetett használni, a másikat meg nem? Mert a papír érzékenyebb? De hiszen az pótolható. A kályha pedig nem, mert az eltelt több száz évet nem lehet pótolni. Egyébként is, a fémek is érzékenyek a szabad kézzel való érintésre. És a tapéta újraalkotása óta is már évek teltek el. Akkor az sem pótolható, csak helyettesíthető? Hol van a határ új és régi közt? Van egyáltalán határ? És mitől lesz az egyik tárgy értékesebb, mint a másik? Lehet, hogy ha a kályha a ház egyik tulajdonosa vagy ne adj' isten, Anna királynő szobájának része lett volna, és nem egy szemétből visszaszedett darab, akkor azt is érinthetlenné nyilvánítják? Rengeteget gondolkodtam az Aveburyben tett látogatásom után ezeken a kérdéseken, és bár fullasztó volt, de nem tudtam őket megválaszolni, mert minden esetben szubjektív emberi döntéseken alapul a válasz.

7. Bár a kérdések megválaszolhatatlanok, mégis olyan témákat feszegetnek, amelyek által teljesebb képet kaphatunk a tapintás általi múzeumi jelentéstulajdonítás ezer ága-bogáról, és véleményt formálhatunk, hogyan és milyen körülmények között engedhető meg, tiltandó vagy éppen kívánatos a múzeumi tapintás.

Az igazság szerepe a múzeumi jelentéstulajdonításban

8. Megfigyeléseim és tapasztalataim arra engedtek következtetni, hogy a látogatók többsége a múzeumokban valami igazit, valami valódit keres. Avebury Manor megalkotói is erre alapoztak, mikor kitalálták az átélhető múlt kiállítását. Ez az igazságkeresés a gyűjtés intézményesülésétől, a múzeumok létrejöttétől kezdve él, hiszen akkor ez volt a múzeumok szerepe – az igazi bemutatása. A 18–19. században, a múzeumok létrejöttének nagy századában, amikor „tombolt” a világ megismerhetőségének eszméje, az utazók (és egyben gyűjtők) tudásra és új ismeret begyűjtésére és birtoklására vonatkozó vágya hozta létre a pálmaházakat, az állatkerteket, a *Wunderkammereket* és a múzeumokat. Ebből az időszakból ered gyűjtő és múzeum szétválaszthatatlansága is, mivel rengeteg magángyűjteményt intézményesítettek, de a tudás és érték összegyűjtésére, birtoklására és bemutatására vonatkozó vágy nem tudott kizárólagosan társadalmi célúvá válni. Részben azzá lett – ezt képviselik a múzeumok –, részben pedig megmaradt öncélúnak, de nem teljesen annak, ez pedig a magángyűjtők sajátja. A 18. századtól, a távoli kultúrák hétköznapi tárgyainak kuriozitásként és eredetiként való begyűjtésétől kezdve, és a fényképezés széles körű elterjedése előtt a múzeumok és látogatóik számára egy-egy tárgy főleg dokumentumjelleggel bírt. Tanúsította az ismeretlen, de megismerhetőnek tartott, időben, térben és/vagy kultúrában távoli jelenségeket, amelyeket a gyűjtők, kutatók megfigyeltek, és begyűjtésre érdemesnek ítélték. (Más a helyzet a képzőművészeti alkotások esetében, amelyeket már a reneszánsz óta az alkotói génusz és a műalkotás esztétikuma, értéke és eredetisége alapján válogatnak meg – és gyakran a mai napig sem társul hozzá egyéb értékítélet.) Az idő múlásával, a különböző tudományos látásmódok térnyerésével vagy háttérbe szorulásával folyamatosan változott és változik a múzeumok feladatáról, a tárgyak szerepéről és kezeléséről alkotott szemléletmód is, egyáltalán az, hogy mit tekintenek múzeumi tárgynak. A múzeumokról kialakult nézetek változása, ennek következtében pedig a múzeummal kapcsolatos elvárások és a múzeumban dolgozó szakemberek tudományos szemléletmódja befolyásolják a mindenkori már gyűjteményben lévő tárgyak feldolgozásmódját, az újonnan begyűjtött tárgyak jellegét, a gyűjtések célját és a kiállítás szemléletmódját is. Más tudományos áramlat hatására más lesz a tudományos munkához való hozzáállás, annak célja és módja. Más korokban és társadalmi közegben más lesz a látogatók habitusa, elvárásaik a múzeumokkal szemben, és viszont. De akármilyen nézet uralkodik is éppen aktuálisan, a múzeumi tárgyak minden időben reprezentálnak valamit, jelentésük sűrített, szerepük szimbolikus. Mindig értékkel telítettek, „kiválasztottak”, a többi tárgytól megkülönböztetettek, és az igazság illúzióját hordozzák magukban.
9. Mert mitől lesz igazi egy tárgy? A múzeum pillantásától. Attól, hogy adott időben és helyen a muzeológus vagy kutató objektívnek vélt adatok alapján kimondta róla, hogy ezt muzealizálni kell, ez eredeti, valódi, igazi, érinthetetlen – majd ezt a döntést kanonizálta. Ezek piaci érték vagy kor alapján nem feltétlenül meghatározhatók. Eredeti egy gyűjtő gyűjteményében a 2013-ban kidobott porszívó vagy az 1900-as évek elején készült menyasszonyi ruha, a *TÁR-GYAS_RAGOZÁS* -> *szubjektív etnográfia* című kiállításban¹ a műanyag kismotor és a 19. századi bőrnyerreg is. Eredeti, mert az „üzenet” küldője, a kurátor pillantása azzá tette. Azonban amikor jön a látogató, és megnézi a kiállítást, lehet, hogy ő más összképet kap, és pillantásával mást tesz igazivá és nem igazivá.² Ezért a múzeumok és kurátorok igyekeznek olyan kiállítási környezetet kialakítani a tárgyak köré, hogy abból érzékelhető legyen azok valódisága. Például vitrinbe zárják, megvilágítják, feliratozzák stb. – elkülönítik a többi, nem igazi tárgytól.³ Ugyan az eredetiségnek és a valódiságnak vannak kanonizált jelentései egy múzeum esetében, de gyakorlatilag a tárgy a múzeum terében, a látogató pillantásától válik eredetivé, valódivá, igazivá. Ez a *ki-állítás* lényege (vö. Kröger 2008; Vályi 2007; Eco 2013).

Egyéni értelmezés – a *ki-állítás* fogalma

10.

Hogy mit értek *ki-állítás*on, nagyban összefügg az igazság illúziójának és a tapintásnak a szerepével. A kiállítások minden esetben egy vagy több kurátor szellemi termékei, céljuk egy általuk megfogalmazott üzenet közvetítése. Mivel egyetlen tárgynak sincs teljes mértékben kanonizált jelentése, ezt úgy érik el, hogy szövegekkel, installációs eszközökkel és különböző kiállítás-építési technikákkal sugallják a látogató felé az általuk közvetíteni kívánt üzenetet. Felruházzák a kiállítást és a tárgyakat egyfajta jelentéssel, és remélik, hogy a látogató hasonló üzenetet olvas majd ki belőle. Ezt nevezzük *display*nek, legmegfelelőbb fordításában *kiállítási mód*nak.⁴ Azonban, ha figyelembe vesszük, hogy mennyi minden befolyásolhatja, hogy egy látogató mit olvas ki a kuratori üzenetből, egyértelművé válik, hogy egy kiállítás jelentéséről legalább annyira nem lehet egyértelmű, kanonikus leírást készíteni, mint egy tárgy jelentéséről. A látogató személyisége, az hogy milyen kulturális tőkével rendelkezik, milyen céllal próbál jelentést adni a látottaknak, milyen környezetben teszi ezt, mind befolyásolja, hogy végül miképpen értelmezi majd a kiállítást. Ezért használom a *ki-állítás* fogalmát. Megkülönböztetem a kiállítástól mint fizikai tértől, és három dolgot próbálok érzékeltetni vele: a kiállítás módját (*display*), a kurátor értelmezését (ez már kicsit több, mint a *display*) és a látogató értelmezését. Ez utóbbinak talán legkifejezőbb megfogalmazása a látogatói pillantás, amelyet Michael Kröger úgy értelmez, hogy amikor a látogató megfigyeli, észleli (*beobachten*) a tárgyat, jelentést ad neki, ami annak a személynek, annak a helynek, annak a szituációnak, azoknak a körülményeknek a hatására egyedi és egyetlen jelentés lesz (Kröger 2008). Így a *ki-állítás* a kiállítás értelmezésére vonatkozó jelentéstulajdonítási folyamat, ami nagymértékben szubjektív és szituatív. Ez az a szituáció, amikor a múzeumban tárgy és látogató kapcsolatot teremthetnek egymással, és a látogatók kielégíthetik a tárgyak megismerésére vonatkozó vágyukat – ami szintén érdekes kapcsolódást mutat a magángyűjtőknél megjelenő tárgy-ember kapcsolattal és ezáltal a múzeumok intézményesülésével.

11.

Ahhoz, hogy ebben a szubjektív és szituatív jelentésadási pillanatban a látogató érzéklni tudja a kurátor által közvetíteni kívánt üzenetet és az igazság illúzióját, fontos szerepe lehet a tapintásnak. Amennyiben a tárgy megérintésekor sugallnak felénk egy jelentést, agyunk sokkal erősebben fogja azt összekapcsolni a tárggyal, mintha csak hallaná vagy látná, hiszen ekkor a jelentés manifesztumát vehetjük kezünkbe, és megbizonyosodhatunk létezéséről. A tapintás olyan érzékelési forma, amikor a tárgyat közvetlen közelünkbe engedjük, kezünkbe vesszük, érzékeljük valóságát, és ezért az észlelésünket megbízhatónak tartjuk. Amennyiben tudatosítjuk magunkban a megfogott tárgy értékét, eredetiségét, igazságát stb., érzékelésének és jelentéstelítettségének élménye sokkal valószínűbb lesz, mint ha csak a távolból szemlélhettük volna. A tapintás tehát segíti a *ki-állított* tárgyak kurátor által hangsúlyozni kívánt jelentésének megértését. Természetesen a múzeum nem mindig vagy egyáltalán nem engedheti meg magának, hogy az eredeti tárgyakat kézbe vehessék – ezért is hírhedt inkább Avebury Manor szakmai körökben, mint híres. De mint azt már a szöveg elején jeleztem, figyelembe kell vennünk, hogy Avebury nem múzeum, tehát az ott megjelenő tárgyak nem hordozzák azt a kanonizált értékkel telítettséget, mint a múzeumi tárgyak, következésképpen az érinthetlenség sem érvényes rájuk. Ha ezt alaposan végiggondoljuk, eszünkbe juthat a kérdés: akkor pár éven belül a múzeumok elveszíthetnek minden rájuk irányuló társadalmi érdeklődést, mert nem tudják kiszolgálni a 21. századi látogatói igényeket, mert nem képesek az élményszerű információátadásra és a látogatókkal való kooperatív tudáscserére? Mindez pusztán azért, mert műtárgyaikat olyan értékekkel ruházzák fel, hogy azok érinthetlenné válnak? A múzeumok beleestek volna saját csapdájukba?

Az *object handling* diskurzus szerepe a tapintás általi jelentéstulajdonításban

12. 1995-ben, amikor az angolszász területeken érvénybe lépett a Disability Discrimination Act, nagyon érdekes diskurzus indult meg a fogyatékkal élők egyenlő múzeumi hozzáféréssel kapcsolatban. Ezt a diskurzust nevezzük ma *object handling* diskurzusnak, amely már nemcsak a fogyatékkal élőkre koncentrál, hanem minden látogatóra és a tapintás általi megismerés lehetőségeire is. Röviden leírom ennek a tudományos platformnak a kialakulását, hogy láthassuk, miként hatott a pár sorral fentebb kifejtett dilemmára: számot tarthatnak-e ma a múzeumok a látogatók érdeklődésére Avebury Manor-szerű, élményközpontú megismerést kínáló látogatóközpontok mellett, és ha igen, hogyan?
13. A Disability Discrimination Act kapcsán fórumok indultak, amelyeknek az volt a céljuk, hogy olyan látogatókörnyezetet alakítsanak ki a múzeumokban és galériákban, amely mindenki számára egyenlő mértékben hozzáférhetővé teszi a látnivalókat. Így teremtették meg a korábbi biológiai, kognitív pszichológiai, kognitív idegtudományi és történeti kutatásokat alapul véve a muzeológusok, pedagógusok és művészek konferenciái, egyeztetései és fórumai az *object handling* múzeumi diskurzusát, amelynek elméleti alapját az 1920-as évektől zajló felület- és textúraérzékelési kutatások képezték. Ezek a felületek, anyagok és textúrák durvaságának megkülönböztetésének biológiai, kognitív pszichológiai és idegtudományi alapjait vizsgálták. Szintén fontos az *object handling* témájában a különböző érzékszervekkel való észlelés, azok különbözőségeinek, „hierarchiájának”, egyediségének vagy univerzalitásának vizsgálata. Azzal, hogy ezek a tudományos eredmények átkerültek a múzeumi szcénába, és ott a Disability Discrimination Act által relevánssá váltak, továbblendítették az e téren történő vizsgálatokat mind kultúratudományi, mind kognitív tudományi területeken. Meg kell azonban említenünk, hogy a tapintás iránti érdeklődés interdiszciplinaritása nem egészen új keletű dolog, hiszen már az 1900-as évek elején voltak kísérletek vagy inkább ideológiák, amelyek a kifinomult tapintás oktatását és ezen keresztül a társadalom működésének megváltoztatását tűzték ki célul. Ilyen volt például a pedagógiában Maria Montessori alternatív pedagógiai módszere, amelyben fontos szerep jut az érzékszervek fejlesztésének és ezáltal a világ tökéletesebb, pontosabb megismerésének, vagy Marinettitől a *Taktilizmus futurista kiáltványa* (Marinetti 1962), mely a kifinomult tapintás oktatását szorgalmazta, ami az általa képviselt filozófiai-művészeti irány térnyerését biztosította volna, eltörölve így a futuristák által elítélt, az emberi szabadságot korlátozó intézményeket.
14. Mindenesetre a tapintás angolszász múzeumi diskurzusának fellendülése – az előzményeket is figyelembe véve – az 1990-es évek végére és a 2000-es évek elejére tehető, amikor a más diszciplínákból átvett elméleti tudás mintegy önmagát indukálva elindította annak múzeumi szemszögből való tárgyalását. Így merültek fel olyan témák, mint hogy kielégítőek-e a tárgymásolatok, hordozza-e a replika is az eredeti tárgyban lévő mögöttes tartalmat, milyen jegyeket kell megragadnia egy kópiának – mi teszi ki egy tárgy valódi lényegét, van-e az érzékelésnek univerzális hierarchiája, stb. A múzeumi tapintás témájának egyre szerteágazóbb és mélyrehatóbb vizsgálatával és más európai országokba való elterjedésének megindulásával az *object handling* diskurzus már messze meghaladja eredeti kiindulási pontját, a fogyatékkal élők egyenlő múzeumi hozzáféréseinek biztosítását. Már kiterjed a mindenki számára való teljesebb jelentéstulajdonításra, a szakértői kezelésre és tapintásra, a tapintás műtárgyvédelmi aspektusaira, történeti (*connoisseurship*) és terápiás szerepére és egyéb résztémákra. Ez az elméleti alap⁵ lehetőséget teremt a múzeumoknak arra, hogy „felvegyék a versenyt” az élményszerű megismerést kínáló látogatóközpontokkal (bár a két intézménytípus nem említhető egy lapon, hiszen a múzeum funkcióinak csak egy apró szelete a látogatók kiszolgálása).
15. Ez a diskurzus nagyban meghatározza, hogy a múzeumok használják-e a tapintást mint megismerési módot, és ha igen, mire. Angolszász területeken (ahonnan a diskurzus kiindult) ma már mindenhol foglalkoznak a tapintás valamilyen szintű engedélyezésével, rengeteg módszert dolgoztak ki a tudományos keretek között is elfogadható, látogató- és tárgybarát alkalmazására.

Sőt van, ahol a művészetterápia mintájára terápiás módszerként is alkalmazzák, például Alzheimer-kóros vagy valamilyen demenciával küzdő betegeknek. Mivel a diskurzus és a hozzá kapcsolódó különböző szemléletmódok csak lassan terjednek Európa többi területén, hazánkban még egészen új keletű gondolat a demonstrációs eszközök gyűjteményeinek kialakítása, amelyek akár műtárgynak nevezett tárgyakat is tartalmazhatnak. Pedig vannak olyan megoldások, amelyek a magyarországi műtárgyvédelmi törvények keretei között is alkalmazhatók, és semmilyen kárt nem tesznek a nagy jelentőséggel és értékkel felruházott, használatától eltávolított műtárgyakban. De lássuk, miért is olyan fontos a tapintás általi megismerés és jelentéstulajdonítás, miért pont ez az, ami különösképpen segítheti a kurátori üzenet közvetítését és az igazság illúziójának átadását!

Miért pont a tapintás?

16.

Azt, hogy egy ember a *ki-állítás* folyamata során mit vesz észre, és végül milyen jelentést tulajdonít egy adott tárgynak és a kiállítás egészének, rengeteg minden befolyásolja. A teljesség igénye nélkül néhány tényező: az adott szituáció, a látogatás oka, a látogató kulturális (és egyéb) tőkéje, ideológiai beállítottsága, társadalmi helyzete, a kurátorhoz való hasonlósága, előzetes tudása, a kiállítás témája, tere, kinézete, a látogató korábbi tapasztalatai stb. Ezekon túl a testet érő ingerek felfogását és feldolgozását is minden ember másképp végzi. Az emberek fizikai észlelése is egyénekenként változó módon működik. Minden ember másra, másképp és más mértékben érzékeny, más érzékszerveket preferál, és más ingerek adnak számára több vagy kevesebb információt, természetesen annak függvényében, hogy mi az, amit épp meg akar ismerni. Különböző fizikai dolgok észlelésénél különböző érzékszerveket használunk koncentráltabban vagy kevésbé preferáltan. Például egy ételt nem kell feltétlenül hallani, egy festményt nem kell ízlelni, a zenét viszont hallani kell, egy siket számára tapintani, és változtat az élményen, ha például láthatjuk az előadót játék közben. Ugyanígy az egyik ember számára elégséges információt nyer például egy narancsról, ha megnézi és megízleli, míg egy másiknak fontos, hogy emellett érezze az illatát is, és kezével kitapogathassa a méretét, felületét, héjának vastagságát stb.

17.

Jelen tanulmányban – kizárólag a részletesebb megértés érdekében – különválasztva vizsgálom az érzékszerveket. Bár tény, hogy a felfogott ingerek biológiailag külön úton jutnak el az agyba, ott aztán egy egységes képpé formálódnak, tehát ha egy ember arról beszél, hogy milyenek észlel egy tárgyat, lehet, hogy le tudja írni külön a színét, az ízét, a hangját, a látványát és a textúráját – mégis a fejében egyetlen tárgy képe képeződik le, amely hordozza az összes különböző érzékszervekkel felfogott információt. A különböző érzékszervek által felfogott ingerek tehát összeadódnak.

18.

Lássuk, hogy mely érzékszerveinket mennyire és hogyan használjuk egy kiállítás megtekintésekor! Amikor valamit érzékelünk, nagyon leegyszerűsítve a következő folyamat játszódik le. Környezetünkben megjelenik egy fizikai létező, amelyet érzékelni szeretnénk, ezt nevezzük ingernek. A körülményektől függően érzékszerveinkkel befogadjuk ezt az ingert, amelyet az idegrendszerünk szenzoros átalakítás során észleléssé alakít. Ezekből az észlelésekből mintázatok alakulnak ki, amelyek befolyásolják élményeinket és viselkedésünket. A különböző emberek érzékelőrendszere nem egyforma, tehát az észlelés a környezeti tényezőktől és az észlelőtől magától is függ. „[...] ha tudjuk, hogyan működik az észlelés, ez kielégíti intellektuális kíváncsiságunkat saját magunkról és arról a világról, amelyben élünk. Az észlelést úgy is fel lehet fogni, mint minden egyes ember személyes elméletét a valóságról, fel lehet fogni egy olyanfajta ismeretgyűjtési folyamatnak, amely meghatározza a világról alkotott nézetünket. [...] ez az észlelési szemléletmód irányítja mind mentális, mind viselkedéses tevékenységünket.” (Sekuler–Blake 2004:27.) Tehát egy kiállítás esetében érdemes volna minél több lehetőséget biztosítani a különböző érzékelésmódok „kielégítésére”, hogy minden (a célközönségbe tartozó) látogató alkalmazni tudja saját *észlelési szemléletmódját*. Ezzel szemben a mai kultúrára még mindig jellemző a vizuális érzékelés preferálása, ami szorosan összefügg a modernitás eszméinek térnyerésével, amikor „a láthatóság új mezeje jött létre” (Foucault 2000:156). Az ipari forradalom, a megismerést szolgáló újfajta műszerek, az objektív megfigyelés és leírás ideája stb. mind együtt

vezettek a vizuális érzékelés térnyeréséhez.⁶ Ebből (is) kifolyólag a *ki-állítási* folyamatban, a múzeumi megértésben a többi érzékszerv használata háttérbe szorul.

19.

Ugyan a múzeumokban nincs szabályozva a szaglás mint az érzékelés lehetősége, de a kurátori üzenet szempontjából a kiállított tárgyak szaga talán nem is releváns. Hiszen nagy részüknek azonos szaga lenne a restaurátori kezelése és a raktárban való elhelyezés miatt. Esetleg ha egy múzeumi munkát bemutató kiállítást szeretnénk rendezni, érdekes lehet szaglás útján is meg tapasztalni, hogy az állagmegóvás milyen mértékben módosítja a tárgyakat. Hozzájárulhat azonban egy teljesebb élményhez az installációs elemekből áradó illat, melyről tudjuk, hogy a látogató pillantása akár *ki-állítási* tárggyá is teheti.

20.

Az ízelelés abból a szempontból szintén nem releváns egy kiállítás esetében, hogy ezt az érzékszervünket arra használjuk, hogy valamiről megítéljük: fogyasztható-e vagy sem. A múzeumok a tárolhatóság szempontjai és a többi tárgy védelme érdekében nem nagyon vesznek be gyűjteményeikbe fogyasztásra alkalmas dolgokat. Amennyiben pedig bevinnének és ki is állítanának, egyértelműen tiltott lenne a megízlelésük, hiszen a tárgyak előbb-utóbb elfogynának. De egy nem fogyasztásra alkalmas tárgy, például egy festmény vagy egy mezőgazdasági eszköz megértéséhez nem sokban járulhat hozzá az ízelelés. Itt ismét hozzá kell tenni, hogy egy-egy kísérő-program esetében egy megízlelhető „installációs elem” vagy inkább kellék jelentős mértékben elősegítheti a látogatói élmény kialakítását.

21.

A hallás, hallgatás mint megértési mód a korszerű múzeumokban már biztosított. Gyakran találkozunk zenékkal, videókkal, interjúkkal, archív felvételekkel, amelyek segítenek megérteni, hogy a tárgy itt milyen jelentésben szerepel. Sok múzeum használ *audio guide*-ot, ami nemcsak a vakok és gyengénlátók számára segítség a kurátori üzenet megértésében, hanem minden látogatónak felér egy tárlatvezetéssel. Úgy gondolom tehát, hogy ezt az érzékszervünket kellőképpen kiszolgálja a múzeum, és aktívan használhatjuk a *ki-állítási* jelentéstulajdonításban.⁷

22.

A látás használata szintén teljes mértékben biztosított, a látogatónak sokszor az az érzése támadhat, hogy szinte csak erre korlátozzák a lehetőségeit. Gondoljunk csak azokra az esetekre, amikor a teremőrök vagy a gyerekekkel érkező pedagógusok rászólnak a látogatókra, hogy ez egy múzeum, itt „mindent a szemnek, de semmit a kéznek”. Ez legtöbbször a tárgyak állagmegóvása végett van így, és az észlelés szempontjából teljesen logikus is. Hiszen az ízelelés, a tapintás és legtöbbször a szaglás is a közeli érzékelés „eszközei”, míg a látás és a hallás a távoli érzékelésé, tehát ezek az érzékek helyettesítik a többit, amennyiben a helyváltoztatás korlátozott, és a megismerni kívánt jelenséget csak távolról lehet érzékelni. Ehhez az „ésszerű” szemponthoz adódik a korábban már említett elméleti vonatkozás is (modernitás), amitől végképp a látás – nézés – pillantás válik a legjobban preferált múzeumi érzékelésmóddá.

23.

A tapintás olyan érzékelési mód, amikor a tárgy közvetlen érintkezésbe kerülhet a testtel. Érezhetjük annak felületét, hőmérsékletét, kitapinthatjuk alakját, mintázatát, mechanikai konzisztenciáját (puha, rugalmas, kemény stb.), érzékelhetjük súlyát, és önmagunkhoz viszonyíthatjuk méreteit. Mindezeket az információkat elképzelhetjük pusztán vizuális érzékelés útján is, de az csak helyettesíti a tapintást addig, amíg nem kerülhetünk közelebb a megismerni kívánt objektumhoz. Hozzáteszem, a vizuális érzékeléssel nyert információk nem feltétlenül lesznek azonosak a taktílisan megszerzettekkel. Például ha látunk egy szobrot, amely egy kerekded idomokkal rendelkező hölgyet ábrázol, el tudunk merülni a formák ívében, kerektségében, asszociálhatunk az általunk ismert hasonló formákra, és elképzelhetjük azok melegségét. Aztán ahogy közelebb lépünk, és megtapintjuk a tárgyat, megérezzük a kő hidegségét, a felület durvaságát, a méretek hatalmasságát, és illúzióink máris szertefoszlik – egy új kép alakul ki fejünkben. Ebből következtethetnénk arra, hogy egy tárgy valóságát, az igazi tárgyat akkor ismerhetjük meg, ha tapintással is ismereteket szerezhünk róla. Általában a tapintást fogadjuk el a „legmegbízhatóbb érzékleti modalitásnak” (Sekuler–Blake 2004:414). De ez kiegészítés nélkül nem állja meg a helyét. Valóban teljesebb lesz a tárgyról alkotott képünk, ha megfoghatjuk, de minden ember más jelentést tulajdonít majd neki. A tapintással megszerzett többletinformáció különböző emberek számára más és más lesz. Néhány sorral feljebb is idéztem már: „Az észlelést úgy is fel

lehet fogni, mint minden egyes ember személyes elméletét a valóságról, fel lehet fogni egy olyanfajta ismeretgyűjtési folyamatnak, amely meghatározza a világról alkotott nézetünket.” (Sekuler–Blake 2004:27; kiemelés – *F. H.*)

24.

Röviden leírom, hogy miként működik a tapintás általi érzékelés biológiai folyamata.⁸ Gyakorlatilag az emberi testet fedő bőr az, ami az érintés receptora. Leggyakrabban azonban a kezünket használjuk erre a mechanizmusra. Az emberi kézen lévő bőr tele van úgynevezett mechanoreceptorokkal, amelyek a mechanikai nyomást vagy a bőr alakváltozását érzékelik. Ezenkívül összetett izomcsoportok vezetik ujjainkat a felületek letapogatásánál. A receptorokat főleg a felületek és textúrák érzékelésénél használjuk, az izmokat pedig az átfogóbb információk megszerzéséhez. De akármit kell is megtudnunk érintés által, ebben a leghasznosabb segítségünk mindig a kezünk és az ujjbegyeink lesznek. Azzal, hogy megtapintjuk a tárgyat, és ezt receptoraink észlelik, megindul az értelmezési folyamat. A kézen lévő idegi rostok receptív mezője (az a része, amely érzékeli a tárgyat) elindítja az információt az idegekben, és eljuttatja az agy asszociatív szenzoros területeire. Itt az információ kombinálódik máshonnan származó kinetikus és egyéb információkkal, és az agy visszajelzést küld a receptorokhoz a következő mozdulatokat illetően. Ezt az információt nevezzük haptikus érzékszervi információnak. Ez koordinálja, hogy mit hogyan fogunk meg, milyen mozdulatokat teszünk vele, hogyan tapogatjuk le (Sekuler–Blake 2004:413–445). Az agyunk az életünk során észlelt jelenségekből mintázatokat alakít ki, amelyeket szükség esetén képes újra előhívni. Ezek a mintázatok minden embernél teljesen mások. Biológiai megközelítésből végiggondolva ezért van különbség az egyes emberek jelentéstudajdonítási folyamataiban.

A múzeumi tapintás lehetőségei a műtárgyvédelem figyelembevételével

25.

Miért tartom tehát fontosnak, hogy a kiállításokon ne tiltsuk, hanem inkább szorgalmazzuk az érintés általi megértést és jelentéstudajdonítást? Egyrészt segíti a teljesebb megismerést, másrészt támogatja a kurátort és a múzeumot üzenetének közvetítésében, harmadrészt pedig kielégíti a látogató igazival való találkozás utáni vágyát. De hogyan lehetséges mindez, ha figyelembe vesszük a műtárgyvédelmi szempontokat is, hogy az igazság illúziójához hozzátartozik az érinthetlenség ténye is? A ma Magyarországon hatályban lévő, múzeumokra, műtárgyakra, állagmegóvásra, kultúrjavakra és örökségre vonatkozó törvények szó szerint egyetlen helyen sem említik a műtárgyak érintését, mégis egyértelműen leszűrhető, hogy a múzeumi tárgy és a látogató ilyen jellegű kapcsolata hazánkban egyáltalán nem javallott. Ráadásul a gyakorlati példák is mind erre mutatnak – mindannyian ismerjük a kordonokat és a „tárgyakat megérinteni tilos” feliratokat. A törvény álláspontja az, hogy a nem szakavatott kezek érintése veszélyeztethetné kulturális örökségünket, amely az egész nemzet számára veszteség volna. Ezért egyértelműen azt jelölik ki a múzeumok feladatául, hogy bár mindenki számára egyenlő mértékben hozzáférhetővé, megérthetővé és befogadhatóvá kell tenniük a nemzeti és egyetemes kulturális örökséget, ugyanakkor óvniuk is kell azt, és a lehető legteljesebb mértékben megőrizni. Amennyiben lefordítjuk ezt a gyakorlat nyelvére, azt az eredményt kapjuk, hogy bár tanulnunk kell a tárgyak által hordozott üzenetből és jelentésből, közvetlen kapcsolatba semmi esetre sem kerülhetünk velük, mert az megrongálná őket. A tapintás tehát műtárgyvédelmi okokból egyértelműen tiltott, szakemberek számára is csak nagyon indokolt esetben javallott. Mégis elvárt a történelmi múlt, a nemzeti és egyetemes értékek és a jelenkori változások bemutatása, a folytonos művelődés és közművelődési, pedagógiai tevékenység is – a kulturális alapellátás. Lássuk, feloldható-e ez az ambivalencia!

26.

Négy lehetőséget mutatok be, amelyekkel „helyettesíteni” lehet az eredeti, műtárgyvédelmi okokból nem megérinthető tárgyat. A helyettesíteni szót használjuk azzal az intencióval, hogy ezek a megoldások nem pótolják teljes mértékben az eredeti tárgy érintésének élményét. A lehetőségek külföldön már bevett gyakorlatként működnek, 2013-as angliai terepmunkám során figyeltem meg és próbáltam ki őket, és több helyütt is olvastam alkalmazásukról.

A négy itt bemutatott módszer a következő: tárgymásolatok, eredetivel kortárs tárgyak, gyűjteményben lévő sérült vagy „elveszett” tárgyak, illetve „felesleges” adományként érkező darabok használata. A tárgymásolatok olyan tárgyak, amelyek az eredeti tárgy méretét, súlyát, anyagát, formáját, textúráját és mintázatát a lehető leghívebben tükrözik, de olyan anyagokból készültek, amelyek károsodás esetén pótolhatók. Ezek használhatók akár kiállítások installációs elemeiként, akár múzeumpedagógiai vagy egyéb kísérőprogramok kellékeiként. Ilyen volt Aveburyben például a Tudor-kori ágy. Az eredetivel kortárs tárgyak tapintható használatát egyetlen helyen és alkalommal volt lehetőségem megfigyelni, szintén Avebury Manorben, és számos kérdést ébresztett bennem hitelességét illetően. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy azokat a többletjelentéssel felruházott tárgyakat, amelyeket az állagmegóvás végett nem lehet megérinteni, avval kortárs, de a kurátor által kevésbé értékesnek ítélt tárgyakkal helyettesítenek (lásd Wellstood tűzhely). A gyűjteményben lévő sérült vagy „elveszett” tárgyak olyan műtárgyak, amelyeket kijavíthatatlanul megrongálódottnak nyilvánítottak, vagy minden olyan tulajdonságukat elveszítették, amelyek alapján a múzeumi tárgy címet viselhetnék, ezért kiselejtezik őket. Ekkor azonban kidobás helyett a múzeum demonstrációs-eszköz-gyűjteményébe kerülnek, ahol bár múzeumi tárgy-jelleggel veszik nyilvántartásba őket, más tárgyvédelmi szempontok vonatkoznak rájuk. Ilyenformán mozgathatók és tapinthatók is lesznek. Ez abban az elméleti kontextusban lehetséges, hogy egy múzeumi tárgynak megvannak a maga (korspecifikus) intenciói: szolgáljon adatként, minősüljön leletmentésnek, legyen információhordozó, szimbolizáljon egy kulturális jelenséget stb. Amennyiben ez a tárgy javíthatatlanul megrongálódik, vagy a múzeum szempontjából minden értékes információját elveszíti, és így a rá kiszabott feladatokat már nem teljesíti, „feleslegessé” válik. Ekkor lép életbe a másodlagos felhasználás lehetősége, mint például az *Indoor Dig* című múzeumpedagógiai program,⁹ ahol a gyerekek egy imitált ásatáson megtanulhatnak bánni a tárgytöredékekkel, következtetéseket levonni belőlük, és értékelni egy-egy „lelet” jelentőségét. A negyedik tárgycsoport a „felesleges” adományként érkező tárgyak csoportja. Ezek olyan tárgyak, amelyeket valaki felajánl a múzeumnak, de az nem integrálja be gyűjteményébe, tekintve, hogy már kellő mennyiségű, teljes palettát lefedő tárgycsoportja van belőle. Ezek a tárgyak az adományozó beleegyezésével múzeumpedagógiai célokra használhatók. Az „elveszett” tárgyakhoz hasonlóan ezekről is le kell jegyezni a szükséges információkat, a hozzájuk kapcsolódó történeteket, figyelni kell az állagmegóvásra is, csak nem lesznek a gyűjtemény részei (nincs leltári számuk). Az angliai Priest’s House Museumban ezeket külön raktári részben, témánként dobozolva tárolják, és többféle múzeumpedagógiai céllal alkalmazzák. Például kiváló eszközei a memóriakávézóknak és reminiscenciáknak,¹⁰ a *Take an object*¹¹ projektnek, amikor pedagógusok egy-két tárgyon keresztül mutatják be diákjaiknak a tananyagot; vagy a *loan boxok*¹² használata, amelyek lehetővé teszik, hogy középiskolások a tantervbe illeszkedő tematikus egységeket múzeumi tárgyakon keresztül sajátítsanak el.

28.

Ez az általam kiemelt négy módszer egy-egy lehetőség arra, hogy a látogatók a lehető legszorosabb kapcsolatba kerüljenek a tárgyakkal, a lehető legteljesebben megismerjék őket, segítenek közvetíteni a kurátor és a múzeum üzenetét, de mindeközben a műtárgyak „érdekeit” is figyelembe véve nem teszik ki őket különösebb károsodásnak. Természetesen számos más módszer is létezik, melyeket felidézhetnék, és hazánkban is használható lenne, például amikor szemünkkel az eredeti tárgyat nézzük, és közben egyik kezünkkel annak formáját, másik kezünkkel pedig anyagát tapintjuk ki. Ezeket az észleléseket az agy összekapcsolja, és fejünkben az igazi tárgy teljes képe alakul ki, nem három külön információ. Mondhatjuk, hogy ezek kompromisszumok az igazi tárgy tapintása helyett, de mint ahogy arra már korábban rávilágítottam, az igazság tulajdonképpen egy szubjektív döntés eredménye, amelyet teljesen felülírhat a látogatói *ki-állítás* folyamata. Mindezek mellett abban a 21. századi környezetben, amelyben ma a múzeumok működnek, lépést kell tartaniuk a társadalmi igényekkel, és valódi társadalmi múzeummá kell válniuk. Úgy vélem, hogy a tapintás szorgalmazása, a demonstrációs tárgyak gyűjteményeinek létesítése és az azokkal való operálás segíthet az intézményeknek, hogy korszerű, látogatóbarát, ugyanakkor hiteles múzeumokként megmaradjanak.

29.

Visszatérve Avebury példájára: bár abban az esetben nem múzeumról beszélünk, módszerei, sikerei és buktatói a múzeumok számára is példaként szolgálhatnak. Az ott kiállított replikák a

múzeumi tárgymásolatokkal azonos módon működnek – lehetővé teszik az élményszerű megismerést. Egy múzeum annyival szerencsésebb helyzetben lehet, hogy meg tudja mutatni az eredeti tárgyat is, és nem kell a látogató fantáziájára bízni az igazi tárgy történetének elmondását és megismerését. Az Aveburyben kiállított eredetivel kortárs tárgyak (mint a biliárdasztal, az „edzőfotel” vagy a Wellstood tűzhely) megérinthetőségét illetően nincs konszenzusosan elfogadott álláspont, egyéni megítélése attól függ, hogy ki milyen értéktulajdonító szerepet ítél a tárgytörténeteknek és a tárgyak korának. A zavar, amit az kelt, hogy sem a tárgyak mellett, sem a termekben sehol nem szerepelnek magyarázó szövegek, tárgyleírások, tárgytörténetek, rávilágít arra, hogy a tapintás általi megismerés sem ad teljesebb képet a tapintás nélkülünél, ha nincsen hozzá sugallt jelentés, ami befolyásolná az egyéni jelentéstulajdonítást.

30.

Látnunk kell, hogy a múzeumok társadalmi szerepe, az intézményeket befolyásoló politikai szálak, a múzeumok és látogatók mindenkori viszonya és egymással szemben támasztott elvárásai, a tapintás és muzeológia történetisége, az észlelés fiziológiai és pszichológiai aspektusai, és még ezer más dolog mind befolyásolja az *object handling* diskurzus alakulását, ami pedig determinálja a múzeumok, kiállítóhelyek és nem múzeumok tapintáshoz való hozzáállását. Az, hogy ebben a szövegben ki hol helyezkedik el, és mi mellett vagy ellen foglal állást, szubjektív döntés kérdése. Az én célom mindössze annyi volt ezzel a tanulmánnyal, hogy röviden megvilágítsam a múzeumi tapintást befolyásoló tényezők szövedékét, és ezzel felhívjam a figyelmet arra, hogy határozottan elzárkózni, megijedni, vagy éppen mindenféle kontroll nélkül engedni a tapintást balgaság volna. Meg kell ismernünk saját magunk vagy intézményünk ilyen jellegű helyzetét ahhoz, hogy hiteles döntést hozhassunk a tapintás tiltásáról vagy támogatásáról.

JEGYZETEK

1 *TÁRGYAS_RAGOZÁS* → *szubjektív etnográfia* című kiállítás a budapesti Néprajzi Múzeumban, kurátor: Frazon Zsófia, múzeumpedagógus: Joó Emese, 2013. február 22.–július 10.

2 A szövegben külön nem jelölöm, de figyelemre méltó, hogy az *eredeti*, *valódi*, *igazi* szavak meghatározása nem kellőképpen differenciált és kanonizált, jelentésük (amire vonatkoztatjuk) szubjektív.

3 Ennek a törekvésnek a hiányáról lásd Frazon 2011:67–92.

4 Az *exhibition display*/bemutatói mód fogalmának és történetének kifejtését lásd Eröss 2012.

5 A Disability Discrimination Actre adott múzeumi reakciók és előzményeik összefoglalását lásd Spence and Gallace 2008.

6 Vizualitás és modernitás összekapcsolódásához lásd Foucault 2000; Candlin 2008:9–20.

7 A különböző érzékszervek általi érzékelés és jelentésadás kiemelt szerepére fókuszálva számos projekt indult már, például Museum of Endangered Sounds (<http://savethesounds.info/>), 90 decibel (<http://90decibel.org/>), Museum Sound (https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=zERKfvBYHELc.k8KVHAcP_JeQ&usp=sharing) stb.

8 Mivel magam nem vagyok szakértője a témának, és csak könyvekből tájékozódtam, itt csak a legalapvetőbb információkat közlöm, mellőzve az általam is csak felszínesen ismert szakszavakat. További részletekhez lásd Sekuler–Blake 2004; Katz 1989; Pye, ed. 2007.

9 A foglalkozást 2013-ban a dél-angliai Priest’s House Múzeumban figyeltem meg, kitalálója és vezetője Julian Richards régész volt. Az *indoor dig* jelentése: ’beltéri ásás’.

10 A két program abban különbözik egymástól, hogy míg a remiszenciák idős emberek számára biztosítanak nosztalgiai lehetőséget, addig a memóriakávézók kifejezetten Alzheimer-kóros és egyéb demenciával küzdő betegeknek szólnak. Módszerük szinte teljesen ugyanaz, és fogalmi szétválasztását is csak egy helyen halottam eddig.

11 Jelentése: ’végy egy tárgyat’.

12 Jelentése: ’kölcsonözhető dobozok’.

IRODALOM

ÁRPÁDHÁZY-GODÓ CSABA

- 2014 Látogatói szemmel a Magyar Nyelv Múzeumában, Széphalmon. Szemtelenül. Internetcím: http://www.magyar-muzeumok.hu/latogato/1997_latogato_i_szemmel_a_magyar_nyelv_muzeumaban_szephaltmon. (Letöltve: 2014. szeptember 3-án.)

CANDLIN, FIONA

- 2008 Museums, Modernity and the Class Politics of Touching Objects. *In Touch in Museums. Policy and Practice in Object Handling*. Helen Chatterjee, ed. 9–20. Oxford – New York: Berg.

ECO, UMBERTO

- 2013 [1990] Az értelmezés határai. Budapest: Európa.

ERŐSS NIKOLETT

- 2012 Bemutatói mód. Internetcím: <http://tranzit.org/curatorialdictionary/index.php/szotar/bemutatasi-mod/>. (Letöltve: 2015. április 15-én.)

FOUCAULT, MICHEL

- 2000 [1966] A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája. Budapest: Osiris.

FRAZON ZSÓFIA

- 2011 Múzeum és kiállítás. Az újrarajzolás terei. Budapest–Pécs: Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

GROYS, BORIS

- 1997 The Role Of The Museum When The National State Brakes Up. Proceedings of the ICOMON meetings held in: Stavanger, Norway, 1995, Vienna, Austria, 1996. Madrid: Museo Casa de la Moneda. Internetcím: <http://www.icomon.org/en/meetings/608/stavanger-1995-and-vienna-1996>. (Letöltve: 2014. október 5-én.)

HOOPER-GREENHILL, EILEAN

- 2003 [1994] Part One. Communication Theories. *In The Educational Role of the Museums*. Eilean Hooper-Greenhill, ed. 3–65. London – New York: Routledge.

KATZ, DAVID

- 1989 The World of Touch. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

KRÖGER, MICHAEL

- 2008 Nicht-wirklich. Wo sind wir, wenn wir im Museum sind? Kunstgeschichte. Texte zur Diskussion 2008(9). Internetcím: <http://www.kunstgeschichte-ejournal.net/discussion/2008/Kroeger/>. (Letöltve: 2014. szeptember 9-én.)

KUHN, THOMAS

- 1984 [1970] A tudományos forradalmak szerkezete. Budapest: Gondolat.

MARINETTI, TOMMASO FILIPPO

- 1962 A taktilizmus futurista kiáltványa. *In A futurizmus*. Szabó György, szerk. 174–178. Budapest: Gondolat.

MASON, RHIANNON

- 2012 Múzeumok, galériák, kulturális örökség. A jelentésalkotás és a kommunikáció színterei. *In Múzeumelmélet. A képzeletbeli múzeumtól a hálózati múzeumig*. Palkó Gábor, szerk. 127–154. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum – Ráció.

PYE, ELIZABETH, ED.

- 2007 The Power of Touch. Handling objects in museums and heritage contexts. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.

SEKULER, ROBERT – BLAKE, RANDOLPH

- 2004 [1994] Észlelés. Budapest: Osiris.

SPENCE, CHARLES – GALLACE, ALBERTO

- 2008 Making Sence of Touch. *In Touch in Museums: Policy and Practice in Object Handling*. Helen Chaterjee, ed. 21–40. Oxford – New York: Berg.

SZATHMÁRY-KIRÁLY ÁGNES

- 2014 Sine ira et studio – harag és részrehajlás nélkül. Válasz a kritikára. Internetcím: http://www.magyarmuzeumok.hu/latogato/1998_sine_ira_et_studio_%E2%80%93_harag_es_reszrehajlas_nelkul. (Letöltve: 2014. szeptember 3-án.)

VÁLYI GÁBOR

- 2007 Lemezgyűjtés kritikai perspektívában. Hagyomány- és eredetiségkonstrukciók az Edison-galaxisban. *In* Hagyomány és eredetiség. Wilhelm Gábor, szerk. 71–82. Budapest: Néprajzi Múzeum. /Tabula könyvek, 8./
Internetcím: <http://www.mendeley.com/profiles/gabor-valyi/>. (Letöltve: 2014. augusztus 28-án.)

WEIL, STEPHEN

- 2007 The Museum and the Public. *In* Museums and their Communities. Sheila Watson, ed. 32–46. London – New York: Routledge.

„Nincsenek receptek”

A magyar ökofalvak táplálkozásantropológiai vizsgálata

1. A táplálkozás mint alapvető szükséglet és egyben társadalmi és kulturális funkcióval bíró jelenség mindig is a kulturális antropológiai kutatások fókuszában állt; a táplálkozással kapcsolatos alapvető kockázatok, az elegendő mennyiség és a megfelelő minőség kérdése pedig ugyanolyan fontos a törzsi csoportokban, mint az ipari társadalmakban.¹ A biztonságosnak tekintett táplálék meghatározására a plurális társadalmakban különböző, időnként radikálisan eltérő és egymással vitázó koncepciók jönnek létre. E diskurzusok vizsgálata a jelenkori táplálkozáskutatók számára igazi Kánaánt jelent, amit a témában felhalmozódott szakirodalom mennyisége is jól jelez.
2. E szakirodalom jelentős részét teszi ki a különböző táplálkozási divatok és táplálkozáshoz köthető mozgalmak vizsgálata. Ahogyan minden társadalmi áramlat, úgy a táplálkozási mozgalmak is egyfajta jelzőrendszerként működnek: egyfelől alapvetően valamiféle társadalmi jelenségre adott reakcióként jönnek létre, és az általuk felvetett problémák, illetve a válaszul megfogalmazott megoldási kísérletek egyben a kor társadalmi dilemmáit is jelzik (lásd Habermas 1989; Szabó 1993). Másfelől maguknak a mozgalmaknak a dinamikája, a tematikus vagy akár az alkalmazott módszerekben megmutatkozó újításai rávilágítanak az adott mozgalom élettörténete alatt aktuálisan felmerülő új problémákra is. Ilyen például az ökológiai krízis tematizálása az utóbbi időben.
3. Az ökológiai – és emellett a gazdasági és társadalmi – krízisre adott válasznak tekinthető egy jellegzetes településtípus, az ökofalu. Az ökofalulakók általános célja a természeti környezetébe a lehető leghatékonyabban és a legkevesebb károsítás nélkül illeszkedő település létrehozása. Ennek elérése érdekében vegyszermentes gazdálkodást folytatnak, az építészetben, a hulladékkezelésben és a szennyvíztisztításban pedig természetbarát technológiák alkalmazására és megújuló energiaforrások használatára törekednek. Céljuk a megélhetés, kereskedés és kapcsolódás lehetőségének megteremtése helyben, a minél nagyobb autonómia és önellátás megvalósítása és egy szoros kapcsolathálón alapuló, együttműködésre alapozó közösség létrehozása (lásd Gilman és Gilman 1991).² A környezetbarát, természetközeli életformára és az önellátásra való törekvés táplálkozáskultúrájukban is megmutatkozik, a biztonságos ételnek egy sajátos, az ökológiai diskurzusba mélyen beágyazott értelmezését adják.
4. Jómagam közel hét éve folytatok néprajzi-antropológiai kutatást a magyar ökofalvakban. A kutatás során interjúkat készítettem, és részt vevő megfigyelést végeztem, közösségi eseményeken vettem részt, egyének és családok életébe nyertem betekintést. Az ökofalu-találkozókon végigkóstoltam a közös asztalra beadott, saját készítésű ételeket, meghívott vendégként végigettem sok ételsort, házigazdáim instrukciói alapján begyűjtöttem a kertből az alapanyagokat, és közösen megfőztük az ebédet. Gyorsan bekaptunk két falatot munka közben, végigböngésztük a környék eperfáit reggeli gyanánt, odaégettem a házi kürtőskalácsot a tábortűzön. Láttam sok konyhát, kamrát, ólat és veteményeskertet, vásárolt és megtermelt alapanyagokat, saját készítésű ételeket, a termények és a késztermékek cserekereskedelmét és ajándékozását, és így tovább.
5. Tereptapasztalataim alapján jelen tanulmányomban azt igyekszem bemutatni, hogy milyen ideológiai megfontolások irányítják az ökofalusiak táplálkozását, ezen ideológiák miként nyilvánulnak meg a gyakorlatban (a kerttől a lábosig); milyen szerepe van az önellátásra törekvésben a saját termelésnek, a tartalékképző szemléletnek és a takarékoságnak; miképpen jelenik meg itt is az újrahasznosítás elve; mindezek hogyan hívnak elő korábban már bevált kulturális szokásokat, eljárás módokat, leleményes ételkészítési praktikákat, és ezen keresztül hogyan jutunk el a szegényételekig, a gyűjtögetésig és a népi konyhakultúráig.

Ökofalvak

6. Az ökofalu-fogalom használata az 1990-es évekre vált általánossá, de az első ökofalu-kezdeményezések már az 1970-es években megjelentek Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban, 1994-ben pedig megalakult az ökofalvak nemzetközi hálózata, a Global Ecovillage Network (GEN).³ A közös célon túl, mely összeköti őket, rendkívüli változatosság jellemzi az ökofalvakat, hiszen nagyon sokféle az a természeti és társadalmi-kulturális közeg, amelyben létrejöttek. Az aprófalutól a nagyvárosi úgynevezett *inner-city* ökofaluig, a dzsungeltől a sivatagig ma már számos helyen és minden kontinensen található ökofalvak.⁴
7. A magyar ökofalu-mozgalom az 1990-es évek elején indult el, de alapítói ekkorra már jól ismerték a külföldi mintákat. A hazai ökofalvakba költözők elsősorban középosztálybeli, városi értelmiségiek, akiknek kiköltözését nem gazdasági okok motiválják, hanem egy erkölcsi, kulturális vagy ideológiai értelemben vett jobb élet kialakításának célja. Az elvágódás, a városi élet kritikája, egyfajta ellenvilág képzése jellemzi őket.
8. Motivációikat tekintve leginkább a többségitől eltérő, ökológiai elkötelezettségen alapuló életmód megteremtésének igénye különbözteti meg őket a többi faluba irányuló migrációtól, amely igény nemcsak a környezethez való viszonyukban nyilvánul meg, hanem az egyéni és a közösségi lét minden aspektusát áthatja. Céljaikat tekintve pedig a modellszerep felvállalásában térnek el más faluba költözéstől: sokuk célja nemcsak egy társadalmilag-gazdaságilag-környezeti-leg fenntartható életmód megvalósítása, hanem a tapasztalatok, a minta átadása is.
9. A magyar ökofalu-mozgalmat a *Magyar Élőfalv Hálózat* (MÉH) fogja össze, melynek tagjai 2015-ben a következők:⁵ galgahévízi ökofalu, Gömörszőlős, Gyűrűfű, Krisna-völgy (Somogyvámos), MAGfalva (Monor), Máriahalom Biofalv, Nagyszékelyi KÖRTE, Ormánság Alapítvány (Drávafok-Markóc), Szeri Ökotanyák Szövetsége (SZÖSZ, Ópusztaszer és környéke), Természetes Életmód Alapítvány (TEA, Agostyán), Visnyeszéplak.
10. A magyar ökofalvak a fentebb vázolt célok megvalósításának igencsak az elején járnak, de e törekvések ismerete szükséges életük – jelen esetben táplálkozáskultúrájuk – megértéséhez.
11. Az ökofalvak fent említett sokszínűsége a magyar ökofalvakra is jellemző: vannak közös pontok, célok, a megvalósítás mikéntje és sikere azonban nagyon eltérő. A magyar ökofalu-paletta diverzitásából az következik, hogy igen nehéz általánosításokat megfogalmazni róluk. A bevezető, a törekvések felvázolása azért is lényeges, mert megmutatkoznak bennük a közös pontok. De ha egészen közel megyünk az ökofalvak táplálkozáskultúrájához (bemegyünk a kamrába, a konyhába, leülünk az ebédlőasztalhoz), akkor nem találunk két egyforma háztartást – ahogyan persze az egész magyar társadalomban sem. Ezért választottam ki egyetlen ökoközösséget, rajtuk keresztül szeretném bemutatni az ökofalusi táplálkozáskultúra értelmezési lehetőségeit.
12. Ez a közösség nem alkot önálló települést, hanem tagjai egy tolnai faluba, annak is egy utcájába költöztek be. A csoport a vizsgálat fő periódusában nyolc háztartásból állt, felnőtt tagjai harmincas éveikben járnak, a gyermekek pár hónapos kor és 14 év közöttiek. A közösség összetételében az utóbbi két évben meglehetősen sok változás zajlott le, a kutatás kezdetéhez képest több, általam vizsgált család elköltözött (három háztartás), vagy éppen elköltözőben van (egy háztartás). Jelen írásom a csoport egy stabil korszakának vizsgálatából indul ki, azt az időszakot mutatja be, amikor egy viszonylag jól körülírható csoport életét ismertem meg alaposan: ők azok, akik az ökofalusi diskurzushoz bekapcsolódtak, akik az úgynevezett permakultúra mentén szerveződtek közösséggé. A tanulmány tehát rájuk fókuszál mind a virágkorban, mind pedig a jelenben, amikor a kezdeti csoportnak már csak egy része él a faluban.⁶
13. A háztartások táplálkozását nagyban befolyásolja, és egyben sokszínűségét okozza a benne élők családi állapota. Találunk közöttük egyedülálló, rendkívül puritán körülmények között élő fiatal férfit, aki egy présházban lakik mindenféle infrastruktúra nélkül, iskoláskorú gyermekeit

egyedül nevelő nőt, kisgyermekes családokat és gyermektelen fiatal párt egyaránt. Az iskoláskorú gyermekek egy része a helyi iskolába, alsó tagozatra jár, a felső tagozatosok és a középiskolások pedig egy közeli településre. Az itt élő családok táplálkozását befolyásolja továbbá a családtagok jövedelme, ízlése és az „ideológiai szigorúság”, azaz hogy mennyire ragaszkodnak az ökológiai elvekhez és az öfenntartás elgondolásához.

14. A sokféleség megragadása érdekében három, a közösség életét dominánsan befolyásoló érték és elv mentén igyekszem bemutatni a táplálkozásukat: 1. a kríziskoncepció (vagy ahogyan egy őket vizsgáló szakdolgozatíró megfogalmazta: a krízis mint jövőkép, lásd Gosztonyi 2013), 2. az ökológiai elv és 3. a közösség mint cél.

Krízis, kockázat, táplálkozási mozgalmak

15. Az ökofalvak szerveződésének egyik motivációja a világ jelenlegi folyamatainak fenntarthatatlanként, önpusztítóként való értelmezése és ebből következően egy komplex, ökológiai, társadalmi, gazdasági és morális/spirituális összeomlás víziója. E vízió szorosan kapcsolódik a jelenkor kockázatfelfogásának változásához, melynek lényege nagyon röviden: amíg a modernitást a tudományba és a technikába vetett bizalom, a technológiai optimizmus jellemezte, és a jóléti társadalmak fő értéke az erre alapozó biztonság volt, addig ebben alapvető fordulatot hozott például az atomenergiával, vegyi anyagokkal, ökológia veszélyekkel kapcsolatos problémák felbukkanása. A posztmodernitás újfajta kockázatokkal köszöntött be, és – többek között – éppen a tudomány és a technika okozza ezeket az új kockázatokot: az újfajta technológiák átláthatatlan kockázatai és következményei, illetve a tudomány szintén átláthatatlanná és ellenőrizhetlenné vált innovációs dinamikája (Szijártó 2008:37, 38; Castells 2006:227, 228). Ezek a folyamatok a globális kapitalista gazdasági rendszerrel kart karba öltve, a természeti környezet és erőforrások tönkretételével, az egyenlőtlen elosztással és a társadalmi igazságtalansággal együtt végül összeomlásba vezetik a világot (ehhez magyarul lásd Hajnal 2006; Kiss 2006; Takács-Sánta 2009).⁷ Ezen bizonytalanságok és veszélyérzet kialakulására az ökofalvak válasza – a többségi társadalom megoldási kísérleteivel szemben – egy radikálisan új életmódkísérlet, a kockázat kezelésének alternatívája az ökofalu-konceptióval: annak életmódelemeivel és közösségfelfogásával. Ez a válasz az aktuális hatalmi diskurzusokkal és a többségi társadalommal szemben is megfogalmazza önmagát.⁸ Tehát az ökofalusi élet részben erre az előrevetített krízishelyzetre való felkészülést jelenti. Sietek hangsúlyozni: ezt nem úgy kell elképzelnünk, hogy az ökofalusiak folyamatosan rettegnek a jövőtől. A természet szeretete és védelme, a vele való harmonikus együttélés utáni vágy, a vidéki élet és a közösségi lét legalább olyan fontos motiváció számukra. De életüket kísérletnek tekintik arra, hogy miként lehet minél inkább önállósodni, függetlenedni az infrastrukturális és egyéb hálóktól. Ebben a törekvésben a táplálkozásnak mint alapvető szükségletnek kifejezetten nagy szerepe van, az önellátást leginkább itt igyekeznek megvalósítani, de pontosabb, ha inkább úgy fogalmazzunk: kikísérletezni. Ők maguk is tisztában vannak azzal, hogy jelenlegi életmódjuk nem tekinthető önellátónak.

16. Az élelmiszer-önellátásra való törekvésnek több indítéka is van, és ezek mindegyike szorosan kapcsolódik a biztonság, illetve a kockázat kérdéséhez: az ökofalusiak szerint a saját kezűleg megtermelt élelem egyfelől függetlenné tesz az ipari mezőgazdaságtól, az élelmiszeripartól és a kereskedelemtől, amelyek esetleges összeomlásakor az emberek élelmiszer-ellátása lehetlenné válna, másfelől pedig a saját termelés egészségügyileg biztonságosnak tekintett, „tisztá”, kockázatmentes élelmet biztosít.

17. A táplálkozással kapcsolatos aggodalmak mindig is szorosan illeszkedtek egy adott társadalom kockázatfelfogásához.⁹ A kockázat kérdésének megjelenése a táplálkozás szakirodalmában nem új keletű, hiszen a megfelelő mennyiségű és minőségű táplálék minden társadalomban alapvető kérdés. Alan Beardsworth és Teresa Keil a táplálkozással kapcsolatos aggodalmak történeti kontextusának bemutatása során a két legfőbb bajforrásnak a történelem során az élelemhiányt, az éhezést és a fertőzött ételeket tekintik (Beardsworth–Keil 1997b:150–160). Szerintük a modern társadalmak ugyanúgy megtapasztalnak különféle rizikóelemeket a táplálkozás

terén, de úgy vélik, hogy míg korábban a vallás, a hagyomány, a kultúra „megmondta”, hogy mi biztonságos, és mi nem az, addig a modern társadalmakban mindenkinek magának kell meghoznia a döntést a táplálkozás terén is, méghozzá egyfajta – a szerzők szavával – kulturális vákuumban, „táplálkozási normanélküliségben” (*nutritional normlessness*). A kockázat meghatározása és kezelése hagyományos, mindenki számára érvényes mintát nyújtó formáinak eltűnése az egyénre sokkal nagyobb döntéshozatali terhet ró, ami – a szerzőpáros szerint – már önmagában is aggodalmat generál (Beardsworth–Keil 1997b:160).

18.

Az éhezés és a fertőzött ételek kockázata természetesen nem tűnt el a modernitásban és a nyugati országokban sem, de e két komponens mellé további kockázati elemek, további dilemmák csatlakoztak. Christian Coff, Michiel Korthals és David Barling 2008-as tanulmányukban a táplálkozással kapcsolatos dilemmáknak négy területét foglalták össze:

1. Mennyiségi értelemben vett ételbiztonság (*food security*) – ilyen a világ népességének étellel való igazságos ellátása, azaz az éhezés kérdése.
2. Minőségi értelemben vett ételbiztonság (*food safety*) – ezen például a fertőzött, romlott ételek fogyasztását értik, és itt említik a biztonságos definiálási problémáját (mit értünk rajta, ki definiálja, ki határozza meg, hogy mit tekintünk biztonságosnak stb.).
3. Új fejlesztések a táplálkozástudományban és a hozzá kapcsolódó technológiában, amelyek kihívást jelentenek a tradicionális táplálkozási szokások számára. Ilyenek lehetnek az egészségte-
lennek bizonyult táplálkozási szokások, mint például a különböző betegségeket (szív, keringés stb.) okozó hagyományos ételek fogyasztása stb.
4. A táplálék útja során felmerülő újabb etikai kérdések, mint például az állati jogok, a fenntarthatóság, a termelők munkakörülményei és megélhetése, a bio- és a nanotechnológia használata, kutatási etika stb. (Coff et al. 2008:9; idézi Coff 2012:47).

19.

Ezen kérdések jelentős része – kezdetben legalábbis – az alternatív társadalmi mozgalmak és az életmódmozgalmak „tárgykörébe” tartozott. Így jöttek létre az etikusétel-mozgalmak (*ethical food movements*), az alternatív és organikus/bio-/öko- táplálkozási mozgalmak stb.¹⁰

20.

A 20. század második felének és a 21. századnak a táplálkozással kapcsolatos aggodalmi között a mennyiség mellett (éhezés) kifejezetten hangsúlyos szerepet kaptak és kapnak a minőségi aggodalmak, ezen belül is a nyersanyagok kemikália- vagy gyógyszer tartalma, a tartósítás és tárolás vegyszerei, a genetikailag módosított alapanyagok és így tovább. Míg ez részben megmaradt csupán az emberi egészség iránti aggodalomnál, addig ugyanezek a kockázati elemek másokat elvezettek az élelmezés és környezeti problémák közötti kapcsolat feltárásához és megértéséhez, és egy újabb kockázati elem beemeléséhez a diskurzusba. E 20–21. századi mozgalmak ennél is tovább mennek, a globális kapitalizmus diktálta élelmiszeriparral szemben fogalmazzák meg magukat, és mozgalmaikban összekötik az egészségért való aggodalmat a biztonságért, az autonómiáért, a demokráciáért és az egyenlő hozzáférhetőségért kiálló értékrendszerekkel, valamint az ezekért való küzdelemmel (lásd Klein et al. 2014:2).

21.

Erre a legjobb példát a – valószínűleg legközismertebb és egyben talán legtöbbet kutatott – Slow Food mozgalom története szolgáltatja. A Slow Food Észak-Itáliából indult az 1980-as évek közepén, és húsz év alatt körülbelül százezer tagot számláló nemzetközi mozgalommá nőtte ki magát. Ez alatt az idő alatt a mozgalom tárgya és módszere is sokat változott. Ezt a változást az egyik kutatójuk, Valeria Siniscalchi a mozgalomban fontos értékek, az úgynevezett *Good-Clean-Fair* triád hangsúlyának változásával mutatta be egyik tanulmányában.¹¹ A mozgalom története elején a minőségi ételek komótos fogyasztására, tehát elsősorban a fogyasztó érdekeire koncentrált (*Good*), majd előtérbe került a környezeti kontextus, a környezettudatos értelemben „tisztá” alapanyagok megtermelésének, az ételek és termékek elkészítésének és szállításának körülményeire való odafigyelés (*Clean*), végül egyre nagyobb figyelem irányult magukra a termelőkre és készítőkre, azok munkakörülményeire és megélhetésére, a társadalmi igazságosságra (*Fair*). A Slow Food jelenleg harcol az intenzív és az ipari mezőgazdaság, a GMO-k, az atomenergia, a nem megújuló energiák és a víz privatizációja ellen, hogy csak néhány példát említsünk. A biodiverzitás (és ebbe beleérti az agrodiverzitást is) fenntartása mellett fontosnak tartja a gasztronómiai diverzitást, illetve a termékekhez kapcsolódó tudás és

technikák sokféleségének, az azt őrző kultúrának, a hagyományos tudásnak a megőrzését is. A mozgalom szótárában az *ökogasztronómia* vette át a vezető helyet, reflektálva a környezettudatosság szó kiterjesztett értelmére, amikor az már nemcsak természetvédelmet jelent, hanem egyenlő elosztást, emberi jogokat, az egészséges élethez és környezethez való jogot, biztonságot, autonómiát és demokráciát is, és így tovább.¹²

22.

Az ökológiai kérdés tematizálására a táplálkozásban számos tanulmány született már. Így például Terry Leahy *Food and the Environment* című tanulmányában (Leahy 2000) a legfőbb kérdéseket (A jelenlegi mezőgazdasági gyakorlat hogyan rombolja a természeti környezetet? A gazdasági rendszer miért súlyosbítja a környezettrombolást? Milyen gazdasági és gazdálkodási rendszer képezhet alternatívát?) és a legfőbb problémákat (monokultúrák, állattenyésztés, üvegházhatás, túlhalászat, kemikáliák, éhezés, társadalmi egyenlőtlenségek, egyenlőtlen elosztás, globális fogyasztói réteg, globális szegénység stb.) veszi sorra, és végigtekint néhány lehetséges alternatívát is (permakultúra, a környezettudatosságot középpontba helyező alternatív táplálkozási szokások, közvetlen kereskedelem stb.). Egy finn tanulmány a táplálkozással kapcsolatos ökológiai dilemmák között a legfőbb kihívásként a következőket sorolja: klímaváltozás és környezeti krízis; demográfiai tényezők (az emberi populáció megnövekedése, elöregedés); a táplálék, az energia, a tiszta víz és föld hiánya, elfogyása; globalizáció; regionális egyenlőtlenségek, az ételhez való egyenlőtlen hozzáférés; technológiai innovációk a táplálék-előállításban, az ételhelyettesítők fejlődése; a GMO-alapú ételek mindennapivá válása; a biodiverzitás eltűnése (Kirveenummi et al. 2012:347). Deidre Wicks a vegetáriánus táplálkozás történetében vizsgálja az ökotudatosság beemelődését és a húsmentes táplálkozás pozitív visszahatását a természeti környezetre és a globális társadalmi egyenlőségre (Wicks 2000). A hivatkozásokat és példákat még hosszan lehetne sorolni, a Slow Food történetét azért idéztem fel kissé hosszabban, mert kitűnően láttatja, miként terjeszti ki egy ilyen mozgalom az „aggodalmai sorát” és tevékenységét a környezeti problémákra. Számos más életmód és táplálkozási mozgalom járt be hasonló utat, és a környezeti és társadalmi érzékenység összekötésével tematikusan egyre inkább kiszélesedtek, és egyre komplexebb értékrendet, filozófiát és praxist alakítottak/alakítanak ki.

23.

A táplálkozáshoz kapcsolódó mozgalmak nem új keletűek, hiszen ha csak a 19. századig megyünk vissza, már akkor is léteztek például vegetárius táplálkozást követő csoportok, és az életreform-mozgalmak mindegyike reflektált valamilyen módon a táplálkozás problémáira. Kandel és Peltó 1980-ban írt tanulmányukban (*The Health Food Movement. Social Revitalization or Alternative Health Maintenance System?*) az egyesült államokbeli egészséges táplálkozási mozgalmak körében végzett vizsgálatuk során azt találták, hogy már ekkor tetten érhető volt a széles körű érdeklődés az ökológia és a természeti környezet minősége iránt.¹³ Emellett a fogyasztói jogok iránti törekvések, a keleti kultúrák és az 1960-as évekbeli ellenkultúra hatása mutatható ki e mozgalmakban, illetve az 1970-es évek nemzeti gazdasági recessziója, ami élelmiszer- és energiakrízist hozott magával. Mindennek köszönhetően társadalmi, kulturális, gazdasági és egészségmotivációk együtt álltak az egészséges táplálkozás mozgalmi mögött, és új életmódformát hoztak létre, az úgynevezett *biobehavioral* életmódot.¹⁴ A szerzőpáros szerint az egészséges táplálkozás mozgalmi *társadalmi revitalizációs* mozgalmaknak is tekinthetők, olyan folyamatnak, mely segít radikálisan újrastrukturálni az egyén ideológiai alapjait és kulturális kötődéseit egy megalábilisabb életmód kialakítása érdekében.¹⁵ Ennek elősegítésére nemcsak étrendi, hanem metafizikai ideológiákat és metódusokat is kínál. Ezek között sorolják az úgynevezett *organikus motívumot*, mely az organikus, természetes ételeket helyezi előtérbe, és szemben áll mindenféle szintetikus étellel. De témánkat tekintve legalább ilyen fontos gondolat az is, amit ők *misztikus motívumnak* neveznek, azaz hogy az étel megválasztását szimbolikus, tulajdonított tulajdonságai is befolyásolják. Ilyen például a nyers ételeknek tulajdonított erősebb életenergia vagy a jin-jang egyensúly fontossága a makrobiotikában (Kandel–Peltó 1980:335). Ehhez szorosan kapcsolódik, hogy a szimbolizmusnak kifejezetten nagy jelentősége van az egészséges táplálkozás mozgalmában: a modern ételeket túlságosan feldolgozottak, szennyezettnek és tápanyaghiányosnak tartják, míg az egészségesnek tekintett ételek a természetesség jegyeit hordozzák magukon, és kötődnek a tradícióhoz és a népi bölcsességhez. Ez utóbbiak tiszta és természetes ételek, amelyek ellensúlyt jelentenek a stresszes, destruktív,

egészségtelen modern életmóddal szemben. Az egészséges ételek mozgalma ezek mentén létrehozta, a szimbolizmus nyelvén megfogalmazza a kapcsolatot a kulturális és a természeti között (Kandel–Pelto 1980:335).

24.

Ugyanebben a munkájukban a szerzők – Atkinsonra hivatkozva (Atkinson 1979) – rámutatnak arra is, hogy a marketing miként használja fel nagyon gyorsan mindezt, hogyan csomagolja be – szó szerint is – eladásra ezt az ideát, hogyan használja a tradíció és a vidéki élet retorikáját, és miképpen válnak az egészséges/bio-/organikus/tiszta ételek maguk is áruvá és tömegtermékké (Beardsworth–Keil 1997a:148).¹⁶ Ennek következtében a bizalomvesztés igen hamar megjelent a biotermékek piacán is, a biobolt polca előtt álló ökotudatos ember ugyanolyan dilemmákkal küzd, mint a másik polc előtt álló embertársa: az ökomangó nagyon ínycsiklandónak tűnik, de ha el is hisszük, hogy tényleg vegyszermentesen termesztették, nem tudható, hogy a termesztőit kizsákmányolták-e vagy sem, hány hektár erdőt vágta ki a mangófák és így közvetve a mi kedvünkért, és mire ideért, addigra mennyi levegőszennyező kerozint, gázolajat és egyebet használt el.¹⁷

25.

Az ökofalvak lakói éppen ezért nem a biotermékekben „hisznek” elsősorban, hanem abban, amit ők maguk vagy számukra hiteles, megbízható emberek állítanak elő. A bio- vagy organikus mellett előtérbe kerül a termék lokalitásának fontossága. Ez a folyamat részben bekapcsolja őket egy szélesebb körű változásba, amely a táplálkozási mozgalmakban lezajlott az utóbbi időben: ilyen a bizalmon alapuló elosztási rendszerek létrejötte (mint például a *közösség által támogatott mezőgazdasági* csoportok, zöldségközösségek, Magyarországon lásd Sza-tyor, Évkerék Ökotanya, Nyitott Kert), a helyi termékek (*local food*) vagy a helyi tradicionális termékek (*heritage food*) mozgalma és így tovább (ehhez lásd többek között Klein et al. 2014; Grasseni 2011; Siniscalchi 2013). Leginkább a *reflexív középosztály*¹⁸ (Ginsborg 2010) által preferált, használt és ezáltal működtetett úgynevezett alternatív táplálkozási hálók (*alternative food networks*), környezettudatosságon és társadalmi szolidaritáson alapuló vásárlói láncok és csoportok (*Solidarity Purchase Groups*) kapcsolódnak szervezeten a fenti törekvésekbe (ezek kitűnő elemzését lásd Grasseni 2013; 2014). Ezek a csoportok és az őket alkotó egyének az önkéntes egyszerűség elvét vallják, és kritizálják a fogyasztói attitűdöt, a tömegtermékek, a tömegélelmiszer ökológiai és politikai következményeit (Grasseni 2014:187).

26.

A magyar ökofalu-mozgalom tagjai fontosnak tartják, és egy részük valamelyest be is kapcsolódik az ilyen hálózatokba: így például az Évkerék Ökotanya zöldségdobozrendszerébe¹⁹ a Szeri Ökotanyák Szövetségéből is kerül kecskesajt, rackajuhtejből készített joghurt, kemencében sült, biogabonából készült kenyér, egy Pécs környékiekből álló csoport listáján pedig rendszeresen szerepelnek gyűrűfűi termékek (kecskesajt, méz, szappan). A tanulmány elsődleges vizsgálati terepét alkotó közösség tagjai azonban tudatosan nem kívánnak megjelenni az öko-/bioélelmiszer piacán, számukra az élelmiszer-önellátás az elsődleges. Némely projektjükkel – kertészeti tanfolyamaikkal, génmágmegőrző tevékenységükkel – bizonyos szinten kapcsolódnak a magyarországi táplálkozáshoz köthető mozgalmakhoz, de szándékosan nem tartoznak azok városi és piaci szegmenséhez. A fent vázolt táplálkozási mozgalmak diskurzusaihoz mégis számtalan szállal kötődnek, a mozgalmak által is tematizált problémák és a – bár gyakran eltérő, de bizonyos értelemben mégiscsak párhuzamos – problémamegoldási kísérleteik miatt érdemes a vizsgált csoportot a táplálkozási mozgalmak kontextusában is elhelyezni. A következőkben tehát egy ökofalusi közösség táplálkozáskultúráját mutatom be.

Diverzitás a kertben, diverzitás a táplálkozásban

27.

Az ökofalvak krízisvízióra adott válasza²⁰ szoros kapcsolatban van az ökológiai elvekhez való igazodással, melynek keretét ebben a közösségben egy speciális biogazdálkodási forma és az ahhoz elválaszthatatlanul kötődő életmód, az úgynevezett permakultúra adja. A hazai permakultúra-mozgalom egyik bázisa a vizsgált csoport, akik azzal is kiemelkednek a többi hazai permakultúra-kezdeményezés közül, hogy egy településen, szoros közösségben élnek. A permakultúra az angol *permanent agriculture* szavak összevonásából származik, kitalálója az ausztrál

Bill Mollison, aki az 1970-es években fogalmazta meg e biogazdálkodási mód alapelveit (Mollison 1978). Itt nincs hely a törekvések és a mozgalom történetének részletes leírására, azonban meg kell ismerkednünk a csoport táplálkozáskultúrájának néhány, a megértéshez kiemelkedően fontos elemével.²¹ Ezek: a természetben zajló ökológiai folyamatok másolása az ember élőhelyén és szükségleteinek megtermelése során; a fogyasztás drasztikus csökkentése, energiamegtakarítás és -újrahasznosítás; önállóságot biztosító rendszerek (kert, ételmezés, energia, közösség stb.) létrehozása; saját igények minél inkább saját erőforrásokból való fedezése; a rendszer minden alkotóeleme több szerepet tölt be, és minden fontos feladatot több elem lát el; kölcsönösen előnyös, szimbiotikus kapcsolatok preferálása és erősítése; diverzitás; az ember nemcsak a saját, hanem az összes élőlény jólétét is szem előtt tartja, a tájat egészében nézi (magyarul lásd Baji 2011; Gosztonyi 2013; Pásztor 2013). A fenti elvek elképzelésük szerint olyan gyakorlatot generálnak, amely az ökológiai fenntarthatósággal a jövőre való készülést is szolgálja. Ezek az elvek a táplálkozáskultúrájukban is meghatározóak, ahogy egy fiatalasszony megfogalmazta: a permakultúra *nemcsak kapirgálás a kertben*, hanem sokkal több annál: életmód, világkép, amihez elengedhetetlen a közösségi létezés (K. E., 2009²²).

28.

Ahogy fentebb már bemutattam, a közösséget alkotó háztartások struktúrájukat tekintve sokfélék. Igaz ez megélhetési formáikra is. Az ökológiai elvekhez igazodva a csoport tagjai igyekeznek olyan munkából megélni, amelyhez nincs szükség ingázásra. Az e törekvést sikeresen megvalósítók között találunk informatikust, aki otthonában távmunkát végez, illetve a helyi önkormányzat alkalmazásában állókat: egy fiatalasszony gyermekei megszületése előtt az önkormányzat dolgozója volt, most a gyermekei után kapott támogatás jelenti a család jövedelmének egyik részét, férje pedig a közmunkaprogramban dolgozik, illetve alkalmi munkákból jut jövedelemhez. Korábban terményeik eladásából egészítették ki jövedelmüket, ez mára már visszaszorult. Egy másik férfi szintén alkalmi munkákat vállal a faluban (a mezőgazdasági munkától a kályhaépítésig), családjának ez és a közösen megtermelt terményeik (méz, zöldség, gyümölcs) eladásából szerzett pluszjövedelem jelenti a bevételt. Egy egyedülálló férfi ugyancsak alkalmi munkákból jut némi jövedelemhez, de ő igen aktív a munkacsere-kapcsolatokban is, például étkezésért is dolgozik. Van olyan család is, ahol a gyermektartás képezi a fő jövedelmet, és találunk olyan háztartást is, ahol a gyes mellett a korábban felhalmozott tartalékokat élik fel. Ugyanakkor a közösségben élnek olyanok is, akik nem tudták megvalósítani a helyben dolgozás ideáját, ők (ketten) a hét egy részét távol töltik a falutól. A csoport tagjai jellemzően meglehetősen alacsony jövedelemből tartják fenn magukat, ami úgy valósítható meg, hogy fogyasztásuk jelentős részét a saját maguk megtermelte zöldség, gyümölcs és gabona teszi ki, néhány család esetében a tej és a tojás is saját termény (ebben leginkább a három legrégebb óta itt élő család halad az élen). Megélhetésükhöz szorosan hozzátartozik fogyasztásuk visszafogása is, amely az úgynevezett önkéntes egyszerűség elvét követi: azaz szerényebb körülményekkel megelégedve, lehetőleg minél kevesebb feleslegesnek ítélt dolgot vásárolnak.²³

29.

A közösség tagjai mind rendelkeznek saját konyhakerttel, és többségüknek gabonatermelésre használt földjeik is vannak. A ház körüli kerteket mindenki maga műveli, de – az utca szerkezetéből adódóan – a telkekhez az utcán is tartozik kertrész, ahol azonban időnként közös művelés is folyt és folyik. A földeken szintén termeltek már közösen gabonaféléket (búza, árpa, köles, zab, tritikálé). A közös azonban nem jelent földközösséget: a földek magántulajdonban vannak, és megbeszélés szerint egyikük földjén búzát, a másikén kölest, a harmadikén árpát stb. termesztettek azok, akik megegyeztek a közös termesztésben. Az, hogy egy adott évben éppen kik álltak össze, ez az igények, a közös megbeszélések – és természetesen a korábbi tapasztalatok – eredménye volt. Haszonállattal kevesen foglalkoztak: két család tartott csirkét, egy családnak volt kecskéje és szarvasmarhája.

30.

Gazdálkodásukban és mindennapi életük szervezésében egyaránt domináns az a törekvés, hogy lehetőleg minden fontos feladatot több elem lásson el, és minden elem maga is több feladatot lásson el. Ez utóbbit legtöbbször a „csirkepéldázattal” igyekeznek megértetni (talán, mert Mollison is ezzel a példával magyarázta a többszörös hasznosítás módját): a csirkét nemcsak a húzáért tartják, hanem felhasználják egyéb jellemzőit is: tollat, tojást és trágyát ad, és felcsipegeti a kertben a kártevőket. Ráadásul az így tartott jószággal nemcsak a többszörös hasznosítás

valósul meg, hanem a csirke is a számára megfelelő körülmények között él, ami pedig illeszkedik a természeti elemek nagyfokú tiszteletének elvébe.

31.

A krízisvízió egyik eleme, hogy az alapvető szükségleteket biztosító források radikálisan megfojthatnak, netán eltűnhetnek, és ha nincsenek őket helyettesítő elemek, akkor ez súlyos problémákhoz, például élelmezési és energiaválsághoz vezethet. Ezért a közösség tagjai nem csupán arra törekednek, hogy saját maguk termeljék meg a táplálékukat, hanem a többségi társadalomhoz képest sokkal többféle növényt természetnek, és azoknak sokféle felhasználási formáját igyekeznek elsajátítani. Sőt, a táplálkozásukba bevonnak olyan alapanyagokat is, amelyek – bár a reformétkezésben és bizonyos divatos gasztrostílusokban újabban előkerülnek – jórészt idegenek a mainstream táplálkozásban. Ilyenek a vadon termő fajok, illetve a konyhakertben gyomként kezelt növények. „Ezzel megteremtjük a rendszer rugalmasságát; ha az egyik termény kiesik, a maradékból fedezzük igényeinket. Ezzel csökkentjük a függő helyzetek kialakulását, és csökkentjük a katasztrófák esélyét.” (Pásztor 2013:13.) A biodiverzitáson tehát – ahogyan a Slow Food mozgalomnál is láttuk – agrodiverzitást is értenek, ami a sokszínűség védelmét és megteremtését kiterjeszti a kertekre, a gyümölcsösökre, majd a konyhára is. Ha szlogent kellene alkotni a vizsgált csoport táplálkozáskultúrájáról, akkor így fogalmaznánk: diverzitás a kertben, diverzitás a táplálkozásban.

32.

A Kapitány házaspár egyik könyvében (Kapitány Á. – Kapitány G. 2007) a túlélési stratégiák kapcsán hangsúlyozza a tradíciók erejére való támaszkodást, a gyermekkorban vagy máskor elsajátított tudás, a közösség által áthagyományozott, de közben feledésbe merült tapasztalatok aktivizálódását válsághelyzetben, a korábban bevált kulturális szokások, eljárásmodok elővételét. Idesorolják többek között a leleményes ételkészítési praktikákat, a hiánypótló alapanyagok elővételét, a szegény- és a népi ételeket. Mivel – ahogyan már többször elhangzott – az ökofalusi gondolatnak domináns eleme a felkészülés a krízishelyzetre, a Kapitányék által hivatkozott túlélési stratégiák az ökofalvakban is jellemzőek, a táplálkozáskultúrában is megjelennek. Ennek része például az ehető gyümölcsök és vadnövények feltérképezése a falu környékén, az ehető vad- és gyomnövényekről szóló ismeretek szélesítése, e növények megtartása és fogyasztása (tehát nem irtják ki teljesen a kertből a libatopféléket, a tyúkhúrt, a pitypangot, a porcsint, a csalánt, a bojtörjángyökeret stb.). Ugyanakkor, míg a paraszti kultúrában az ideiglenes nehézségek áthidalására elevenítettek fel kevésbé értékes, esetleg korábban már elhagyott alapanyagokat és ételkészítési technikákat (lásd többek között Báti 2010), addig ezt a gyakorlatot az ökofalvakban és így a vizsgált közösségben másfajta törekvés hozza létre: célja egyrészt a jelenben még nem létező, hanem távoli, hosszú távú nehézségekre való felkészülés, másrészt – és az elsővel szoros kapcsolatban – a biodiverzitásra törekvő ökológiai elv alkalmazása.

33.

Kisbán Eszter a táplálkozási ízlésről szólva írja, hogy az „magában foglalja az ételek élvezeti értékének szubjektív megítélését és ezen a ponton a hagyomány – egy feltételes reflexrendszer áttételével – átmenetileg valóságos élettani akadály lehet szokatlan ízű, kinézésű, ill. tartósan tiltott, egyébként objektíve kifogástalan ételek élvezetének” (Kisbán 1982:203). A gyomként ismert növények fogyasztása tipikusan ilyen példa. Ezt nemcsak a többségi társadalom idegenkedése mutatja az efféle tápláléktól, hanem az is, hogy – tapasztalataim szerint – a különböző tanfolyamokra érkező, ezzel az életmóddal és táplálkozási szokásaival először találkozó érdeklődők gyakran igazi kalandként élik meg, hogy elcsipegetnek egy-egy tyúkhúrt vagy porcsinlevelet, a kertből begyűjtött zöldsaláta analízisa a közös étkezések visszatérő motívuma, és ezeket az ételeket gyakran úgy fogadják a kívülállók, mintha egy távoli kultúra egzotikus ételét fogyasztanák.

34.

Tudjuk, hogy a gyűjtögetés a népi táplálkozáskultúra fontos eleme volt – és bizonyos értelemben a városi is, lásd a gombászás szokását –, de egyre inkább kiszorult, és a szegénység jegyévé vált: a gyűjtögetés bizonyos módjait társadalmi tabu övezi (guberálás), illetve a szegénységhez kötődnek: csigagyűjtés, kukorica- és szőlőböngészés, hársfavirággyűjtés stb. Ugyanakkor a gyűjtögetés bizonyos elemei az újrahasznosítás divatjában felértékelődtek, gondolok itt a turkálók, a recycling art, a kuka mellől felszedett és felújított bútorok világára, és a gyűjtögetés

reneszánszát éljük a medvehagyma- vagy bodzavirágggyűjtésben is. Mindezek – és még rengeteg más növény – gyűjtése az ökofalvakban is kiegészítő táplálékforrást jelent, ugyanakkor van még egy fontos szerepe: a lelőhelyek feltérképezésére, a tudástár szélesítésére, tehát a krízisre való felkészülésként is szolgál egyben. Ez nem azt jelenti, hogy rendszeresen kijárnak a határba ezeket a növényeket fogyasztani, hanem alkalmanként, például kirándulásokon fogyasztják őket. Például egy alkalommal, amikor a házigazdám meg akart mutatni valamit a gabonaföldjén, és egyébként éppen akkor érett az eper egy közeli eperfasoron, összekötöttük a kellemest a hasznossal, és az eperfák felé kerülve gyümölcsreggelivel kezdtük a napot. Máskor közös gyűjtőtúrát szerveznek az adott növény vagy termés érésekor, kifejezetten a termés (som, bodza, vadgesztenye stb.) begyűjtésére.

35. Táplálkozásukban rendszeresen megjelennek azok a nyersanyagok, amelyek egyébként már a reformtáplálkozásban is jelen vannak. A különbség annyi, hogy ezek jó részét – legalábbis néhány háztartásban – ők maguk termelik meg. Az általam (és szerintem legtöbbünk által) korábban csak bezacskozva, boltban, mag formájában ismert kölest, csicseriborsót, szesámot vagy szegletes ledneket élő növényként a kertben látni igazán nagy élmény volt számomra.
36. Az elfeledett alapanyagok és ételek revitalizációja mellett ugyanakkor a diverzitásnövelés és az alkalmazkodó kertészet jegyében²⁴ néhány háztartásban sokféle új, hazánkban nem honos, kevésbé ismert növényfajta termesztésével és fogyasztási lehetőségeivel is kísérleteznek. Ezek egy része a boltok egzotikus zöldségeket tartalmazó polcairól ismerős lehet, mint például a batáta, az articsóka vagy a jamszgyökér, és vannak – szerintem legtöbbünk számára – teljesen ismeretlenek, mint a cukorgyökér vagy az inkagumó. Ebben a kísérletezésben jelentős szerepe van annak, hogy az itt élők egy része képzett agrármérnök, biológus, botanikus vagy kertészmérnök. Ebből fakadóan jól ismerik a növényeknek nemcsak a termesztési módszerét, hanem például a kultúrtörténetét vagy az ásványianyag- és vitamintartalmát is. A „régén is fogyasztották” gondolata mellé itt hangsúlyosan bekerül a tudományos ismeret is. Két kert és egy közösen művelt mintagyümölcsös génbankként is működik (most éppen egy, a Nemzeti Élelmiszerlánc-biztonsági Hivatal által támogatott pályázati projekt keretében), és vannak olyan háztartások (három), ahol körülbelül négyszázféle termesztett növény található a kertben (és emellett használják táplálkozásukban a nem termesztett, azaz gyomnövényeket is). Ez a sokszínűség a biodiverzitás növelése mellett arra is szolgál, hogy minél sokszínűbb táplálkozást tegyen lehetővé.
37. A tárolás (kamrában és a löszfalakba vájt pincékben),²⁵ illetve a tartósítás különböző módjai (befőzés, aszalás, szárítás) pedig kiterjesztik ezt a sokszínűséget és bőséget a termesztési időnyen kívülre, a késő ősztől kora tavaszig tartó időszakra is. Egyfajta tartalékképző szemlélet jellemzi a csoportot, és ennek részeként tekintem a magfogást is, azaz hogy igyekeznek a saját növényeikről begyűjtött magokat újratvetni, illetve betárolni. Az egyik család – egyebek mellett – olyan gabonaféléket is nevel néhány sorban, amelyek nem élelmezésre, hanem a magjuk megőrzésére és az esetleges későbbi felhasználásra szolgálnak.
38. „Nincsenek receptek, mert azt főzzük, ami van a kertben. Ott kezdődik a dolog, hogy azt nézzük meg, mink van” – ez a válasz többször is elhangzott egy háromnapos tanfolyamon, ahol a résztvevők szerették volna a számukra különleges ételek receptjét megtanulni.²⁶ Az itt élők az élelmiszer-önellátásra törekvés jegyében igyekeznek tehát azt felhasználni, amit meg tudnak termelni. Zöldséget, gyümölcsöt legtöbbször és legtöbbször a saját kertjükből fogyasztanak, de itt is vannak élethelyzettől és igényektől függő eltérések: aki nem jár dolgozni, annak több kapacitása van a kertre, aki tapasztaltabb a kertészkedésben, nagyobb biztonsággal termeli meg a konyhára valót, aki kevésbé képes elfogadni, hogy csak idényterményt fogyasszon, annál jobban megjelennek a boltban vásárolt termékek, és így tovább. Az egyik család állatokat is tart (szarvasmarhát, kecskét, tyúkot, kacsát), tehát a tej-, sajt-, hús- és tojásigényüket is ki tudják elégíteni. A többiek korábban egy, az utcában élő helyi gazdától vásárolták a tejet, most, amióta a fenti család tehene tejelni kezdett, inkább tőlük. Étolajat egy közeli olajütőből vásárolnak, mézet – amióta a helyi méhészközösség elköltözött – más ökofalvakból vesznek, vagy ajándékba kapják. Korábban a gabonájukat is igyekeztek maguk megtermelni és feldolgozni, ez azonban néhány

kísérleti év után kudarcba fulladt: a gabonatermesztés és -feldolgozás (cséplés, őrlés) kemény munkájára végül nem volt elég energiájuk.

39.

Ugyanakkor a háztartások jó részében megtalálhatók a boltokban vásárolt termékek is. Különösen igaz ez a gyermekes családokra, ott a csoki, a joghurt, a déligyümölcs vagy a Nutella gykori vendég, de vannak családok, akik sajtokat, egyéb tejterméket, lisztet, tésztafélét és természetesen sót, cukrot is vásárolnak boltban (vagy a helyi boltban, amelynek áru kínálata meglehetősen szegényes, vagy a szomszédos településeken).²⁷ Látható tehát, hogy sokféle módon szervezik meg táplálkozásukat, amiről igen nehéz általánosításokat mondani. De a választás során irányadó szempont az, hogy elsődlegesen a saját termesztésű vagy a közösség tagjaitól kapott alapanyagokat és termékeket fogyasztanak, és ezenfelül, ha vásárlásra kerül a sor, igyekeznek helyi, lehetőleg bioterméket venni. Az évek alatt kialakultak azok a termelő-eladó kapcsolatok a falubeliekkel vagy a közeli településen lakó termelőkkel, amelyek jó tapasztalaton és nagyfokú bizalmon alapulnak. Így van bejáratott lisztbeszerző helyük a közeli kisvárosban, étolajbeszerző helyük egy másik településen vagy tejesgazdájuk az utcában, és így tovább.

40.

Eddigi tapasztalataim azt mutatják, hogy elvek rigorózus követése helyett egyfajta köztes alkalmazkodási stratégiát választanak, ami nem teszi túlságosan nehézé, netán elviselhetetlenné az életüket.²⁸ A közösségben korábban élt néhány olyan tag, akinek sokrétű nehézségeit és végül elköltözését fanatikusan puritán életmódjával indokolják. Arról, hogy hol van a túlzások és az elvek negligálása közötti határ, tehát hogy miként határozható meg az adaptáció helyes mértéke, nincs konszenzus, nincs közös szabályrendszer. A közösség történetének egy korábbi szakaszában volt arra irányuló szándék, hogy megfogalmazzanak valamiféle közös elvrendszert, hogy megfogalmazzák, merre kívánnak haladni, de egyelőre ez nem valósult meg.

41.

Mostanra már nyilvánvalóvá válhatott, hogy a közösség tagjai leginkább saját maguk készítette ételeket fogyasztanak, lehetőség szerint saját vagy helyi alapanyagokból. A saját készítésű termékek, a „házi” termékek felértékelődésének egyébként is nap mint nap szemtanúi lehetünk a szélesebb társadalomban is, a *helyi*, a *házi* és a *saját* mind-mind olyan varázsszavak, amelyek a fogyasztók egy rétegét magukhoz vonzzák.²⁹ Mindehhez nem kevés nosztalgia kötődik: a régi, a népi-vidéki, a természetes nosztalgiája, az idealizált vidéki „Másik” iránti érdeklődés (lásd például Knight 1998 japán példáját; idézi Árendás 2014:188).

42.

A hazai ökofalu-mozgalom évente kétszer, télen és nyáron háromnapos találkozót szervez, amelyen az ökofalusiakon kívül érdeklődők is jelen vannak. Az étkezések közösek, ezen belül a reggelik és a vacsorák úgynevezett batyus étkezések, azaz mindenki hoz valamit a közös asztalra. Ez a batyus étkezés kicsit mindig a saját termékek bemutatását is szolgálja, és alkalom a dicsekvésre. Mindenki kóstolgat, dicsér, receptek cserélnek gazdát. Ha az adott étel ráadásul saját alapanyagból is készült, még nagyobb az értéke (tehát a kenyér saját gabonából, a sütemények szintén saját gabonából, mézből, gyümölcsökből, a sajt is házi készítésű, de legalább egy házi készítésű kisüzemből, gazdától való stb.). A boltban vásárolt „tömegterméket” meglehetősen kényelmetlen, kínos az asztalra tenni, nem szólják meg az illetőt, de az ilyen étel – finoman szólva – perifériára szorul. Vannak már híressé vált ételek is, ilyen például az egyik ökofalulakó diós kenyere, amelyet a találkozókön már számon kérnek rajta.

43.

A házi, helyi termékeknek az ökofalusi gondolkodásban létezik egy további jelentősége is: illeszkedése az ökológiai modellbe. Az ökológiai elv alapja a rendszerben, ciklusokban való gondolkodás, a lokális erőforrások meggondolt, visszafogott fogyasztása és az újrahasznosítás elve.³⁰ A természetkímélő módon, helyben termesztett saját termésből készített *házi* kenyér, *házi* sajt, tojás, hús, lekvár, szörp, pálinka stb. illeszkedik ebbe az elvbe. Ugyanakkor a saját alapanyagból saját kezűleg készített termékeknek sokan egyfajta spirituális tartalmat is tulajdonítanak. Egy fiatalasszony, amikor arról mesélt, hogy egy helyitermék-piacon az ő termékei (lekvárok, zöldségkrémek) fogytak el leggyorsabban, így fogalmazott: „Lelki kapcsolatunk van a termékkel, ez átjön az emberek számára, ezért veszik meg.” (B. R., 2010.)

44.

Ezekben a narratívákban gyakran megjelenik a kertből frissen szedett versus az áruház polcáról leszedett zöldség és gyümölcs oppozíciós pár. Az egészséges étel az, ami természetes állapotban van. Ebben a diskurzusban már nem a biológiai veszélyek (a vírusok, a baktériumok és a gombák) jelentik a fő veszélyt az ételben, hanem a növényvédő, a tartósító-, módosító- és egyéb szerek és az, hogy az alapanyagok „természetellenesek” (GMO). Deborah Lupton kifejezésével – és Frankenstein műemberére utalva –: *frankenfoodok* (Lupton 1998:92). A tisztátalan kérdése ebben a kontextusban a vegyszeres-vegyszermentes, természetes-nem természetes kritériuma mentén formálódik. A faluba, vendégségbe vagy tanfolyamra érkezők egyfajta izgalmas, új szabadságként élik meg azt, hogy – a vendéglátó példáját követve – letépnek, és mosás nélkül megesznek egy-egy gyümölcsöt vagy zöldséget, de még inkább azt, hogy megkóstolnak korábban nyersen nem fogyasztott, vagy netán – ahogyan korábban már láttuk – eddig gyomként számon tartott növényeket (az előbbire példa a laboda, a körömvirág, az ehető krizantém, az utóbbira a libatop- vagy a porcsinfélék stb.).

Táplálkozás és közösség

45.

A közös étkezések nemcsak az ökofalu-találkozókon kapnak teret, hanem a vizsgált közösség mindennapi életében is fontos szerepet játszanak.³¹ A csoport legaktívabb korában a tagok rendszeresen, havonta vacsoráztak együtt, mindig másnál, és ezen összejövetelek során számos helyi szokás alakult ki. Ezek a vacsorák is batyusak voltak, és az ételek mellett mindenki vitt magával poharat, tányért és evőeszközt, amit aztán hazavitt, és otthon mosogatott el, így megkímélve a házigazdát nemcsak az órákig tartó készülődéstől, de az utómunkálatoktól is. Az évek során azt tapasztaltam, hogy ezek a közös étkezések érzékeny barométereivé lettek a közösségi viszonyok „állapotának”: a becsatlakozó-elmaradó-visszatérő tagok, egyáltalán, az étkezések megtartása/elmaradása jelzi a harmóniát vagy a feszültségeket.

46.

A táplálkozáshoz kapcsolódó további közösségi intézmény az – egyébként más ökofalvakban, így Krisna-völgyben és a Szeri Ökotanyák Szövetségében is megszervezett – *komatál* intézménye. Egy, a közelmúltban szült fiatalasszonynak és családjának (férjének és nagyobb gyermekének) táplálásában már nemcsak a jelen tanulmány szorosabb tárgyát képező közösség tagjai vettek részt, hanem szélesebb körből, más beköltözőktől is érkezett segítség. A csoport tagjai beosztották egymás között, hogy ki mikor és milyen meleg ételt visz; a vállalás önkéntes volt, és olyanok is segítettek, akik komatál formájában biztosan nem, de egyéb formában talán visszakapják a segítséget.

47.

Valójában nemcsak a közös étkezéseknek, hanem annak a folyamatnak is nagy jelentőséget tulajdonítanak, amíg az alapanyag megterem, és eljut a konyhába és a tányérokba. A korábban felvázolt krízisre való készülés egyik metódusaként értelmezik a közösségi létet, mindenféle közös tevékenységet, így a közös termelést és feldolgozást is. Ahogyan láttuk, kísérletet tettek a közös gabonatermesztésre, és annak további munkafolyamatait (aratás, cséplés) is igyekeztek együtt elvégezni. Vannak közös lekvárfőzések, paradicsombefőzés és így tovább. Mivel az ökológiai elv mentén törekszenek a gépek kiiktatására, az emberi munkaerő jelentősége megnő, ami elvezet a közös munkák igényéhez (mert egyedül nem bírják elvégezni az adott munkát, vagy egyszerűen, mert közösen élvezetesebb dolgozni). De az emberi kapcsolatok szorosabbra fűzéseként tekintenek a cserére is. A csere tárgya lehet terménycsere (nyersanyagként zöldség, gyümölcs, tej, tojás, feldolgozva lekvár, szörp, méz stb.), eszköz-, munkaerő- vagy szívességcseré – ahogyan a komatálnál láttuk. Jellemző ezek kombinációja is: például az egyik családnak nagy munkaerőigénye volt hatalmas kertje miatt, az egyik egyedülálló fiatal férfinak pedig nem volt jövedelme, ezért az előbbi család étkezést és lakhatást biztosított számára, cserébe a kertjükben alkalmazott munkaerejéért. A szolgáltatásoknak és vizontszolgáltatásoknak – új, „megalkotott” közösségről lévén szó³² – nincs hagyományon alapuló szabályrendszere; a közösség formálódásának egyik izgalmas időszakában sokat beszélgettünk arról, hogy miként lehet kialakítani a mértékegységeket a csere folyamán, példának okáért egy kilogramm saját készítésű müzli hány darab cukkinivel ér fel.

Zárszó

48.

A táplálkozás antropológiai szakirodalmából régóta tudjuk, hogy az ételnek nagy szerepe van a határok felrajzolásában és a határok közötti kommunikációban, legyenek azok társadalmi csoportok közötti vagy humán és nem humán közötti (ideértve a természetfölöttit is) határok (lásd többek között Appadurai 1981; Douglas 1966; Goody 1982; Lévy-Strauss 1966), illetve hogy a táplálkozás jelként működve az életmód egészéről nyújt információt. Ez egyben azt is jelenti, hogy az, amiből és ahogyan elkészítjük az ételünket, jelzi kapcsolatunkat a környezetünkkel, rámutat (és egyben befolyásolja is), hogy miként érzékeljük és fogjuk fel a nem emberi környezetünket (Klein et al. 2014:7). Nem meglepő tehát, hogy az ökofalvakban a táplálkozásban is megmutatkozik az a fajta érzékenység, amely a természethez való viszonyukat és a világról való gondolkodásukat jellemzi. A „tisztá étel” a tiszta természet képzetét kelti, illetve a tiszta természet és élet elérését célozza. A tanulmányból – reményeim szerint – világossá válhatott, hogy az ételek egyfajta médiumként valóban képesek megmutatni készítőik világképét, az elveket, amelyek mentén élni igyekeznek, és azok megvalósulását. A körülmények, az adott család aktuális helyzete az elvek rugalmas kezelését, az alkalmazkodás metódusait igénylik, és az erről folytatott diskurzusok, a mérlegelés, valamint a határokról és a normákról való gondolkodás legalább olyan érdekesek, mint a táplálkozás konkrét vizsgálata.

49.

Az adott közösség táplálkozáskultúrájának további vizsgálatában – számos más lehetőség mellett – kifejezetten érdekes és fontos területnek tartom a határok közötti kommunikáció vizsgálatát, jelen esetben a falu egyéb szegmenseihez való kapcsolódást, amelynek megannyi táplálkozáshoz kötődő aspektusa van. Ilyenek például a falubeliektől elsajátított régi főzési és tartósítási technikák a káposztasavanyítástól a rétestésztagyúrásig vagy a falut szorosabb közösséggé kovácsolni vágyó alkalmi rendezvények és rendszeres rítusok, mint például az augusztus 20-i közös ünnepi kenyérsütés. Ahogy korábban már utaltam rá, a vizsgált közösség – és mellettük maga a falu is – sok új beköltözőt vonzott ide az utóbbi időben is, akikből jelenleg a falut megmenteni, a falu életét fellendíteni vágyó, igen aktív csapat és periódus látszik kibontakozni. E tervezgetésekben jelentős szerepet kapnak a táplálkozással (is) kapcsolatos törekvések, amelyek egyfelől a falu lakosságát szeretnék „felrázni”, aktívabb közösségi életre motiválni, másrészt pedig a falu vonzerejét igyekeznek növelni. A falu mindennapi táplálkozási szokásainak további vizsgálata mellett a fejlesztési törekvések is kitűnő terepet kínálnak a táplálkozásnéprajzi és -antropológiai kutatások számára.

JEGYZETEK

1 A szerző köszöni az ökofalu lakóinak a kutatáshoz nyújtott segítséget, és nagyon hálás Kisbán Eszternek és Bádi Anikónak a tanulmányhoz fűzött értékes észrevételeikért. A jelen tudományos közleményt a szerző a Pécsi Tudományegyetem alapítása 650. évfordulója emlékének szenteli.

2 A nemzetközi mozgalom saját definíciója az alábbi oldalon olvasható: <http://gen.ecovillage.org/ecovillages/whatisanecovillage.html>. Az ökofalu-meghatározások magyar összefoglalásához lásd Borsos Béla disszertációját (Borsos 2007:22–26). A legtöbb meghatározás nem a meglévő ökofalvak szintézise, hanem célkitűzéseket, irányokat fogalmaz meg – erre maguk a definícióalkotók is figyelmeztetnek. A Kapitány házaspár egyik újabb munkájában az alternatív életstratégiák kulcselemei között számos olyan elemet sorol fel, amely az ökofalulakókra is jellemző; ilyen a modernizációkritika, az emberi kapcsolatok, a munka és a közösségek újraértelmezése, a civilizáció összeomlásának víziója, összefüggések keresése, felelősségvállalás stb. (Kapitány Á. – Kapitány G. 2014a; 2014b).

3 Az ökofalu-mozgalom történetéhez és gyökereihez lásd Farkas 2014.

4 Tájékozódásul lásd www.gen.ecovillage.org (letöltés: 2015. január 6-án), illetve Jackson–Svensson 2002.

5 Honlapjuk tanúsága szerint, lásd www.elofaluhalozat.hu.

6 A tágabb falu és a kilépők álláspontjának megismerése folyamatban van, további tanulmányok tárgya lesz. Kifejezetten fontosnak tartom a vizsgált csoport gazdálkodása egészének elhelyezését lokális és történeti kontextusban is, és ezen belül annak megértését, hogy mi az, amit a lokális adottságok determinálnak, és milyen elemeket hoztak a beköltözők agrárszakképzettségük, illetve alternatív gazdálkodási szemléletük révén. Különösen érdekes ez azért is, mert a beköltözők és az

óslakosok időnként felmerülő szemléleti ellentéte gyakran éppen a másik gazdálkodásmódjának kritikájában fogalmazódik meg.

7 2011 őszén az egyik pécsi egyetemi kurzusom keretében egy ökofalu által szervezett nyílt napon vettünk részt a hallgatókkal. A bemutatkozó előadás első diájának első két szava (főcíme) a *válság* és az *összeomlás* szavak voltak, majd a dia a következőképpen folytatódott: „1. Pénzügyi lufi: Kölcsönből épített ingatlan fedezeti értéke, Valutaalapú kölcsönök. 2. Humánökológiai lufi: Terület túlhasználat (ökolábnyom, csúcsragadozók területszázaléka), Túlnépesedés, Olajfelező → Energia-árrobbanás. 3. Társadalmi lufi: Elszakadás a Természettől, Kevesebben, rossz minőségben termelnek, Központosítás minden téren, Egyre növekedő különbségek → feszültségek → diktatúrába hajló kezelési módszerek” (Kilián Imre, 2011. október 2., Gyűrűfű). Ez a bemutató kitűnően illusztrálja a fent vázolt gondolkodási keretet, amelyben az ökofalusiak gondolkodnak.

8 Kisdi Barbara a hazai otthon szüléssel kapcsolatos kutatása során a városi életmódmozgalmak szereplőinek az aktuális hatalmi diskurzusokhoz és a többségi társadalomhoz való viszonyulásában hasonló eredményre jutott (Kisdi 2013).

9 A kockázat kulturálisan meghatározott voltához lásd Beck 2003; Douglas 1992; Douglas–Wildavsky 1982; összefoglalóan Szijártó 2000; 2008.

10 Ezek meghatározására és elkülönítésére jelen tanulmányban nem vállalkozom (és témámat tekintve most nincs is rá szükség), a témában való tájékozódásra a következő munkákat ajánlom: Counihan–Siniscalchi, eds. 2014; Siniscalchi 2013; Klein et al. 2014. Ez utóbbi tanulmánykötetet (*Ethical Eating in the Postsocialist and Socialist World*) azért is szeretném kiemelni, mert rámutat, hogy bár globális jelenségről és mozgalmakról van szó, az egyes irányzatok mégis mélyen gyökereznek az adott nemzeti/regionális/helyi történelmi és politikai kontextusban. A szerzők ezt a posztszocialista országokban kapott kutatási eredményeikkel mutatják meg. A Magyarországon is kutató Krista Harper *Green Carnivores, Mad Cows and Gene Tech: The Politics of Food in Hungarian Environmentalism* című tanulmányában mutatja be az időbeli eltolódásoknak is köszönhető különbségeket a nyugati és a magyar táplálkozással kapcsolatos mozgalmak között (Harper 2003). A táplálkozásantropológia egyik kiemelkedő kutatója, Johan Pottier az ételbiztonsággal (*food security*) foglalkozó szakirodalom kapcsán jegyzi meg, hogy az aktuális kutatások jó része felhívja a figyelmet a globalizáló és lokalizáló folyamatok közötti dinamikus kapcsolatokra, azok megértésének szükségességére. Rámutat, hogy a változó globális (gazdasági, politikai, kulturális, környezeti) körülmények folyamatosan relokalizálódnak a nemzeti, regionális vagy helyi tudás- és szervezeti keretben (Pottier 1999:6, 7).

11 Siniscalchi 2013. A *Good, Clean* és *Fair* hármasa a mozgalom alapítójának és vezetőjének egy 2005-ben megjelent munkája címéből származik, és vált a mozgalom szlogenjévé (lásd Petrini 2005; idézi Siniscalchi 2013:296).

12 Maga az alapító, Carlo Petrini úgy fogalmazott, hogy a Slow Food a hedonisztikus „Foody” identitásból elmozdult egy olyan mozgalomlétté és identitás felé, amely számára fontosak az ételek készítői is (Petrini 2007; idézi Grasseni 2014:179). A Slow Food történetéhez, a fenti hangsúlyok változásának bemutatásához lásd Siniscalchi 2013.

13 Ennek egyik oka, kiindulópontja Rachel Carson 1962-ben megjelent *The Silent Spring* című könyve (magyarul: Néma tavasz, Carson 2007). A könyv a mezőgazdálkodásban használt vegyszerek káros hatását és ezen keresztül az ellenőrizetlen technológiai fejlődés veszélyeit mutatja be, és hamar az ökológiai mozgalmak meghatározó munkájává vált, sőt, sokan a megjelenésétől számítják a globális zöldmozgalom születését. Hatására megnőtt az aggodalom a környezeti problémák és ezen belül élelmiszereink minősége (a feldolgozás és a termesztés során használt kemikáliák stb.) miatt.

14 Amit magyarra igen nehéz lenne lefordítani (talán: biomagatartást tanúsító vagy bioviselkedő), és a szó a fordítással el is veszítené az angol eredetiben megtalálható játékosságát.

1 Belasco az egészséges táplálkozás mozgalmait egyenesen „ellenkonyhának” (*counter-cuisine*) nevezte (Belasco 1993; idézi Beardsworth–Keil 1997:melyik:148).

16 Hakan Jönsson egy 2012-es tanulmányában a tradicionális és autentikus ételek és az erre építő élelmiszeripar és marketing kapcsán a táplálkozáskutató antropológusok szerepét elemzi, és azok felelősségére hívja fel a figyelmet (Jönsson 2012).

17 Az ökomangó példázatának eredetijét Szvetselszky Zsuzsától vettem, aki szerint az a mangó az ökomangó, amit nem veszünk meg (Szvetselszky 2007).

18 A reflexív középosztály meghatározása: „az az alsó középosztálybeli réteg, amely képzettségét és társadalmi tőkét forrásként használja a civil szolidaritás és a társadalmi kohézióért való cselekvés érdekében, annak ellenére, hogy a gazdasági stratégiák és a politikai döntéshozatal terén kevésbé hallható” (Ginsborg 2010; idézi Grasseni 2014:187).

19 A zöldségdobozrendszerekhez lásd <http://evkerek.blogspot.hu/p/kerdesek-es-valaszok.html> (letöltés: 2015. január 20-án).

20 A társadalmi és gazdasági összeomlás víziójára adott válasz lehet egy közösség létrehozása, de léteznek egyéni válaszreakciók is, gondolok itt például azokra, akik készleteket halmoznak fel alapvetőnek tekintett dolgokból (palackozott víz,

tartósított élelmiszer, elektronika, üzemanyag stb.). Mindkét típusra használatos – az angol *prepare* szóból eredő – *preppers* megnevezés. Magyarországon is léteznek prepperfórumok, lásd például <http://magyarprepperforum.org/forum.php> (letöltés: 2015. január 22-én).

21 Ehhez lásd a Magyar Permakultúra Szövetség honlapját: <http://www.permakultura.hu/index.php> (letöltés: 2015. január 22-én). Számos társadalomtudományi szöveg is született a permakultúráról, lásd például Veteto–Lockyer 2008.

22 A beszélgetőtársaimtól származó idézetek végén az illető nevének kezdőbetűit, illetve az interjúkészítés vagy a beszélgetés idejét adom meg.

23 A közösségen belül ennek megítélésében és megvalósításában eltérések tapasztalhatók. Megvalósításában – várakozással ellentétben – nem találtam összefüggést családi állapot és egyszerű körülmények között, az egyéni igény és az anyagi helyzet tűnik meghatározóbbnak. Az önkéntes egyszerűséghez magyarul lásd Furger 1988; Elgin 1988.

24 A szárazsághoz, a klímaváltozáshoz alkalmazkodó növényekkel való kerti kísérletek.

25 Fagyasztót – annak energiapazarló működése miatt – tudatosan nem használnak, hűtője is csak a háztartások felének van.

26 Az egyik ebéden például a pizzatésztaalapra laboda, mángold, többféle spenót, spárga, articsóka és inkagumó (yacon) került, egy másikon pedig serpenyőben sült gyökérzöldségek (inkagumó, két-háromféle batáta, lila krumpli, sárgarépa) és aszalt paradicsom volt a főétel, mellé zöldsaláta készült négy-ötféle salátából, spenótfélékből, pitypanglevelekből és egyéb „gyomokból”, a salátát körömvirág- és borágóvirágszirom díszítette. Minden a házigazda saját kertjéből került ki. A fenti idézet egyébként szélesebb értelmet is kapott: a saját kert kialakítására, de akár az egész életmódkísérletre is igaznak bizonyul.

27 A paraszti kultúrában egészen a 20. század utolsó harmadáig alig költöttek élelmiszerre, az önellátásra való törekvés jegyében, ha valamiből nem termelt elég (elemi csapás, háború stb. miatt), akkor nem vásároltak belőle, hanem egyszerűen nem fogyasztották azt a terméket (ehhez összefoglalóan lásd Báti 2010, konkrét példaként lásd Fél–Hofer 1997). A készletek ilyen egyoldalúsága az ökofalvakra nem jellemző.

28 Hasonló hozzáállásról számol be Philip Vanini és Jonathan Taggart tizenegy kanadai ökológiai közösségben végzett kutatásuk kapcsán: míg a lokalizáció és a fenntarthatóság fontos szempont, az élet apró örömeinek élvezete legalább ennyire fontosnak tűnt az általuk vizsgált közösségben, és a környezeti ideológia mindenáron való követése helyett egyfajta pragmatikus és jókedvű hozzáállást tapasztaltak; ez az életmód azonban még mindig igencsak távol áll a többségi társadalom kényelmes, jó életről alkotott elképzeléseitől (Vannini–Taggart 2014). Maria Frostling-Henningsson a preferenciák és a gyakorlat viszonyát vizsgálta egy kutatásában, és arra a – valójában nem meglepő – eredményre jutott, hogy az étellel kapcsolatos választások sokkal inkább reflektálnak a mindennapi életben követett kompromisszumokra, mint az egyén fogyasztási preferenciáira. Tanulmányában a preferenciák és a megvalósult választások viszonyát, a választás folyamatát és metódusát mutatja be (Frostling-Henningsson 2012).

29 Ezek a „varázsszavak” – ideillesztve még a biotermékeket is – gyakran teljesen összekeverednek, vagy ekvivalensként értelmeződnek, ahogyan azt egy horvátországi esettanulmány is megmutatja (Rittig-Beljak et al. 2012). A saját kezűleg megtermelt zöldség és gyümölcs ideája sem csak az ökofalusiak sajátja, a társadalom más rétegei körében is egyre nagyobb divatja van. Maja Godina Golija (2012) a szlovén példát elemezve arra jut, hogy a kiskertben termelt zöldség népszerűsége egyrészt a kertészkedők falusi gyökereire vezethető vissza, másrészt a lakosság e része egészségesebbnek és jobb minőségűnek tartja az így megtermelt alapanyagokat, harmadrészt egy új szabadidős formának tekinti, ami szorosan kapcsolódik az egészséges életmódra való törekvésekhez.

30 Az újrahasznosítás egyébként is igen fontos eleme a háztartásoknak, így a konyhának is: ételt nemigen dobnak ki, a maradékot elfogyasztják, lehetőség szerint új formát adva neki igyekeznek felhasználni. Csak néhány, általam megtapasztalt példa: az egyik étkezésről megmaradt főttrisz köretből másnapra aszalt gyümölcsös tejberizs készült, a tábortűzön süttött kürtöskalács megmaradt tésztájából másnap reggelre kemencében diós csigát sütött a házigazdám. A zöldség- és gyümölcshulladék (szár, héj stb.) a komposztra megy, hogy aztán a földbe kerülve a jövő évi ennivaló előállításához járuljon hozzá. Ugyanilyen takarékosan és a körforgásba visszaadva bánnak a vízzel: a vegyszermentes mosogatóvizet öntözésre használják. Az ételmaradék lehetséges újrahasznosítása természetesen nem csak ökofalusi szokás, annyiban különbözik csupán nagyanyaink, édesanyaink szokásától, hogy a takarékoság elvét itt az ökológiai ideológia is alátámasztja.

31 A Magyar Permakultúra Szövetség honlapján található permakultúra-meghatározás is hangsúlyozza a közösség fontosságát. A permakultúra: „Természetszerű életmód a természet védelmével; *Élő emberi közösségek*; Egy globális megoldás a környezeti problémákra.” (Kiemelés – F. J.). Baji é. Internetcím: <http://www.permakultura.hu/index.php> (letöltés: 2015. január 21-én).

32 Az ökofalu úgynevezett „megalkotott” (más fordításban szándékolt, intencionális, angolul: *intentional*) közösség, azaz egy kisebb-nagyobb csoport tudatos törekvéseként létrehozott faluközösség.

IRODALOM

APPADURAI, ARJUN

1981 Gastro-Politics in Hindu South Asia. *American Ethnologist* 8(3):494–511.

ÁRENDÁS ZSUZSANNA

2014 „Megteremtették a mi kis Indiánkat.” A Budapesten élő indiai migránsok otthonai és ételei. *In* Vándorló tárgyak. Bevándorlók tárgykultúrája Magyarországon. Árendás Zsuzsa – Szeljak György, szerk. 172–194. Budapest: Néprajzi Múzeum. /*Tabula* könyvek, 12./

ATKINSON, PAUL

1979 From honey to vinegar: Lévi-Strauss in Vermont. *In* *Culture and Curing: Anthropological Perspectives on Traditional Medical Beliefs and Practices*. Peter Morley – Roy Wallis, eds. 168–188. Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press.

BAJI BÉLA

2011 Permakultúra és önellátó biogazdálkodás. Budapest: Első Lánchíd Bt.

BÁTI ANIKÓ

2010 Táp-érték. *In* *Inde Aurum – Inde Vinum – Inde Salutem*. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára. Bali János – Bati Anikó – Kiss Réka, szerk. 458–474. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszéke.

BEARDSWORTH, ALAN – KEIL, TERESA

1997a Changing conceptions of diet and health. *In* Alan Beardsworth – Teresa Keil: *Sociology on the Menu*. An imitation to the study of food and society. 125–149. London: Routledge.

1997b Food risks, anxieties and scares. *In* Alan Beardsworth – Teresa Keil: *Sociology on the Menu*. An imitation to the study of food and society. 150–172. London: Routledge.

1997c Sociological perspectives on food and eating. *In* Alan Beardsworth – Teresa Keil: *Sociology on the Menu*. An imitation to the study of food and society. 47–70. London: Routledge.

BECK, ULRICH

2003 A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba. Budapest: Századvég.

BELASCO, WARREN JAMES

1993 *Appetite for Change: How the Counterculture took on Food Industry*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press.

BORSOS BÉLA

2007 Az ökofalu koncepciója és helye a fenntartható település- és vidékfejlesztésben. (PhD-értekezés.) Pécs: PTE Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola.

CARSON, RACHEL

2007 *Néma tavasz*. Budapest: Katalizátor.

CASTELLS, MANUEL

2006 *Az identitás hatalma*. Budapest: Gondolat.

COFF, CHRISTIAN

2012 Signs and Traces of Food Ethics in Everyday Life. *In* *Time for Food*. Everyday Food and Changing Meal Habits in a Global Perspective. Patricia Lysaght, ed. 45–56. Åbo, Finnland: Åbo Akademi University Press.

COFF, CHRISTIAN – KORTHALS, MICHIEL – BARLING, DAVID

2008 Ethical Traceability and Informed Food Choice. *In* *Ethical Traceability and Communicating Food*. Christian Coff – Michiel Korthals – David Barling – Thorkild Nielsen, eds. 1–23. Dordrecht: Springer.

COUNIHAN, CAROLE – SINISCALCHI, VALERIA, EDS.

2014 *Food activism: agency, democracy and economy*. London: Bloomsbury.

DOHERTY, DANIEL – ETZONI, AMITAI

2003 *Voluntary Simplicity. Responding to Consumer Culture*. Lanham: Rowman and Littlefield.

DOUGLAS, MARY

1966 *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Allen & Unwin.

1992 *Risk and Blame. Essays in Cultural Theory*. London: Routledge.

- DOUGLAS, MARY – WILDAVSKY, AARON
1982 Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- ELGIN, DUANE
1988 Önkéntes egyszerűség. *In* Egyetemisták és főiskolások a környezet védelméért. Ökológiai tanulmánykötet (válogatás). Endreffy Zoltán, szerk. 21–44. Budapest: ELTE.
- FARKAS JUDIT
2014 „Kicsi kis hősök.” Az ökofalu-mozgalom története és gyökerei. *Kovács* 18(1–4):43–66.
- FÉL EDIT – HOFER TAMÁS
1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest: Balassi.
- FROSTLING-HENNINGSSON, MARIA
2012 Consumer Strategies for Coping with Dilemmas in Food Choices: Perspectives on Food Choices and Meals. *In* Time for Food. Everyday Food and Changing Meal Habits in a Global Perspective. Patricia Lysaght, ed. 331–344. Åbo, Finnland: Åbo Akademi University Press.
- FURGER, FRANZ
1988 Önkéntes aszkézis mint alternatíva. *In* Egyetemisták és főiskolások a környezet védelméért. Ökológiai tanulmánykötet (válogatás). Endreffy Zoltán, szerk. 77–99. Budapest: ELTE.
- GODINA GOLLIJA, MAJA
2012 The Role of Home-grown Food in the Food Culture of Slovianska. *In* Time for Food. Everyday Food and Changing Meal Habits in a Global Perspective. Patricia Lysaght, ed. 273–280. Åbo, Finnland: Åbo Akademi University Press.
- GOODY, JACK
1982 Cooking, Cuisine and Class: A Study in Comparative Sociology. Cambridge: Cambridge University Press.
- GOSZTONYI BENCE
2013 A mindennapok eszkatológiája. Jövőképek egy ökofaluban. (Szakdolgozat.) Budapest: ELTE TÁTK.
- GRASSENI, CRISTINA
2011 Re-inventing food: Alpine cheese in the age of global heritage. *Anthropology of Food (Online)* 8:273–280.
2012 Developing cheese at the foot of the Alps. *In* Re-imagining marginalized foods. Elizabeth Finnis, ed. 133–155. Tucson: University of Arizona Press.
2013 Beyond Alternative Food Networks: Italy's Solidarity Purchase Groups. London: Bloomsbury Academic.
2014 Seeds of Trust. Italy's Gruppi di Acquisto Solidale (Solidarity Purchase Groups). *Journal of Political Ecology* 21: 178–192. Internetcím: http://jpe.library.arizona.edu/volume_21/Grasseni.pdf.
(Letöltés: 2014. december 22-én.)
- HABERMAS, JÜRGEN
1989 Új társadalmi mozgalmak. *In* Politikai ökológia. Szabó Máté, szerk. 181–187. Budapest: Bölcsész Index.
- HAJNAL KLÁRA
2006 „Rethink.” A fenntartható fejlődés lényegi kérdései. *In* Fenntartható fejlődés a gyakorlatban. Kiss Tibor – Somogyvári Márta, szerk. 9–22. Pécs: Interregionális Megújuló Energiaklaszter Egyesület.
- HÁRI BEÁTA
2008 Magyarországi ökofalvak fenntarthatósági jellemzése és értékelése, továbbá területfejlesztési szempontú vizsgálatuk. (Szakdolgozat.) Budapest: ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék.
- HARPER, KRISTA
2003 Green Carnivores, Mad Cows and Gene Tech: The Politics of Food in Hungarian Environmentalism. Anthropology Department Faculty Publication Series. Paper 77.
Internetcím: http://scholarworks.umass.edu/anthro_faculty_pubs/77. (Letöltés: 2014. december 22-én.)
- HOLTZMAN, JON D.
2007 Étel és emlékezet. 2000. Internetcím: <http://ketezer.hu/2007/08/etel-es-emlekezet/>. (Letöltés: 2014. december 22-én.)
- JÖNSSON, HAKAN
2012 Ethical Aspects of Applied Ethnological Food Research. *In* Time for Food. Everyday Food and Changing Meal Habits in a Global Perspective. Patricia Lysaght, ed. 29–43. Åbo, Finnland: Åbo Akademi University Press.

KANDELL, R. F. – PELTO, GRETEI

1980 The Health Food Movement. Social Revitalization or Alternative Health Maintenance System? *In* Nutritional Anthropology. Contemporary Approaches to Diet and Culture. N. W. Jerome – R. F. Kandell – Gretei Peltó, eds. 327–363. New York: Redgrave.

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR

2007 Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok. Budapest: Kossuth.

2014a Alternatív életstratégiák. Budapest: Typotext.

2014b Alternatív életstratégiák kulcselemei. *Magyar Lettre* 95:65–71.

KIRVEENNUMMI, ANNA – SAARIMAA, RIIKA – JOKINEN, LEENA – MAKELA, JOHANNA

2012 Four Scenarios for Future Food Consumption in Finland: Focus on the Role of Ecological Food. *In* Time for Food. Everyday Food and Changing Meal Habit sin a Global Perspective. Patricia Lysaght, ed. 345–356. Åbo, Finland: Åbo Akademi University Press.

KISBÁN ESZTER

1982 Táplálkozás. *In* Magyar néprajzi lexikon 5. Ortutay Gyula, főszerk. 203. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KISS TIBOR

2006 Fenntarthatóság a gyakorlatban. *In* Fenntartható fejlődés a gyakorlatban. Kiss Tibor – Somogyvári Márta, szerk. 6–8. Pécs: Interregionális Megújuló Energiaklaszter Egyesület.

KLEIN, JAKOB A. – JUNG, YUSON – CALDWELL, MELISSA L.

2014 Introduction: Ethical Eating and (Post)socialist Alternatives. *In* Ethical Eating in the Postsocialist and Socialist World. Yuson Jung – Jakob A. Klein – Melissa L. Caldwell, eds. 1–21. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.

KNIGHT, JOHN

1998 Selling mother's love: mail order village food in Japan. *Journal of Material Culture* 3(2):153–173.

LEAHY, TERRY

2000 Food and the Environment. *In* A sociology of food and nutrition. The social appetite. John Germov – Lauren Williams, eds. 34–53. Oxford: University Press.

LÉVY-STRAUSS, CLAUDE

1966 The Culinary Triangle. *Partisan Review* 33:586–595.

LUPTON, DEBORAH

1998 Food, the Body and the Self. London: Sage.

LYSAGHT, PATRICIA, ED.

2012 Time for Food. Everyday Food and Changing Meal Habits in a Global Perspective. Åbo: Åbo Akademi University Press.

MOLLISON, BILL – HOLMGREN, DAVID

1978 Permaculture One: A Perennial Agriculture for Human Settlements. New York: Transworld Publishers.

PÁSZTOR KRISZTINA

2013 A permakultúra magyarországi tapasztalatai. (Szakdolgozat.) Szent István Egyetem Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet Ökológiai Gazdálkodási Tanszék, Gödöllő.

PETRINI, CARLO

2005 Buono, pulito, giusto: principi di nuova gastronomia. Torino: Einaudi.

POTTIER, JOHAN

1999 In Search of Relevance. Anthropology in the Contemporary World. *In* Johan Pottier: Anthropology of Food. The Social Dynamics of Food Security. 1–10. Oxford: Polity Press.

RITTIG-BELJAK, NIVES – RANDIC, MIRJANA – OBAD, ORLANDA

2012 Philosophy and Practice of Home-made Food in Croatia. *In* Time for Food. Everyday Food and Changing Meal Habits in a Global Perspective. Patricia Lysaght, ed. 281–291. Åbo, Finland: Åbo Akademi University Press.

SINISCALCHI, VALERIA

2013 Environment, regulation and the moral economy of food in the Slow Food movement. *Journal of Political Ecology* 20:295–305.

SZABÓ MÁTÉ

1993 Alternatív mozgalmak Magyarországon. Budapest: Gondolat.

SZIJÁRTÓ ZSOLT

2000 Kockázat, társadalom, átmenet. Pozsony: Kalligram Könyvek.

2008 Kockázat, kultúra, konfliktus. *In* Szijártó Zsolt: A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok. 33–61. Budapest: Gondolat. Internetcím: <http://www.c3.hu/scripta/scriptao/replika/honlap/3132/02szij.htm>. (Letöltés: 2014. október 2-án.)

SZVETELESZKY ZSUZSANNA

2007 A natúrhatnám polgár. *In* Paradigmaváltás?! Kultúránk néhány alapvető meggyőződésének újragondolása. Takács-Sánta András, szerk. 51–61. Budapest: L'Harmattan.

TAKÁCS-SÁNTA ANDRÁS

2009 Kiútlehetőségek a környezeti válságból. Vázlat a közlegelők tragédiája elkerülésének lehetőségeiről. Kovász 13(1–4):3–12. Internetcím: <http://kovasz.uni-corvinus.hu/2009/tsa.pdf>. (Letöltés: 2014. december 29-én.)

TAYLOR, NIGEL

2000 Eco-Villages: Dream and Reality. *In* Sustainable Communities. The Potential of Eco-Neighbourhoods. Hugh Barton, ed. 19–28. London: Earthscan.

VANNINI, PHILLIP – TAGGART, JONATHAN

2014 Growing, Cooking, Eating, Shitting Off-grid Organic Food. Deconcession, Convenience and Taste of Place. *Food Culture and Society. An International Journal of Multidisciplinary Research* 17(2):319–338.

VETETO, JAMES R. – LOCKYER, JOSHUA

2008 Environmental Anthropology Engaging Permaculture: Moving Theory and Practice Toward Sustainability. *Culture & Agriculture* 30(1–2):47–58.

WICKS, DEIDRE

2000 Humans, Foods, and Other Animals: The Vegetarian Option. *In* A Sociology of Food and Nutrition. The Social Appetite. John Germov – Lauren Williams, eds. 98–115. Oxford: Oxford University Press.

WILK, RICHARD

2014 The New Moral Economy of Food. Of Food: Cultural Continuity and Everyday Dietary Dilemmas. (Előadás.) Internetcím: https://www.academia.edu/8508961/The_New_Moral_Economy_of_Food. (Letöltés: 2014. október 2-án.)

INTERNETES FORRÁSOK

<http://www.elofaluhalozat.hu/>. (Letöltés: 2015. január 6-án.)

<http://evkerekb.blogspot.hu/p/kerdesek-es-valaszok.html>. (Letöltés: 2015. január 6-án.)

www.gen.ecovillage.org. (Letöltés: 2015. január 6-án.)

<http://magyarprepperforum.org/forum.php>. (Letöltés: 2015. január 22-én.)

<http://www.permakultura.hu/index.php>. (Letöltés: 2015. január 22-én.)

Röszei pillanatkép

(Fotóesszé)

1. A Néprajzi Múzeum 2011-ben az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) által támogatott kutatást indított *Bevándorló közösségek tárgyközpontú vizsgálata Budapesten* címmel. A terepmunkán nyugvó négy éves felmérés kiindulópontja, hogy a tárgyelméleti és migrációs elméletek, megközelítések együttes alkalmazása, a bevándorlók és tárgyaik viszonyának elemzése új nézőpontot adhat tágabb értelemben a migráció kutatásához, szűkebb értelemben az otthonnal kialakított kapcsolatokhoz, integrációs stratégiákhoz, transznacionális kötődésekhez. A 2014 tavaszán lezárult tárgyközpontú vizsgálat eredménye egy tanulmánykötet, illetve egy élet-, és tárgy történeteket tartalmazó kiadvány. Ez utóbbi, a MaDok 9. füzeté kísérletként is értelmezhető. „Kísérlet annak megértésére, hogy egy jellegzetes élethelyzetben mit jelenthet a tárgyak és emberek kapcsolata – és a későbbiekben mindez hogyan értelmezhető, rendszerezhető és reprezentálható múzeumi körülmények között.” (Szeljak–Szuhay 2014:10)
2. E gondolatot, illetve a négy év (terep)tapasztalatait, eredményeit az anyagi kultúra kutatás megközelítéseivel kiegészítve, a kutatócsapat egy autónyi tagja a „menekült válság”-ra reagálva 2015 szeptemberében gyűjtőmunkát végzett.
3. Európai Unió határőrizeti szerveinek koordinációjáért, fejlesztéséért felelős intézmény, a Frontex nyolc szárazföldi és tengeri menekülési útvonalat tart nyilván, ezek közül kettő, a nyugat-balkáni, illetve a keleti földközi-tengeri útvonalak – mindkét esetben a szerb határsávon át – érintik hazánkat. A háborús fenyegetettséggel sújtott területekről érkezők közül sokan választották ezen útvonalak valamelyikét, és Magyarországon keresztül próbáltak Nyugat-Európába jutni.
4. A terepmunka elsősorban Ásotthalom térségében – a szerb és magyar oldalon egyaránt – zajlott, néhány nappal a régi Horgos-Röszeke határátkelőhely lezárását követően. Woodward (2007:9) megközelítése alapján az anyagi kultúra részeként tekinthető minden olyan anyagi formát öltő tárgy (amilyen például a cipő, a csésze, vagy a toll),... amelyeket az emberek észlelnek, megérintenek, használnak. Egy másik meghatározás szerint megállapítható, hogy a fizikai tárgy valamennyi anyagi aspektusával együtt képezi a hétköznapi élet anyagi kultúráját, továbbá magába foglalja a tervezés, az előállítás, a terjesztés, a fogyasztás, a használat, és az abból való kivonás, az újrahasznosítás, stb. folyamatait is (Attfield 2000:3). Így az első ránézésre hasznavehetetlen szemét, az anyagi kultúra részeként került értelmezésre, és mint e kultúra szerves része kerül be a Néprajzi Múzeum különböző gyűjteményeibe. Így lehetett 2015 októberében a hónap műtárgya az Ásotthalmi hidzsáb.

IRODALOM

ATTFIELD, JUDITH

2000 Wild Things: The Material Culture of Everyday Life. Oxford: Berg

SZELJAK GYÖRGY – SZUHAY PÉTER

2014 Előszó. In Az otthon tárgyai. Képeskönyv a magyarországi bevándorlók tárgykultúrájáról. Kerék Eszter – Szuhay Péter szerk. 9–10. Budapest: Néprajzi Múzeum. /MaDok-füzetek, 9./

WOODWARD, IAN

2007 Understanding Material Culture. London: Sage.

Hősök és celebek

István Povedák, ed.: Heroes and celebrities in Central and Eastern Europe.

1. Povedák István eddigi munkássága is bizonyította a folklorisztika megújításába fektetett energiák megtérülését (Povedák 2011). A korábban elsősorban a paraszti szóbeliségből ismert narratívák modern környezetben és információhordozókon való megjelenése, a tradicionálisnak tekinthető viszonyulások átértelmeződése végtelen lehetőségeket rejt a kutató számára. A hős-, szent-, valamint a kortárs sztár- és celebkultuszok összevetésére, illetve a sajtó és az elektronikus médiumok folklórt közvetítő, teremtő és terjesztő szerepének elemzésére a szegedi egyetem oktatója ezúttal nemzetközi szerzőgárdát hívott össze, amelynek tagjai főként a környező országokból verbuválódtak. A számos hazai kutató mellett szerb, montenegrói, horvát, szlovén, szlovák, ukrán és erdélyi magyar résztvevők, valamint egy-egy olasz, norvég, valamint két bolgár írása olvasható a kötetben. A legtöbb dolgozattal a magyar anyanyelvű tudományosság képviseltette magát.
2. A dolgozatok többsége egy frekvenciált jelenség forrásainak összeszedésére s leírására vállalkozik, valamilyen elméleti keretbe ágyazva azt. Néhány kivételtől eltekintve tehát esettanulmányok, amelyek egy összetett jelenség egyes aspektusait világítják meg. A hősök és sztárok kultuszának elemzése meglehetősen széles spektrumon mozog, a rablóktól és pandúroktól a karizmatikus s haláluk után szentként tisztelt személyeken át a futballhuligánokból lett szabadságharcosokig, a rocksztárokig, az interneten öt perc népszerűsége szert tevő celebekig. Ennek dacára mégis számos ponton érintkeznek egymással, s fontos tanulságokat fogalmaznak meg. Figyelmet érdemlő szempont a dolgozatok lokalizáltsága; az elvégzett elemzések mind nemzeti vagy helyi hatáskörűek, még azokban az esetekben is, amelyek kifejezetten az elektronikus médiumokra építenek. A nemzeti keretek között, illetve kisebb közösségekben zajló folyamatok esetében nem hagyható figyelmen kívül a sajátos földrajzi és történelmi helyzet sem, hiszen a konferenciakötet szerzői poszt szocialista országokból származó és/vagy ilyen országok kultúrájával foglalkozó kutatók.
3. A 20–21. század kultikus figurái nem mentesek az ellentmondásoktól, a hősök sorát antihősök tarkítják. Ez részben a sajátos földrajzi és történelmi helyzetből adódhat, amely olyan visszasságokat is produkál, mint az erőszak szakralizálása, illetve az erőszakos személyiségek felmagasztalása. Míg a klasszikus hősöknél a hősnarratívák igyekeznek elleplezni a negatívumokat, s ennek érdekében erősen torzítják a valóságot, a posztmodern sztárok és celebritások gyorsan alakuló és változó világában ilyen finomhangolásokra már nincs lehetőség. A hírességek negatív tulajdonságai a gyors információáramlásnak köszönhetően sem maradhatnak titokban, így agresszivitásuk is a kultusz tárgyává válik. A helyzetnek történelmi okai is vannak, a szocialista korszak ugyanis részben túlhajtotta, másfelől azonban megakasztotta a civilizatorikus folyamatokat, így a gazdasági modernizációt, valamint a polgárosodást is. Ezenfelül a kemény diktatúrákban az élet minden területét behálózta a lelki és a fizikai terror. Az egyes országok rendszerváltásai, bár egymástól nagyon különböző mintázatokat mutattak a békés átmenettől a véres polgárháborúig, egy dologban megegyeztek: a szocializmus elműlta mindenütt mély gazdasági és értékválságot hagyott maga után. A szál, amelyre az egymástól térben, időben és értékrendben is nagyon különböző esetek felfűzhetők, az erőszak, amely – talán nem is gondolnánk, de – még negyed századdal a fordulat után is életünk meghatározó része. Felerősíti mindezt a hirtelen ránk zúduló nyugati mintájú médiaáradat, amely ellen nem volt meg a megfelelő vértzettségünk. A kereskedelmi tévécsatornáknak fontos eszköze, mintegy szervező elve az erőszak prezentálása, a háborús konfliktusok és terrorcselekmények képeinek közvetítésétől a nyílt színen verekedő realityshow-szereplőkig. *Alexander Golozubov* ukrán szerző alapos elemzése nem véletlenül került a kötet vezető helyére, ugyanis az imént vázolt folyamat jól adatolt analízisét adja, bemutatja a totalitárius rendszerek erőszakot szentesítő mechanizmusainak összekapcsolódását a különböző tömegtermékek, mint krimik, ponyvaregények, utópiák sugallta

képpel, valamint a szocialista korszak kusza értékrendjének máig ívelő hatását (18–32. p.). A modern hősök jelentős részben két pólus köré csoportosíthatók: vagy az erőszak végrehajtói, vagy elszenvetői, vagyis két archetípust, a harcosok és a szentek kategóriáját testesítik meg. Ám kissé mindkettő relativizálódott. A szentek és hősök kultuszának lejárásában olyan mechanizmusok is fontos szerepet játszottak, mint a totális rezsimek vezérei körül kialakuló kultuszok. Közismert, s vicc formájában is terjed Brezsnyev számos kitüntetése,¹ de idesorolható a Rákosi körüli személyi kultusz vagy az 1950-es és 1960-as évek féltétségű táncdalénekeseinek állami sztárolása is.

4.

Az utóbbi jelenséget világítja meg *Francesca Rolandi Đorđje Marjanović* jugoszláv énekes sztár karriertörténetét bemutató tanulmánya, amely nagyon jellemző eset (172–185. p.). A kelet-közép-európai sztárság története olyan séma, amely nyugodtan alkalmazható a korabeli magyar viszonyokra is. A nyugati sztárgépezet építette énekesekhez alig hasonlító, s még csak nem is különösebben jótorkú Marjanović a keleti blokk országaiban s különösen a Szovjetunióban aratott hatalmas sikereket, s keresett akkori viszonyok között jelentős összegeket. A különböző olasz, francia és amerikai előadók stílusjegyeit másoló és ötvöző Marjanović Tito Jugoszláviájából a szabadság hangjait és hangulatait közvetítette az erre igencsak kiéhezett orosz közönségnek, akárcsak a magyar Korda György vagy Szűcs Judith. A könnyűzene iránti fanatikus rajongás és a társadalomjobbító szándék közti hídverés lehetőségét mutatja be a bolgár szerző, *Ana Stefanova* tanulmánya (199–206. p.). Tsonko Tsonev, a zenerajongó bolgár jogász egy kisváros polgármestereként szenvedélyéből próbál meg tőkét kovácsolni, sikerrel. A helyiek bevonásával „rockfaluvá” alakítja a települést, ahová az évente rendezett fesztivál apropóján tízezrek zarándokolnak el, fellendítve a gazdaságot, s felpörgetve az ingatlanárakat. Az analitikus pszichológia eszközével dolgozó Stefanova a küldetéses ember alakját kívánja megragadni, aki egyszerre épít kultuszt saját magának s jövőt szűkebb pátriájának. A könnyűzenei előadók nimbusza igen széles skálán mozog, nem csak ártalmatlan s pénzt keresni vágyó Marjanovićokkal vagy a sztárság iránti vágyukat közösség-szervező tevékenységbe szublimáló Tsonevokkal találkozhattunk a szocializmus és a poszt-szocializmus évtizedeiben. Az erőszak a rockzenébe is beeszi magát, példázza ezt a Thompsonnak becézett Marko Perković esete is *Neven Duvnjak* tanulmányában (186–198. p.). A horvát Thompson angolszász ragadványnevét a szerbek elleni háborúban való helytállása idején nyerte társaitól. A hadi érdemek mellett erős érzelmi töltésű, hazafias dalival aratott óriási sikereket. Ám ezzel nem volt elégedett: társadalomjobbító szándékai is voltak, amelyek között akadt akceptálható és vállalhatatlan egyaránt. Az előbbibe karitatív tevékenységek, például jótékonysági koncertek tartoznak, az utóbbiak közt pedig idegengyűlölő, a második világháború idején népirtást elkövető fasiszta usztasa különítményt burkoltan éltető megnyilvánulásokkal találkozunk. A horvát társadalomban, akárcsak a miénkben, rengeteg kibeszéletlen sérelem, elhallgatott történelmi bűn halmozódott fel, amelyek a sok évtizedes elfojtás után csak lassan, foszlányosan tudnak felszínre kerülni. Ezt a helyzetet kívánja meglovagolni Thompson is, aki ellentmondásos személyiségével megosztja a horvát közvéleményt, amely egyre inkább igyekszik marginalizálni őt, jelezve ezzel az erőszak iránti intoleranciája erősödését.

5.

Az agresszív, bomlasztó személyiségek felmagasztalásában nem Thompson az egyetlen a volt jugoszláv köztársaságokban, s nem is a legkirívóbb eset. *Alexandar Ivanović* a szerb futballhuliganizmus kialakulásáról írt megdöbbenő elemzést, feltárva, hogy miként lettek a lelátók ártalmatlan szurkolóiból rendbontók, s a részben az egykori szocialista titkosszolgálat által megszervezett és pénzelt huligánok milyen fontos szerepet játszottak a nemzetiségi ellentétek kiélezésében s végső soron Jugoszlávia szétesésében (88–104. p.). A délszláv népek közti konfliktusok kialakulásában és a radikalizmus felszításában fontos közvetítő kapcsot jelentettek bizonyos alvilági csoportok, amelyek később a háborús bűnöket végrehajtó paramilitáns alakulatokban is vezető szerepet vállaltak, tanúsítja ezt *Maria Vivod* cikke (105–121. p.). A köztörvényes bűnözőkből verbuválódott félkatonai szervezetek igyekeztek népszerűvé tenni magukat, magánkultuszuk kialakításához pedig a szerb történelem és mitológia jeles alakjaihoz próbáltak visszacsatolni. A felforgató személyiségek heroizálásának hagyománya a hősepikára nyúlik vissza (110. p.). Ennek felismerése nagy szerepet játszik a délszláv népek posztmodern hősei-

nek imázsteremtésében is, egyrészt mivel ott a hősepika még a 20. század elején is élő hagyomány volt, másrészt mert ezek a költemények szervesen épültek a nemzeti irodalmi kánonba s végső soron a nemzeti önképbe is. A hagyományos és a modern folklór formáinak összekapcsolása a tárgya *Eva Krekovicova* tanulmányának is, aki Juraj Jánošík, az útonálló történetének utóéletét, posztmodern adaptációit elemzi szintén az aktuálpolitika színterén (63–74. p.). Jánošíkról már a 19. században kialakult a Robin Hood-imázs, amit az utókor különböző műalkotásokkal mélyített el a köztudatban. A szlovák betyár prototípusát megtestesítő Jánošík története nagyon is élő narratíva, amit aktuálpolitikai célokra is kiválóan lehet használni. Például tükröt tarthatott a korrupciós ügyeit nacionalista lózungokkal palástoló Robert Fico és kormánya elé. A meglehetősen radikális Fico ugyanis igyekezett életben tartani a betyárból nemzeti hőssé váló szlovák Robin Hood kultuszát, ám a fegyver visszafelé sült el. A satirikus sajtó kapott a lehetőségen, hogy kétes pénzügyei miatt magát Ficót ábrázolja betyáros külsőségekkel, ezzel utalva Fico vagyonosodásának igencsak gyanús körülményeire. A betyárok kultuszáról, a gonosztevőből hőssé válás mechanizmusairól írt az erdélyi szerzőtrío – *Kósa István, Hubbes László-Attila és Zsigmond Dalma-Csilla* – is, amelynek tagjai Ambrus Attila, a whiskys rabló mai internetes kultuszát elemezték (75–87. p.). Ambrus hőssé válásában szerintük a folklórelőképek mellett nem kis szerepe lehetett az 1990-es évek Postabank-botrányának, amikor milliárdok tűntek el nyomtalanul, de a valódi felelősségre vonás elmaradt. Az emberi igazságérzet mondába transzformálódott, s így lett Ambrus Attilából a gazdagokat kifosztó jóságos bandita, egyfajta betyárallúzió, a magyar Robin Hood annak ellenére, hogy Ambrus sosem osztogatott a népnek könnyen szerzett vagyonából. A három szerző elemzéséből az derül ki, hogy jó két évtizeddel a történetek után is töretlenül népszerű a Whiskys, bizonyítják ezt rajongói által üzemeltetett oldalai a különböző közösségi portálokon. A rablókból hőssé váló figurák megint csak a társadalom és a médiák értékvilágának ellentmondásosságára, valamint az erőszak felmagasztalásának veszélyeire intenek.

6. Az értékválság szent- és hőskultuszra tett hatásáról a bolgárok nemzeti ünnepei kapcsán két tanulmány is szól. Az egyik *Lina Gergova* munkája, aki bolgárként belülről ismeri a helyzetet (46–53. p.). Az angol terminussal „Enlightment leaders day”-nek nevezett, lényegében a bolgár nemzeti hősök és szentek közös ünnepének, egyfajta világi mindenszenteknek nevezhető ünnepnap sorsát feltáró munka a szent- és hőskultusz hagyományos formáinak ellehetetlenülésére irányítja rá a figyelmet. Arra világít rá, hogy a sokféle társadalmi és politikai átrendeződés nem kedvez a 19. században kialakult nemzeti ünnepeknek. A szocializmus időszaka igyekezett ugyanis deszakralizálni a minden bolgár hős napjának nevezhető ünnepnapot, és november 1-jéről, az egyházi mindenszentek ünnepéről május 24-re, a bolgár népet krisztianizáló, emellett a bolgár írásbeliség alapjait lefektető Cirill és Metód ünnepére helyezte át. Az időpont megváltoztatásával ugyan mérséklődtek a vallási vonatkozások, ez az ünnepnap azonban nem tudta megtalálni valódi helyét az új világrendben, a sok változtatás kiüresedéséhez, nivellálódásához vezetett. E változási folyamatot elemzi *Kjetil Rå Hauge* norvég szerző tanulmánya, aki napjaink bolgár nemzeti emléknapjainak részt vevő megfigyelésére vállalkozott (55–62. p.). Arra a következtetésre jut, hogy minden világi naptári ünnep, legyen az a vértanúk, a szentek vagy a forradalmárok napja Bulgáriában, a majálisok, fesztiválok irányába mutat, amellyel eredeti gondolatmenetétől meglehetősen távol kerül.

7. A folklór klasszikus formáihoz való visszacsatolásra, a modern folklórjelenségek szóbeliségben élő, népi folklórjelenségekkel való összevetésére vállalkozik Landgraf Ildikó, illetve Povedák István elemzése. *Landgraf Ildikó* a klasszikus és a modern hőstípus találkozását ragadja meg Kossuth Lajos alakjában: Kossuth ugyanis a modern politikusfigura hazai előképének tekinthető, aki köznemesi, tehát viszonylag alacsony sorból emelkedett az ország vezetőjévé. Ezzel együtt már életében megtett mindent azért, hogy a nép hősévé is válhasson. Célja elérésében az ekkor bontakozó hazai tömegkultúra is erősítette, nem kevésbé az udvari propaganda, amely olykor ellenkező hatást ért el. Kossuthból már életében, de különösen halála után valódi hős vált, s a paraszti elbeszélőkultúrában is erős lenyomata maradt. Kossuth esetére sokban rímel a tudatos politikusimázst építő Orbán Viktoré, aki szintén a népi hős karakterjegyeit igyekszik kialakítani. Hogy Orbán Viktor, illetve a róla kialakult kép bekerült a folklórbá, ezt más tanulmányok is bizonyítják (Domokos–Vargha 2015). Povedák István az imázsalakulás folyamata

mellett az Orbán körül kialakuló modern népköltészetet, a választási rigmusokat, kortesnótákat, vicceket, SMS-eket, rémhíreket stb. is elemzi (153–171. p.).²

8. A politikusok és antihősök, sztárolt rablók, gonosztevők vagy éppen piti tolvajok mellett éltek a 20. században is olyan mindenki tiszteletét kivívó személyiségek, akik életükben és haláluk után is méltán válnak kultikus tisztelet tárgyaivá. A kortárs szentek közül a *Heroes and Celebrities* kötet két személyt mutat be. *Máté-Tóth András* Bulányi György, a földalatti karizmatikus mozgalmat, vallásos kisközösségi hálózatot szervező katolikus pap esetét dolgozta fel, aki egyszerre állt szemben a kommunista rezsimmel és az annak erősen kiszolgáltatott egyházzal (130–136. p.). *Barna Gábor* a néprajzkutató Bálint Sándor életét és munkásságát méltatja (137–152. p.). A hazai vallási néprajzot megteremtő, emellett saját közösségének néprajzi feltárásában múlthatatlan érdemeket szerző tudós életével is példát mutatott. Korabeli politikai zsargonban „klerikális reakciónak” nevezték azokat az embereket, akik hitük és az egyházzal való lojalitásuk mellett a végsőig kitartottak. Bálint Sándornak a rendszer folyamatos zaklatásai mind a pályáját, mind a magánéletét kikezdték, ennek ellenére élete végéig hű maradt értékrendjéhez. Mindketten, Bulányi György és ő is a megalkuvásnélküliség, az erőszak és az elnyomás minden formájával való szembenállás szimbólumai.
9. A kötet fő erényei közül az első, hogy a folklór hagyományos alakjait a modernekkel hasonlítja össze, mint arról már többször is szó volt, a másik legfontosabb eredménye az, hogy igyekszik megtalálni a kapcsolódási pontokat a folklór terjedésének klasszikus és kortárs formái között. Ebben napjainkban kitüntetett szerep jut az internetnek. Vannak modern folklórjelenségek, amelyeket kifejezetten az internet hoz létre és terjeszt, de a hagyományosabb formák is megjelennek a világhálón. A kötetet záró tanulmány Dan Podjed szlovén szerző munkája, aki négy rövid életű internetes celeb tündöklését és bukását elemzi (207–226. p.). Ami könnyen jött, könnyen is megy, tartja a mondás, a felfújtt buborék jellegű sztárok ideje hamar leáldozik. S magasról lehet nagyot esni, egy újabb közhellyel élve, a hirtelen jött népszerűség, körülrajongottság után nehéz visszatérni a hétköznapi életbe. A buborékként szétpattanó pillanatnyi hírnév szükségszerűen magában hordozza a tragédiát, a nagyot eső olykor sosem tápáskodik fel többé. A kötet e zárótanulmánya néhány, a kortárs kommunikációra vonatkozó tanulságot is összegez. Az elektronikus kommunikáció hihetetlenül felgyorsítja a folyamatokat, amelyek veszélyeivel nem vagyunk teljesen tisztában. A világháló által üzemeltetett hagyományos sémák és sztereotípiák könnyen manipulálhatók egyéni haszonszerzésre, ennek következményei azonban sokszor beláthatatlanok.
10. A fentiek mellett számos ponton világít rá a kötet arra, hogy a folklorisztika tapasztalatai, ötvözve más tudományágak eszközeivel, a kulturális antropológiával, szociológiával, történet-, illetve kommunikációtudománnyal, milyen hatékonyak lehetnek napjaink társadalmi és médiával kapcsolatos problémáinak megvilágításában, értelmezésében. A tanulmányok meglehetősen egységes gondolatmenetek köré rendeződnek, ami ritkaság konferenciakötetek esetében. A szoros olvasás néhány általános tanulság megfogalmazását is megengedi, a fenti két következtetés mellett egy harmadikat is implikál. A folklór alapvető egységinek tekinthető típusok, motívumok és szüzsék nem vagy csak nagyon korlátozottan alkalmasak bonyolult ideológiai konstrukciók rögzítésére, bebetonozására, amilyenek a nacionalizmus, a szocialista eszmék stb. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy rendszeresen átértelmeződnek, átalakulnak, és akár egymással ellentétes ideológiák szolgálatába is állíthatók. A sokszoros átalakulás azonban a folklórmegnyilvánulások nivellálódásához vezethet, láttuk ezt a betyárarchetípus kétarcúsága vagy a széteső bolgár hőskultusz esetében éppúgy, mint a klasszikus hősepika sémáinak megjelenését a modern etnikai küzdelmek folklórjában. Talán nem túlzunk, ha veszélyesnek minősítjük a folklór ilyen, aktuálpolitikai hasznosítását, hiszen a fegyver mások ellen fordítható, s gyakorta visszafelé is elsülhet. Aki erre nincs felkészülve, azt komoly baj érheti, ahogy éri is napjaink celebjait, sztárocskáit. Ezen tanulságokra, a folklór hőseinek és történeteinek ideológiai kiszolgáltatottságára Közép- és Kelet-, valamint Dél-Európában fokozott figyelemmel érdemes lenni, a nemzeti kánonban fontos szerepet játszó folklóralkotások, az identitás őrzésére hivatott nemzeti sztárok és hősök védelmében, végső soron saját biztonságunk érdekében is.

JEGYZETEK

1 Az egyik ezek közül: Brezsnyev volt az, aki a Szovjetunió minden lehetséges kitüntetését megkapta, két kivétellel, az egyik a „Hős Anya”, a másik a „Hős Város” volt.

2 Külön figyelmet érdemelnek a folklóralkotások kiváló műfordításai.

IRODALOM

DOMOKOS MARIANN – VARGHA KATALIN

2015 Elektronikus választási folklór. Replika 90. (Megjelenés alatt.)

POVEDÁK ISTVÁN

2011 Álhősök, hamis istenek. Hős- és sztárkultusz a posztmodern korban. Szeged: Gerhardus.

Komoly könyv az argentin tangóról

Kathy Davis: *Dancing Tango. Passionate encounters in a globalizing world.*

1. Tizenhét év tangózás és néhány, a vele kapcsolatos tapasztalat megragadására tett félbemaradt kísérlet¹ után táncosként és kutatóként egyaránt izgatottan és sóváran veszek kézbe minden olyan kötetet, amely vállaltan az argentin tangóról szól. Az utóbbi tíz évben elharapódzott tangós blog- és memoáriródalom különféle műfajokhoz tartozó darabjai gyakran okoznak csalódást: az egyéni történetek és tapasztalatok sarkításán és ismétlődésén keresztül az olvasó vagy akár egy tangótáncos sem kerül közelebb az argentin tangó lényegi mozzanatainak megértéséhez, tovább rögzülnek viszont a sztereotip klisék az argentin tangóval kapcsolatban.²
2. Bármennyire is központi szerepet játszik a tangószenvedéllyel élők életében, az argentin tangó szűk réteggkultúra: annak számít Magyarországon, mint ahogy az Európa legtöbb nagyvárosában, sőt még szülőhazájában, Buenos Airesben is. A feminista szociológus, Kathy Davis kötete alapvetően nem tangótörténeti irányultságú, de bevezetőjében ad egy rövid áttekintést a jelenségről.³ A kötet gondolatmenetének nyomon követéséhez érdemes tudni, hogy a Rio de la Plata torkolatvidékén kialakult, szöveggel kísért városi zenei és tánckultúráról van szó, amely nem összetévesztendő a standard táncok tangójával. Az 1976 és 1983 közt fennálló argentin katonai diktatúra radikálisan korlátozta a gyülekezést, és ezáltal visszaszorította a hatvanas évek rockkultúrája következtében amúgy is egyre kevesebbek körében népszerű táncolt tangókultúrát. A műfaj a diktatúra bukását követően éledt újjá Buenos Airesben, és egy színpadi produkció segítségével onnan indult világ körüli útra. Napjainkra globális jelenséggé vált: a tangót többen művelik a nyugati világ nagyvárosaiban, mint Argentínán belül. Amikor valaki argentin tangót táncol, szenvedéllyel teli emberi találkozásokra nyílik lehetősége, amelyben szerepet játszik a tangó zenéje, mozgásvilága, a táncosok közössége, valamint egy közös képzetrendszer is.
3. Lássuk a mű felépítését! A köszönetnyilvánítást és a bevezetést hat nagyobb tematikus fejezet és az epilógus követi. A felhasznált irodalom jegyzéke után tárgymutató következik. A tangószalonok kultúráját tárgyaló első fejezet a szerző két saját terepének, Buenos Airesnek és Amszterdammak a legújabb kori tangós szcénáját mutatja be és veti össze, tárgyalva a tangószalonokban megfigyelt, kulturálisan kódolt viselkedési formákat és azok holland adaptációját. Árnyalt részletek, finom észrevételek, az avatatlan szemek számára láthatatlan összefüggések finom rajzolatán keresztül Kathy Davis magával ragadó, bennfentes sűrű leírást ad a Buenos Aires-i tangószalonok működésének belső szabályrendszeréről. Ez az íratlan szabályrendszer alapjaiban és részleteiben is meghatározza a férfiak és nők, a nők és nők, valamint a férfiak és férfiak közötti viselkedést a Buenos Aires-i tangószalonokban, az úgynevezett *milongákban*. E szabályrendszer érinti például a dresszkódot, a felkérés és az elutasítás szinte észrevétlen, mégis olajozottan működő rendszerét, a térbeli mozgás és elhelyezkedés rendjét és jelentéseit. Davis utal arra, hogy az általa bemutatott szabályok főleg az idősebb korosztály által látogatott rendezvényeken megkérdőjelezhetetlen érvényűek az argentin fővárosban, a fiatalok klubjaiban e szabályrendszer egyes elemei működhetnek, míg mások módosultak. Kiderül a leírásból, hogy e tangószalonok hölglátogatói, akik közül sokan függetlenek, jellemzően magasabb társadalmi státussal és jobb anyagi helyzettel rendelkeznek, mint a férfitáncosok, az úgynevezett *milonguerók*. Davis hangsúlyozza, hogy az argentin tangó amszterdami közegét átítatja az autentikusságról szóló diskurzus. Ez szerves része a táncosok önreprezentációjának, a milonga szervezésének és a táncosok közötti interakciónak is.
4. Második nagy fejezetét Davis a „tangószenvedély” fogalom megragadásának és kritikai elemzésének szenteli. Ez a fejezet nagyon fontos szerepet tölt be a kötet gondolatmenetének és érvelésének megalapozásában, és erről alább még esik szó. Az elsősorban nemzetközi tangós életpályákat feldolgozó harmadik, kifejezetten etnografikus fejezet azt a folyamatot követi nyomon, ahogyan az – elsősorban nem argentinai – egyén életében elmélyül az argentin tangó szerepe.

Az első találkozást a tánc elsajátításának hosszú és munkás szakasza, majd ezzel részben párhuzamosan a tangószalonok, a *milongák* rendszeres látogatása követi. A tangószenvedélytől fűtött interjúalanyok életének nagyon különféle területeit járja és hangolja át ez a fokozódó involváltság az öltözködéstől az időbeosztáson és az otthoni tér elrendezésén át a korábbi társas kapcsolatok radikális átalakulásáig. A tangós életpálya elmélyülésének következő fontos állomását a Buenos Airesbe tett utazások jelentik. E folyamat szélsőséges végpontját azok az interjúalanyok jelenítik meg, akik korábbi életüket és társas kapcsolatrendszerüket hátrahagyva, otthoni egzisztenciájukat felszámolva az autentikusnak vélt tangó kútforrása mellé, Buenos Airesbe költöznek.

5. A milonga közegeiben megfigyelhető női és férfi performatív identitás áll a következő fejezet fókuszában. Az ötödik fejezet egy rendkívül figyelemreméltó, legújabb kori irányzatot mutat be az argentin tangó globális világából: a *queer* tangót, amely a tangós nemi szerepekbe kódolt kulturális nemi egyenlőtlenség elleni lázadásra adott reakcióként jelent meg, és azt is mondhatjuk, bizonyos értelemben a genderszakirodalom tanulságainak farvizén érkezett. A *queer* tangós szcéna egyik argentinai megteremtője, művelője, tanára, Mariana DoCampo genderkutató.⁴ A *queer* tangó közegében tudatosan érvénytelenítették azokat a viselkedési szabályokat, amelyek a férfiak és nők vagy a vezetők és követők tangós szerepeinek eltérő hatalmi pozícióit reprodukálják a tangószalonok közegén belül.
6. A hatodik fejezet a tangó közegében létrejövő transznacionális találkozásokról szól. Ezek legújabb korszakát Davis a Buenos Aires-i szalonok argentin értelmiségi látogatóinak véleményével egybehangzóan a *Tango Argentino* egész estés táncelőadás 1983-as bemutatójától datálja, ezzel kezdődött a tangó legújabb kori újjászületése. A fejezet nyomon követi a tangó megújulásának argentinai folyamatát, amelynek fontos mozgatórugója volt a tangó mint színpadi produkció és táncgyakorlat iránti érdeklődés Európában és Észak-Amerikában. A szerző megállapítja, hogy szerte a világon voltak és vannak olyan viszonylag jómódú, kozmopolita életvitelű személyek, akik beépítették mindennapi életükbe az idegen zenei és mozgásvilágú tangót, valamint azt is, hogy a jelenlegi globális tangórevival megérthetetlen a turizmus figyelembevétel nélkül. E fejezet egy jelentős része tárgyalja külföldi tangóturisták recepcióját az argentin tangótáncosok körében.
7. Kathy Davis vállalkozását Michael Burawoy nyomán globális etnográfiként határozza meg. Ennek a nem szokványos etnográfiafajtának a fókusza túlnyúlik egy adott lokalitáson, nemzetállami és kulturális határokon és globális kontextusban képes megragadni jelenségeket. Diszciplináris szempontból munkája gazdagon adatolt kvalitatív szociológia, bár e munka esetében nehéz lenne éles határvonalat húzni a szociológia és a kulturális antropológia között. A szerző személyes érintettsége ebben a globális kulturális közegben táncosként és tudósként egyaránt nyilvánvaló. A könyvben szereplő színes és gazdag empirikus anyag összegyűjtése e kettős szerepkör nélkül megítélésem szerint nem is lett volna lehetséges. Mint bevezetőjében a szerző is megvallja, a *milonga* könnyű terep a kutató számára, hiszen ott a tevékenységek fontossági rangsorában első helyen maga a tánc áll, de rögtön utána a második helyen szerepelnek a tangóról folytatott beszélgetések.
8. Kathy Davis gazdag és szerteágazó, túlnyomó többségében angol nyelvű szakirodalomra hivatkozik. A tangó nemi szerepeinek vizsgálata során a társadalmi nemek elméleteivel, illetve a posztkolonializmus előfeltevéseivel dolgozó genderszempontrú szakirodalomból sok írást hasznosít. Több fejezeten keresztül folytat párbeszédet például Judith Butler performativitással kapcsolatos megállapításaival. A felhasznált szakirodalom egy másik jelentős tematikai egységét alkotják az argentin tangó globális jelenségkörének különféle vetületeit vizsgáló munkák. Ezek közül érdemes kiemelni egyet: Marta E. Savigliano könyvét, mely áttörő szerepet játszott a tangó nemi szerepeinek és a tangószenvedély politikai ökonómiájának tanulmányozásában (Savigliano 1995). A hivatkozott szakirodalom harmadik tematikai csoportját a terepmunka és a személyes etnográfiaik lehetőségeit feszegető írások alkotják.

9. Bevezető fejezetében Davis fontos kutatómódszertani kérdést jár körbe: képes lehet-e kritikai etnográfia készíteni egy kutató, aki szenvedélyesen rajong kutatása tárgyáért? Hova vezet a szenvedély és a kritikai attitűd kombinációja? Miként adható egy téma pontos reprezentációja, miközben az etnografikus találkozásokat, azaz a terepmunkahelyzetet a kutató nézőpontjából konfliktusok, hatalomuralmi helyzetek és tárgyiasítás járják át? E dilemmáról spekulálva a kutató arra a következtetésre jut, hogy a szenvedély és a kritikai attitűd kombinációja nem annyira megoldandó probléma a kutatás során, sokkal inkább azért érdekes, mert irányt szab a kutatói kérdésfelvetésnek. Ennek megfelelően a bemutatott vizsgálatban Kathy Davis Nick Crossley nyomán az etnográfiai kutatások egy olyan új irányzatát követi, amelyet karnális szociológiának neveznek (*carnal sociology*; Crossley 1995), és amely a társadalmi formációkat létrehozó testi gyakorlatokra összpontosít.
10. Kathy Davis írása egyik célját Marta Savigliano 1995-ös könyvének viszonylatában határozza meg. Rámutat, hogy Savigliano alapvetően történeti irányultságú könyvéből hiányzik a tangószenvedély személyes tapasztalatának bemutatása. Davis kutatásának egyik központi kérdése viszont az, hogy mit jelent a tangószenvedély azok számára, akik táncolják. Melyek e szenvedély alkotóelemei, és maga a tánctevékenység azt miként hozza létre? A kutató komolyan vette a tangószenvedélyt, és érdemes felidézni, mit ért ezen. Akinek szenvedélye a tangó, az szereti ezt a tevékenységet, erős ezzel kapcsolatos érzetei és szubjektív tapasztalatai vannak. A tangószenvedély néha apránként épül fel, néha úgy, mint a szerelem első látásra. A tangószenvedély liminális tapasztalathoz vezet, lehetőséget teremt arra, hogy a táncos felülemelkedjen a mindennapokon. A tangószenvedély kihat a táncosok identitására, a táncparketten belüli és kívüli társas kapcsolataira és mindennapi életük egyéb területeire is.
11. A megingathatatlanak tűnő tangószenvedély és az elkötelezett feminizmus egyszerre vezette végig Kathy Davist azon a kutatói úton, amelynek következtében ez a kötet megszületett. Különböző módon parafrázálva rendre ismétlődik, és az egész köteten végighúzódik a kérdés: miként argentin tangó lehet egy feminista? Hiszen – amint arra Marta Savigliano óta a tangószenvedély politikáját tanulmányozók többen rámutattak – az argentin tangó közegét a mai napig meghatározó, a táncsal kapcsolatos alapvető kulturális kódokban is benne rejlő hagyományos nemi szerepek hierarchikusak, így egy feminista számára elutasítandó kulturális gyakorlat kellene hogy jelentsenek. Kathy Davis ugyanakkor sok ezer emancipált, mindennapjait szerte Európában és Amerikában egyenlőség alapú viszonyrendszerben élő társával és társnőjével együtt rajong a tangózásért. Kathy Davis nem áll meg, amíg megoldást nem talál e kognitív disszonancia feloldására. E megoldás alapját beszélgetőpartnereinek a tangószenvedéllyel, illetve saját nemi szerepeik tangón belüli megélésével kapcsolatos megnyilatkozásai szolgáltatják. Vajon valóban retrográd nemi szerepeket játszanak el azok, akik hagyományos argentin tangót táncolnak? – teszi fel a szerző a kérdést könyve negyedik fejezetében. És vajon a nemi szerepek e performanszainak értelmezéséhez elég csupán a tangó kialakulásának történeti körülményeihez visszanyúlnunk? Vajon annak a férfi-nő viszonylatnak a feszültségei, amely a 20. század elején jellemző volt Argentínában, elégséges keretet adnak annak megértéséhez, hogy mi történik a nemek között ma a *milongákban*? Természetesen nem, véli Davis, aki három egymást erősítő magyarázatot ad arra, miért lehet vonzó az argentin tangó a késő modern kor emancipált individuuma számára. Azért azonosulnak látszólag retrográd nemi szerepekkel, mert egyfajta szerepjáték keretében „kikapcsolódást” keresnek a mindennapi, késő modern emancipált identitásukból. Egy másik magyarázat, hogy a tangó bensőséges, fizikai kapcsolatokra, érzelmi közelségre, intimitásra ad lehetőséget szex, hosszú távú elköteleződés és gyerekek nélkül. A harmadik magyarázat, hogy miközben a közösségi meghatározottságok gyengültek az egyén életében, aminek során autonóm, felelős egyének egyezkednek egymással, a késő modern kor emberében csillapíthatatlan vágyakozás jelent meg az intenzitás, a kockázat, az izgalom és a veszély iránt.
12. Davis érvelése igencsak elgondolkodtató, attraktív magyarázata új megvilágításban mutatja meg a nemek közötti történéseket a *milonga* globális közegében. Nem vagyok biztos abban,

hogya a „Miért táncoljuk rajongva az argentin tangót hosszú éveken keresztül?” kérdésre minden részletében kielégítő válasszal szolgál, de megítélésem szerint műve fontos lépést jelent ebben az irányban.

13. Végezetül néhány megjegyzés és észrevétel. A bevezető fejezet tangótörténeti részében, különösen a legújabb évtizedek fejleményeire vonatkozóan szerencsés lett volna szerepeltetni néhány alapadatot a tangó mint globális jelenség nagyságrendjeinek, fő dimenzióinak érzékeltetésére. Hasznos lenne tudni például, hány *milonga* volt 1995-ben a vizsgálat helyszínein, és hogy miként alakult a komoly elköteleződéssel élők és táncolók létszáma Amszterdamban.
14. Az amszterdami tangószalonok közönségének korcsoportok szerinti kompozíciójáról esik szó, viszont az a benyomásom, hogy Buenos Aires vonatkozásában alapvetően az idősebb korosztály által látogatott klubokban tapasztaltakra helyezi a hangsúlyt, miközben az utóbbi évtizedben nagyon megemelkedett a tangózó fiatal argentinok aránya. (Ha már a tangóról mint globális jelenségről beszélünk, összevetésként érdemes megemlíteni, hogy a magyarországi tangóközösség átlagéletkora jóval a nyugat-európai alatt marad, és az ott hiányzó huszonéves korosztály tagjai is előfordulnak a *milongákon*, illetve a mai középgeneráció tagjai közül is többen húszas éveikben indultak el a tangószervező útján.)
15. Izgalmas lett volna, ha a szerző könyvében kicsit nagyobb bepillantást enged az adatgyűjtési és a kutatási folyamatba: érdekes és tanulságos lenne tudni, hányszor utazott el Buenos Airesbe, amióta kutatási céllal járt oda, vagy hogy hány éve vizsgálódott célirányosan Amszterdamban, illetve hogy követett-e valamilyen szisztematikus adatgyűjtési módszert, vagy csak utólag rendezte össze az egybegyűlt részleteket? Etnográfijából kicsit hiányolom a Buenos Aires-i tangószalonok férfi táncosainak, *milongueróinak* hangját, amely más csoportokéhoz képest halkabban szólal meg a kötetben.
16. Kathy Davis az argentin identitás egyik sarkalatos pontjaként beszél a tangókultúráról, megítélésem szerint ugyanakkor nem kap kellő hangsúlyt, hogy ez a megállapítás alapvetően a zenére és a hozzá kapcsolódó tangószövegekre érvényes. Szerepeltet egy adatot arról, hogy 2007-ben 35 ezer főre becsülték a tangótáncosok számát Argentínában. Ez nagy szám, de a negyvenmilliós Argentína lakosságának kevesebb mint egy ezreléke. A szerző úgy beszél a tangó népszerűségéről a katonai diktatúra miatt Európába emigrált argentinok többségének körében az 1980-as évekre vonatkozóan, hogy azt sugallja, nemcsak a tangózene és -szöveg vált fontossá számukra, hanem általános volt körükben a tánc gyakorlata is. Az utóbbi megállapításának személyes tapasztalataim némiképp ellentmondanak. Könyvének ebben a részében mintha összemosódnának az idősíkok, illetve a több évtizedes eltéréssel kivándoroltak viszonya a tangóhoz, mert ugyanakkor a 2001-es argentin gazdasági összeomlást követően kiáramlott, javarészt fiatal felnőtt argentin népesség körében már jelen voltak a képzett tangótáncosok és tangótanárok, illetve többen az európai tartózkodás alatt kezdték elsajátítani a táncot.
17. A tangószalonok argentinai népességének a globális tangóvilágban elfoglalt pozíciói kapcsán még egy észrevétel: a tangóban tetten érhető gendermeghatározottságokról értekezve Kathy Davis posztkoloniális megalapozottságú érvelésében az argentinai táncosok a jómódú, fejlett északhoz képest anyagilag hátrányos helyzetű, kiszolgáltatott koloniális pozícióban jelennek meg. Ez kétségtelenül igaz a 2001-es argentin gazdasági összeomlást követő időszakra, amikor az addig az USA-dollárhoz rögzített argentin fizetőeszköz elinflálódott, és röghöz kötötte a korábban a fejlett nemzetközi mezőnyben is magas színvonalon élő, költekező, utazó argentin középosztályt. Az 1990-es évek második felében jól szituált brit barátaim nehezen tudtak napirendre térni a helyi szolgáltatások árazásán. A Davis által az argentin tangósokhoz rendelt pozíció kétségtelenül érvényes a jelen pillanatban, míg egyértelműen nem volt az az 1990-es évek közepén.
18. Végezetül viszonylag csekély szerepet kap az elemzésben magának a zenével és a partnerrel összhangban végzett mozgásnak az öröme, az improvizáció és az egyes kombinációk élvezeti értéke, egy adott táncimprovizáció szerkesztésének esztétikája, amely ugyancsak fontos építőanyagát adja a Davis által a kutatói figyelem középpontjába állított szenvedélynek.

19.

Mindent egybevetve csodás tapasztalat volt a *Tango Passion* című könyv végigolvasása. Közelítette azt az élményt, amelyet egy többnapos tangórendezvény nyújthat, amelyre különféle országokból érkeznek a tangó avatott szerelmesei. Nem csak a tangószennedéllyel élők számára fontos olvasmány. Izgalmas lehet bárkinek, aki érdeklődik az argentin tangó globális jelensége vagy a táncantropológia iránt.

JEGYZETEK

1 Lásd például Kovács 2006.

2 Álljon itt egy magyarul is megjelent példa: Palmer 2006; 2007.

3 Az Amazon által a Kindle elektronikus könyv olvasóra készített változatot használtam. Sajnos ezen nem látható a nyomtatott változat oldalszámozása, a könyvismertetésben ezért alapvetően a fejezetekre és alfejezetekre hivatkozom helymegjelölésként.

4 Lásd például <http://queertangobook.org/tag/mariana-docampo/>.

IRODALOM

CROSSLEY, NICK

1995 Merleau-Ponty, the elusive body and carnal sociology. *Body & Society* 1(1):43–63.

KOVÁCS NÓRA

2006 Szavak nélkül – a milonga kommunikációs rendszere. *In Kultúrák között. Hommage à Boglár Lajos.* A. Gergely András – Papp Richárd – Prónai Csaba, szerk. 433–439. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

PALMER, MARINA

2006 *Kiss & Tango: Diary of a Dancehall Seductress.* New York: HarperCollins.

2007 *Tangó.* Budapest: Jaffa.

SAVIGLIANO, MARTA E.

1995 *Tango and the Political Economy of Passion.* Boulder – San Francisco – London: Westview Press.

Fotográfia, antropológia és történelem

A keretek kiterjesztése

Christopher Morton – Elizabeth Edwards, eds.: Photography, anthropology and history. expanding the frame.

Kontextusok

1. Az antropológia, bármilyen változásokon ment is keresztül az évek során, nagymértékben vizualizált tudományág. Ebből adódóan – szándékosan vagy véletlenül – hatalmas fotográfiai örökség halmozódott fel az antropológiai tudás megszerzése kapcsán. A tanulmánykötet célja, hogy e mellé az örökség mellé egy sor olyan antropológiai megközelítést sorakoztasson fel, amelyekkel vizsgálható annak történetisége, módszertani összetettsége és intézményi szerkezete. Nemcsak a kutatás mai fő irányvonalaira összpontosít, hanem több megközelítési módot sorakoztat fel a fotográfia, az antropológia és a narratíva egymáshoz való viszonyának értelmezéséhez is. Azt is vizsgálja, hogy a vizuális korpuszok és módszerek miként járulnak hozzá az általános antropológiai elméletek és gondolkodásmód megismeréséhez.
2. A tanulmányok egyrészt az archív anyagok feldolgozásához nyújtanak különböző módszertani megközelítésmódokat fotográfiai, antropológiai és történeti kérdésvetésekkel, másrészt a fotográfia és az antropológia komplex és nehezen átlátható viszonyát vizsgálják. Olyan módszertani kérdésekre adnak választ, amelyek az egykor az antropológiai vizsgálat tárgyát képező közösségeknek saját fényképeik iránti egyre nagyobb érdeklődéséből erednek.
3. Az 1970-es évektől fokozott érdeklődés jelentkezett a fotográfia mint az antropológiai tudás megszerzésének egyik forrása iránt. Az egyik ilyen legismertebb projekt volt a Royal Anthropological Institute saját archívumára kiterjedő kutatása (Edwards, ed. 1992). Ez a kutatás az antropológiának azt a ma már érthetetlen álláspontját változtatta meg, amely szerint e többségükben 19. századi vizuális forrásai hiteltelenek, megbízhatatlanok, és távol állnak magától a tudományágtól. Az azóta végbement diszciplináris és módszertani szemléletmódbeli változások következtében, valamint a posztmodern gondolkodás térhódítása miatt egyértelművé vált, hogy a fotográfiában rejlő lehetőségek a reflexív elméletek és a diszciplináris tudás létrehozásának fontos területeit világítják meg.
4. E kutatások tárgya és a hozzájuk kapcsolódó archívumok anyaga elsősorban 19. századi gyarmati környezetből származik, következésképpen annak a hatalmi struktúráját tükrözi. A kötet tanulmányai ennek az aszimmetrikus hatalmi struktúrának a statikus modelljét és értelmezését kérdőjelezzik meg. Azonfelül, hogy a tanulmányok többsége valamilyen módon tárgyalja az antropológia, a gyarmatosítás és a fotográfia fogalmi síkjainak metszéspontjait, néhány közülük – mint például Wong (171–192. p.), Bell (143–170. p.) és Wright (223–240. p.) írása – ezeket a metszéspontokat áthatóbban elemzi, teret adva a helyi, óslakos értelmezési módoknak is. A hangsúly a reprezentáció mint önmagáról szóló fogalom helyett a média és az archívum fogalmainak bevezetése által a diskurzus összetettebb terepeire tevődik át. Amint az a kötet egyik szerkesztőjének, Elizabeth Edwardsnek a tanulmányából is kitűnik (67–88. p.), az új elméleti megközelítésmódok, amelyek kihasználják a fotográfiákban rejlő lehetőséget a különböző kultúrák találkozási pontjainak felfedezésére és elemzésére, új narratív tereket, lehetőségeket nyitnak a fotókon szereplők és az antropológia mint tudományág szempontjából egyaránt. Vagyis alapvetően változik meg a fotográfia helye az antropológiai elméletek fejlődésében, és passzív-ból aktív szereplővé válik (Haidy Geismar, 520–563. p.).
5. A vizuális anyagok jelen kötetben szereplő elemzéseinek egyik közös tanulsága, hogy a fotográfiák messze túlmutatnak valóságos tartalmukon, a jelentés szó szerint és átvitt értelemben is a

kép keretein kívül és a mögött rejlik, és szoros kapcsolatban áll a vizuális diskurzus más terepeivel, például az antropológiai filmmel. A kötetben elemzett fényképek vagy gyűjtemények egy része kifejezetten antropológiai szándékkal készült,¹ mások viszont a vizuális terep sokkal tágabb és képlékenyebb határai között, sőt azokon is túl mozognak.² Ezeknek a határoknak a feltérképezése különösen fontos annak a kérdésnek a vizsgálatához, hogy egyes képek miként kaptak antropológiai tartalmat, vagyis hogyan váltak antropológiai fényképpé. Az Edwards által vizuális ökonómiának (*visual economy*) nevezett modell szintén a fényképek jelentésének megformálásában szerepet játszó fogalmi keretek – mint a megalkotás, az elterjedés, a fogyasztás vagy a birtoklás – árnyaltabb értelmezését hangsúlyozza. Ez a megközelítés a fénykép hagyományos, a kultúra egy bizonyos szemszögéből való értelmezésének, egyoldalú olvasatának létjogosultságát kérdőjelezi meg, és a többféle kulturális háttér inspirálta olvasatokat helyezi előtérbe. Edwards módszertani megközelítésének lényege, hogy a fényképek létrejöttének körülményeiben korábban szerepet játszó hatalmi, intézményi és a szereplők közötti kapcsolatokat vizsgálata lehetőséget nyújt a koloniális periférián helyet foglaló képlékeny, diszkurzív viszonyrendszerek kritikai feltárására.

Az archiválás módjai

6. A tanulmányok mindegyikében jelentős szerepet kapnak az archívumok és az archiválás gyakorlata, mivel ebben érhető tetten az antropológia tudományának vizuális öröksége. A kötet szerkesztői két alapvető szempontot követtek a tanulmányok összeállításánál: egyrészt az írások a fényképek antropológiai elemzését és a fényképezés gyakorlatának megismerését helyezik középpontba, ugyanakkor fontosnak tartják egyes archívumok mint komplex kulturális produktumok vizsgálatát is. Ezeknek a szempontoknak a kiemelésére egyaránt találunk alkalmat a saját kultúrából származó, történeti, valamint antropológiai terepmunka során készített archív fotóanyag elemzésekor is. Míg Edwards Angliában a 19. század végén folytatott, értékméltó célzattal végzett fotografiai felmérés mozgalmát vizsgálja különböző angliai archívumokban található fotografíák elemzésével, addig Morton Evans-Pritchard egy azande beavatási szertartásról készített képein keresztül közelíti meg a témát.³ Morton arra is rámutat, hogy az archiválás gyakorlata, a tematikus vagy más rendszerbe való behelyezés miként módosítja a fotók jelentését. Ez nemcsak arra hívja fel a figyelmet, hogy a fényképek a különböző kulturális kontextusokban többféle jelentést is hordozhatnak, hanem arra is, hogy az eddig feltáratlan vagy az archívumok osztályozása által háttérbe szorított jelentések az eddigi berögzült archiválási gyakorlat újragondolásának igényét vethetik fel.
7. A tanulmányok rámutatnak, hogy maga az archívum mint konstruált intézmény miképpen befolyásolhatja az egyes fényképek megértését, és hogyan válhat – reflexív módon – maga is az etnográfiai megismerés tárgyává. Az egyik leglényegesebb kérdés, amelyet mindannyian felvetnek, az hogy milyen módszerekkel tudjuk a fényképet mint közvetlen jelentéssel bíró tárgyat egy olyan komplexebb szempontból értelmezni, amely szerint a jelentést az archívumi gyakorlat, a tárgyak egymás mellé rendelése, osztályozása is befolyásolja. A kérdést másfelől megközelítve: miképpen definiálható maga az archívum, amely tudástár, történelem és a képzelet szüleménye is egyben?

Megközelítések

8. A kulcsfogalmak, mint az antropológia, tudomány és populáris vizuális kultúra összefüggése, az antropológiai terepmunka történetisége, a történeti narratíva közvetítő szerepe, valamint az archívumi gyakorlat kérdései, amelyek egyben Edwards és Morton könyvének szerkezetét is alakítják, egyben a történeti fényképek megközelítésének a tanulmányok által képviselt közös szempontjai is. Az első tematikus fejezet, *A vizuális antropológia történeti megközelítése az antropológia vizuális örökségének szélesebb, történeti megközelítését tűzi ki célul mind a fotográfia, mind pedig az antropológiai film szempontjából.* Alison Griffith a 19. század közepéről

származó nyomatokat és térképeket (*mappa mundi*) vizsgál (27–54. p.), és olyan kérdéseket vet föl, amelyek összefüggésben állnak az éppen abban az időben megszülető antropológia tudományának kérdéseivel. David MacDougall szintén a vizuális antropológia történeti gyökereit keresi (55–63. p.), az antropológián belüli mozgóképi gondolkodás kezdeteire összpontosítva. MacDougall szerint az antropológiában a filmes, mozgóképi gondolkodás párhuzamait a 19. századi irodalomban és fotográfiában találjuk meg, amelyek előkészítették a terepet a filmnek mint az idegen kultúrákat ábrázoló domináns közvetítő formának a megjelenéséhez. Mindketten azzal érvelnek, hogy az antropológiai képkészítést, legyen az álló- vagy mozgókép, lehetetlen elszigetelt jelenségként, más vizuális média vagy akár a populáris kultúra ismerete nélkül értelmezni.

9. A következő tematikus egység azokat az *intézményi kereteket* vizsgálja, amelyek elősegítették az antropológiai fotográfiák és fényképgyűjtemények értelmezését. Edwards elemzéséről, amely a 19. század végi etnográfiai értékmentést célul kitűző képekre fókuszál, már a korábbiakban volt szó. A kulturális identitás és reprezentáció történeti szempontból való megközelítéséhez fontos az ilyen tematikájú fotográfiák múzeumi (vagy akár más intézményi) reprezentációban való korai alkalmazásának áttekintése. Ehhez nyújt érdekes példát Aaron Glassnak a kvakiutl hamatsa rítust életnagyságban ábrázoló diorámát elemző tanulmánya (89–116. p.).⁴ Glass nemcsak azokat a kérdéseket veti föl, amelyek arra keresnek választ, hogy miként változik az antropológiának a fotográfiához való viszonya az intézményi keretek és a beágyazottság függvényében, hanem azokat a módszereket is tárgyalja, amelyekkel az antropológiai reprezentáció oldaláról jobban megérthetjük az etnográfiai tudást létrehozó társadalmi gyakorlatot.
10. A harmadik fejezet az antropológiai *terepmunka* vizuális módszertanának területéről gyűjt egybe négy esettanulmányt,⁵ afrikai, pápua új-guineai, japán és német példák alapján. Az antropológia tudománya és a fotográfia közötti hagyományos kapcsolat általában a terepen végzett megfigyelések antropológiai reprezentálásában merült ki. Számos tanulmány foglalkozik azzal a folyamattal, ahogyan ez a szemlélet a tudomány története során változott. Azt mutatják be, hogy miként lehet a fotográfiai gyakorlat és az eközben megszerzett tapasztalat segítségével nyomon követni az antropológiai terepmunkáról alkotott felfogás változását. Az alapvető feltételezés, hogy a kontextus, amelyben a képek helyet foglalnak, nem csupán történeti kereteket és feltételezett magyarázatokat nyújt, hanem a képek olvasásának változatosabb módszereit, új elemzési lehetőségeket is kínál, amelyek az egész antropológiai munka mélyebb megértéséhez vezethetnek.
11. A tanulmánykötet utolsó fejezete, *Őslakostörténetek*, szintén a terepmunkát helyezi előtérbe, de az antropológiai terepmunkának és elemzésnek azt a területét vizsgálja, amely a kutatott népnek, csoportnak a fényképekkel kapcsolatos elvárásaival és a fényképek felhasználási lehetőségeivel foglalkozik. Christopher Wright például antropológiai fotók használatát elemzi a Salamon-szigetek nyugati részén élő simbo népcsoport körében, míg Anita Herle John Layard 1914–1915-ben Malekula (Vanuatu) szigetén készített terepfotóit vizsgálja. Mindhárom tanulmány⁶ arra a következtetésre jut, hogy a különböző kulturális környezetből származó fotográfiák és a különböző történeti narratívák a fényképek pusztán vizuális megközelítésének korlátaira hívják fel a figyelmet, és egyértelművé teszik, hogy a jelentés a tárgyszerűségen, a megtett sült jelenlétén és a kép által elbeszélte történeten keresztül értelmezhető.

Összefoglalás

12. A fényképek segítségével vagy fényképeken keresztül való gondolkodás mint lehetséges kutatási módszer nem csupán az antropológiai fényképezés empirikus alapjait tárja föl, hanem hozzájárul a kultúrakutatásnak, a kultúrák találkozásának és a tapasztalatoknak az árnyaltabb történeti megértéséhez is. Az antropológiáról, a fotográfiáról és az archívumokról szóló elemzések rávilágítanak az antropológia vizuális története, valamint az identitás és emlékezés jelenkori kérdései összefüggéseinek relevanciájára. Ugyanakkor a tanulmányok segítenek az antropoló-

gia és a fotográfia között létező kulturális kölcsönhatás árnyaltabb megértésében. Több szempontból az archívumok és a bennük őrzött fényképek mindent magukban rejtenek, amit az antropológia tudományának fejlődése során képviselt. A kötet tanulmányai ehhez a fejlődési folyamathoz járulnak hozzá, különböző módszertani lehetőségeket kínálva az antropológia vizuális örökségének megértéséhez.

JEGYZETEK

1 Például Morton, Wong, Bell, Hempel és Herle tanulmányaiban.

2 Lásd Edwards, Wright, és Griffith cikkeit.

3 Evans-Pritchard 1927-ben készített, tizenkét fényképből álló sorozata a Pitt Rivers Museum archívumában található.

4 A 19. század végén a National Museumban bemutatott diorámát, vagyis makettet fotók alapján készítették, amelyeken maga Franz Boas szemléltette a tánc fontosabb mozdulatait.

5 Morton, Bell, Wong és Hempel tanulmányai.

6 Wright és Herle írásán kívül még Laura Peers és Alison K. Brown tanulmánya szerepel ebben a fejezetben.

IRODALOM

BELL, JOSHUA A.

2009 For Scientific Purposes a Stand Camera is Essential. *Salvaging Photographic Histories in Papua. In Photography, Anthropology and History. Expanding the Frame.* Christopher Morton – Elizabeth Edwards, eds. 143–170. Farnham–Burlington: Ashgate.

DISTEMPERED DAUBS'

2009 Distempered Daubs' and Encyclopaedic World Maps: The Ethnographic Significance of Panoramas and Mappaemundi. *In Photography, Anthropology and History. Expanding the Frame.* Christopher Morton – Elizabeth Edwards, eds. 27–54. Farnham–Burlington: Ashgate.

EDWARDS, ELIZABETH

2009 *Salvaging Our Past: Photography and Survival. In Photography, Anthropology and History. Expanding the Frame.* Christopher Morton – Elizabeth Edwards, eds. 67–88. Farnham–Burlington: Ashgate.

EDWARDS, ELIZABETH, ED.

1992 *Anthropology and photography 1960–1920.* New Haven, London: Yale University Press.

GEISMAR, H. MALAKULA

2006 A photographic collection. *Comparative Studies in Social History* 48:520–563.

GLASS, AARON

2009 Frozen Poses: Hamat'sa Dioramas. *In Photography, Anthropology and History. Expanding the Frame.* Christopher Morton – Elizabeth Edwards, eds. 89–116. Farnham–Burlington: Ashgate.

MACDOUGALL, DAVID

2009 Anthropology and the Cinematic Imagination. *In Photography, Anthropology and History. Expanding the Frame.* Christopher Morton – Elizabeth Edwards, eds. 55–63. Farnham–Burlington: Ashgate.

WRIGHT, CHRISTOPHER

2009 Faletau's Photocopy, or the Murability of Visual History in Roviana. *In Photography, Anthropology and History. Expanding the Frame.* Christopher Morton – Elizabeth Edwards, eds. 223–240. Farnham–Burlington: Ashgate.

WONG, KA F.

2009 Visual Methods in Early Japanese Anthropology. Torii Ryuzp in Taiwan. *In Photography, Anthropology and History. Expanding the Frame.* Christopher Morton – Elizabeth Edwards, eds. 171–192. Farnham–Burlington: Ashgate.

A különbségteremtés szinterei és belső dinamikája

Berta Péter: *Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága*

1. A fogyasztók és a fogyasztás társadalmi és kulturális vetületeinek tanulmányozása, a fogyasztás mint önmagában érdekes kutatási téma – például a fogyasztói szokások és szubkultúrák, a fogyasztás mechanizmusai, továbbá az identitás és a fogyasztás összefüggései – *fogyasztáskutatás* néven az elmúlt két évtizedben szilárdította meg tudományos helyét. Az 1970-1980-as években a társadalom- és humántudományok területén tapasztalt – rendszerint kulturális, történeti vagy kultúratudományi, a kulturális antropológiában kritikai fordulatnak nevezett – paradigmaváltás a fogyasztás vizsgálatában azt eredményezte, hogy a fogyasztásra a „termeléstől részben független univerzumként” kezdtek tekinteni és nem a termelés irányította tevékenységként (Zentai 1996:140).
2. A kortárs társadalmakban a fogyasztás az emberek közötti különbségtétel egyik alapja, a kreatív gondolkodás megnyilvánulása, alkotó munka, szervesen összekapcsolódó tevékenységek láncolata, amely rendszeres időráfordítást igényel (Vörös 1996:77–78). A fogyasztó személyes identitását is kifejezi azzal, hogy mit, mikor, kivel/kikkel és hogyan fogyaszt, milyen szokásokat követ, illetve alakít ki a fogyasztás során (a tárgyak és szolgáltatások kiválasztásában, használatában és eldobásában, illetve elhagyásában) – pontosabban „az identitás a tárgyi világgal való interakció *eredményeképpen* jön létre” (Simányi 2005:187; kiemelés az eredetiben).
3. Berta Péter *Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága* című könyve azt vizsgálja, hogy „milyen szerepet játszik a különbség politikája (azon belül a presztízsfogyasztás) a gábor romák közötti társadalmi határok, hierarchiák és identitások kialakításában, megjelenítésében és az azokról zajló egyezkedésben” (19. p.). Az egyezkedés (*negotiation*) napjainkban egyaránt kedvelt kifejezése az identitás- és fogyasztáskutatásnak; azokra a folyamatokra utal, amelyek során az értelmezések, jelentések, identitások a szereplők (emberek, intézmények, tárgyak) közötti kölcsönhatások következtében tartalommal telítődnek (Simányi 2005:187). A szerző munkája pontosan azokat a különbségteremtő gyakorlatokat (a *romani politikán* [’roma politikán’] belül például a presztízstárgy-gazdaságot vagy a házasságpolitikát) és a kapcsolódó folyamatokat tárgyalja több szempontból, amelyek alapján leírható és elemezhető az etnikai csoportként létezés mint események sorozatának belső dinamikája. Ennek egyik kulcsfolyamata a sokszereplős diszkurzív egyezkedés, illetve egyeztetés, ami a *romani politika* esetében egyaránt szerves része a virrasztóknak és temetéseknek, esküvőknek és keresztelőknek, vagy akár az adventista imaházi istentiszteletek szüneteiben és a használt-cikk-piacokon folyó beszélgetéseknek is.
4. A több mint másfél évtizedes kutatás, a szerző megfogalmazásában, többhelyszínű terepmunkára épült. A több színterű etnográfia (*multi-sided ethnography* – Marcus 1986, 1995),¹ a klasszikus terepmunkamódszert átgondoló legismertebb nemzetközi példa, annak felismerése, hogy a kortárs társadalom antropológiai módszerekkel történő kutatásához célszerű a globális és a lokális folyamatok egymásra vetítése. Avagy szükséges a makroelméletek, a rendszer, a strukturális szint és a mikroszinten érvényes hagyományos etnográfiai tapasztalatok, az életvilág vizsgálata közös értelmezési keretben (Marcus 1995:96, 98). Ez az újfajta szemléletmód nemcsak a „térben és időben szétszórtan elhelyezkedő kulturális jelentések, tárgyak és identitások áramlásának” tanulmányozásában, a sokféle szituációba ágyazott tudás megismerésében bizonyult hatékonynak (Marcus 1995:96), hanem alkalmas a gábor roma fogyasztói szubkultúráján belül – annak időbeli változását is beleértve – összekapcsolódó lokális világok és globális tendenciák közötti összefüggések nyomon követésére is.

5. Az erdélyi gábor romák közötti különbségeket a romániai pártpolitikához nem kötődő *romani politika* hozza létre. A *romani politika* „a társadalmi és gazdasági különbségek megalkotására, reprezentálására és manipulálására szolgáló értékverseny”, amelynek számos szimbolikus küzdőtér, gyakorlat és ideológia részét képezi (58. p.). A különbségteremtés az alábbi színterekhez kapcsolódik: 1. a gazdaságítóke-felhalmozás, különösen a gábor roma presztízstárgy-gazdaságban elért sikerek; 2. a rokonság politikája I. – vagyis az apaági presztízis, a „beleszületés”; 3. a rokonság politikája II. – azaz a kapcsolatítóke-felhalmozás: a házassággal szerzett apatársi szövetségek (*xanamikimo*), az apaági rokonok; valamint 4. a társas viszonyok és interakciók (a szociabilitás) menedzselésének etikája, amely magában foglalja a helyes viselkedést (*lašo phirajimo*), a tiszteletreméltóságot, a becsületet (*patjiv*).
6. A *romani politika* működésének tágabb összefüggésekben történő megértését segíti az, hogy külön fejezet tárgyalja például a megélhetési stratégiákat (2. fejezet), és a Befejezés után fejezetértékű függelékben (19. fejezet) olvashatók azok a tanulmányok is, amelyeket a szerző a 19. században és a 20. század elején publikált, erdélyi *czigánykincsekkel* foglalkozó tudósítások áttekintéséből szűrte le. Ezek ugyan alátámasztják a gábor romák azon állítását, miszerint a 19. század óta birtokolnak ezüstitárgyakat, a szerző mégsem fedezett fel közvetlen kapcsolatot sem az egykori szövegekben megnevezett és a jelenlegi roma tulajdonosok, sem a dokumentált poharak és fedeles kupák, valamint a gáborok között megismert roma presztízstárgyak között.
7. A gábor roma politika két legfontosabb szimbolikus küzdőtere a házasság – illetve az apatársi szövetség – és a presztízstárgy-gazdaság (a monográfia ez utóbbit tárgyalja részletesen), amelyek a *romani politikában* jelentős és egyben megváltoztatható, és az etnikai csoporton kívüli és belüli folyamatokkal összefüggésben meg is változó különbségeket teremtenek. Jelen esetben a presztízstárgy-gazdaság jelentése nem más, mint az ezüst „poharakra és fedeles kupákra (presztízsjavak) irányuló gyűjtőszennvedély és tulajdonlási verseny” (217. p.), valamint a kapcsolódó gyakorlatok, ideológiák és stratégiák összessége. Jellemzője, hogy transzlokális, informális, etnicizált és genderizált.
8. A szerző részletesen ismerteti és mélyrehatóan elemzi a gábor roma presztízstárgyakat és -gazdaságot: ezek jellemzőit (5. fejezet); azt, hogy milyen összefüggések és különbségek vannak a műtárgypiaci árucikkek és a gábor roma presztízstárgyak között – az ezüstitárgyak hogyan nyelik el jelentésüket az eltérő értékrezsimek közötti de- és rekontextualizáció során (6. fejezet); vagy miként határozzák meg a domináns értékaspektusok (a felhalmozott hírnév és az anyagi tulajdonságok) a gábor roma presztízstárgyak értékét és árát (7. fejezet). Megismerkedhetünk ezen tárgyak áramlásának mindkét típusával, vagyis a gábor roma fogyasztói szubkultúrán belüli és a különböző fogyasztói szubkultúrák – műtárgypiaci szereplők, gáborok és a presztízstárgy-kereskedelemben részt vevő cārhar romák – közötti mozgásával (8. fejezet és 9. fejezet).
9. Különösen izgalmas az a három fejezet (12, 13, 14. fejezet), amelyben a szerző egy-egy presztízstárgy (két pohár /*taxtaj*/ és egy fedeles kupa /*kana*/) kulturális életrajzának leírásán, azaz három többhelyszíni árucikk-etnográfian keresztül mutatja be azt, hogy milyen jelentések társulnak a tárgyakhoz és azok milyen szerepet játszanak a gáborok közötti társadalmi különbségek kialakításában – összefüggésben a *romani politika* egyéb szimbolikus küzdőtereivel (mint például a házasságpolitika vagy a nyilvános, pozitív társas kép kialakítása). Ezekből az etnográfikából többek között megtudhatjuk azt is, hogy a „kánáknak a kánája” [a legértékesebb fedeles kupa a gáborok között], más néven a „Faraó leányának a kannája” [fedeles kupája]” hogyan került zálogba, milyen tényezők tették lehetővé a kiváltását és a nyilvános eskütétel hogyan vezethet konfliktusmegoldáshoz (13. fejezet).
10. A gábor roma presztízstárgyaknak meghatározott tulajdonságokkal kell rendelkezniük ahhoz, hogy a tárgyak e kategóriájába kerülhessenek. A poharaknak és a fedeles kupáknak három tárgyi tulajdonság (pohárforma-típus; alapanyag: antik ezüst; a tárgy kora, vagyis a tárgykészítés ideje) mellett egy szimbolikus tulajdonságnak is meg kell felelniük (megfelelő társadalmi karri-

errel kell bírniuk, vagyis „igazoltan” már legalább két-három gábor tulajdonos birtokában kellett lenniük). A tárgyak autentikussága tehát meghatározza helyüket a dolgok világában, és befolyásolja a tulajdonosok társadalmi státuszát az erdélyi gábor roma csoporton belül. A 15. fejezet az autentikusság kérdésével, pontosabban az autentikusság politikájának azon típusával foglalkozik, amely olyan stratégiákat és technikákat foglal magában, amelyek egy konkrét tárgy nominális autentikusságának manipulálására szolgálnak.

11. *A Politikai önreprezentáció, arcmunka és bricolage. Presztízstárgyak a politikai diskurzusban* című (17.) fejezet kifejezetten érzékletesen szemlélteti, hogy a szerző jó érzékkel válogatta a terepanyagokat – jelen esetben a 2002-ben történt eljegyzésen elhangzott dialógust, a különböző típusú énekeket és a további példákat – mondandója alátámasztására, és képes megvilágítani azokat a belső folyamatokat és szociokulturális gyakorlatokat, amelyek megkérdőjelezzik a romákra vonatkozó több, érvényesnek elfogadott megállapítás létjogosultságát a néprajztudományban és a kulturális antropológiában. Ilyen például az, hogy a kortárs társadalomban a „hagyományos” magyar folklóralkotások a roma csoportokban élnének tovább. A presztízstárgyakkal kapcsolatos magyar nyelvű énekek elemzése (17. fejezet) alapján Berta amellel érvel, hogy, egyrészt, a többségi társadalom kulturális termékeinek romák általi átvétele és használata nem mechanikus folyamat, és igenis tartalmaz tudatos szelekciót, illetve önreflexiót. Másrészt az átvétel célja nem feltétlenül az átvett termékek változatlan formában történő megőrzése, hanem a lovakról, szekerekről, huszárokról szóló énekek kifejezetten jó példái a mondani-valót kreatívan újrahasznosító-újraértelmező – tulajdonképpen a jelentéseket újraalkotó – szellemi alkotásoknak, amelyeket a gábor romák a csoporton belüli különbségteremtő politika eszközeiként használnak (639–640. p.).
12. A poharakon és fedeles kupákon – vagyis a patinalogikájú presztízsjavakon (az ezek fogyasztásával kapcsolatos diskurzusokat a 16. fejezet vizsgálja) – kívül a gábor romák között presztízsjavaknak minősülnek például az alábbi árucikkek, szolgáltatások és fogyasztói gyakorlatok is (posztoszocialista presztízsjavak): az új, divatos márkájú személygépkocsik és kisbuszok, az új építésű, sokszobás, jómódról árulkodó – mondhatnánk hivalkodó – családi házak, a szórakoztató elektronikai eszközök és mobiltelefonok, vagy a bevásárlóközpontok látogatása. Az olvasó számára a monográfia végére kiderül, hogy a kettő eltérő típusú fogyasztása és az utóbbiak előtérbe kerülése összefügg a generációs különbségekkel, miközben az előbbieket létezését belső tényezők (eticizáltság, gerontokrata jelleg és elitizmus) is fenyegetik.
13. Az, hogy a gábor romák vajon a patinalogikájú presztízsjavak fogyasztását milyen mértékben és meddig preferálják szemben a posztoszocialista presztízsjavak fogyasztásával, számos gazdasági és társadalmi tényező kölcsönhatásától függ, így a gábor roma presztízstárgy-gazdaság jövője nehezen látható előre. Mindazonáltal a szerző az alábbi, a presztízstárgy-gazdaság jellemzőit is magában foglaló optimista hangvételű idézettel zárja könyvét: „Ez nem hal meg soha, ez a tűz [a presztízstárgyak iránti szenvedély] közöttünk! (...) Akármennyi házakat veszel, nem zeng annyit [nem jár akkora társadalmi presztízsszel és hírnévvel], mintha egy poharat veszel. Na, az akkor már hallszik az egész világon [beszélnek róla mindenhol], ahol gáborok vannak: 'Há Pista vette meg annak a poharát...!'” (656. p.).
14. Berta Péter könyvét forgatva az olvasó megállapíthatja, hogy az tartalmi szempontból rendkívül gazdag, benne a szerző széleskörűen alkalmazza a kortárs társadalomtudományi elméleteket, módszeresen reflektál a tárgyalt kérdéseket elemző munkákra és érveit megfelelő módon támasztja alá empirikus adatokkal. Ugyanakkor a szerző egy kevésbé sűrű, két kötetre bontott, mondhatnánk „olvasóbarátabb” szöveggel talán még szélesebb körű szakmai olvasótábort tudna megszólítani, bár valószínűsíthető, hogy ez a választás is a munka – ugyan eltérő szempontokat érvényesítő – szelektív olvasását eredményezné. Emellett talán érdemes lett volna megfontolni, hogy a jelenleg hét oldalas tartalomjegyzék helyett a bevett gyakorlatként működő rövidített típus kerüljön a könyvbe, amiben a fejezetcímek alatt kizárólag az alfejezetek vannak feltüntetve. Ez a változat az olvasó számára könnyebbé tette volna a majd hétszáz oldalas monográfia tartalmának áttekintését, és az átláthatóság növelésével egyben még nagyobb

kedvet csinálhatott volna a témát több szempontból körüljáró, alapos munka tanulmányozásához.

15.

A szerző reményei szerint a „monográfia alkalmas lehet arra, hogy alternatív olvasatául szolgáljon az olyan domináns, nemegyszer homogenizáló és esszencializáló kutatói és hétköznapi sztereotípiáknak, amelyek a roma csoportokat marginalizált és kiszolgáltatott, társadalmi berendezkedésüket tekintve differenciálatlan, döntően egyenlőségelvű és jelencentrikus formációkként mutatják be, és elsősorban a szegénység, a nélkülözés, az alávetettség és az interetnikus konfliktus fogalmait társítják hozzájuk” (20. p.). Meggyőződéssel kijelenthető, hogy Berta Péter alaposan átgondolt, elméletileg jól kidolgozott, terepadatokkal bőségesen alátámasztott, nagyszabású munkája sikeres példája a gábor romákról kialakított hétköznapi és kutatói sztereotípiák alternatív olvasatának. A könyv egyaránt melegen ajánlható a romakérdés iránt érdeklődő és a fogyasztáskutatással, illetve az új anyagikultúra-kutatással foglalkozó szakembereknek, a szakpolitikában érintett roma szakértőknek és egyetemi hallgatóknak is.

JEGYZETEK

1 Úgy vélem, hogy fontos a szakkifejezés magyar fordítása, mert konceptuális jelentőséggel bír (vö. Biczó 2013: 55). Azért tartom megfelelőbbnek a több színterű megnevezést, mert a *multi-sited ethnography* nemcsak az egy jelenséghez köthető különböző földrajzi helyszíneket köti össze, hanem az eltérő szintű, típusú szociokulturális szintereket is, illetve például közösen értelmezi ugyanazon jelenségnek az online és offline világait. Azaz ez esetben a vizsgálat tárgyához kapcsolódó terep válik „töredezetté, több helyszínűvé” (Nagy 2015: 46).

IRODALOM

BICZÓ GÁBOR

2013 Az etnikai együttélési egyensúlyhelyzet elmélete: a szilágysági Tövishát északi falvainak példája. In „Megvagyunk mi egymás mellett...” Magyar-román etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton. Biczó Gábor – Kotics József, szerk. 53–103. Miskolc: ME KVAI.

MARCUS, GEORGE

1986 Contemporary Problems of Ethnography in the Modern World System. In *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. James Clifford – George E. Marcus, eds. 165–193. Berkeley: University of California Press.

1995 Ethnography In/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* 24:95–117.

NAGY KÁROLY ZSOLT

2015 Ösvény a dzsungelben. *Replika* 90–91:39–55.

SIMÁNYI LÉNA

2005 Bevezetés a fogyasztói társadalom elméletébe. *Replika* 51–52:165–195.

VÖRÖS MIKLÓS

1996 Fogyasztás és kultúra. *Replika* 21–22:77–79.

ZENTAI VIOLA

1996 A fogyasztás kultúrája és a történelem. *Replika* 21–22:139–159.

Sámánok között újra

Judith Hangartner: The constitution and contestation of Darhad shamans' power in contemporary Mongolia.

1. A kötet igazi meglepetés – a szó legjobb értelmében. Mondhatnánk azt is, hogy régen várt munka, de a helyszín és a téma adottságai miatt ez könnyelmű kijelentés volna. Judith Hangartner ugyanis a mai, élő darhad sámánizmus átfogó képét kínálja az olvasónak (ez az, ami újdonság), belehelyezve a korábbi kutatás keretébe, valamint a modern sámánizmus (újjáéledésének) problematikájába. Mindezek miatt a könyv alapmű.
2. A meglehetősen fajsúlyos, 360 oldalas (és 39 fekete-fehér fotóval illusztrált) könyv a szerző doktori munkájának átdolgozott változata. Témája az északnyugat-mongóliai darhadok mai sámánizmusa. Ez önmagában sem elhanyagolható tényező, hiszen Belső-Ázsia sámánisztikus praxisa mindig is kitüntetett szerepet kapott az antropológusok és a valláskutatók szemében, de a munka valóban a mai gyakorlatból indul ki, azt vizsgálja a legkülönbözőbb perspektívából, hosszan elidőzve a helyiek között, beszélve a nyelvüket. Ehhez hozzátehetjük, hogy nemcsak a korábbi sámánizmustanulmányokra reflektál a kutató, hanem megkerülhetetlenül Diószegi Vilmos vizsgálataira is. Ez már szinte soknak is tűnik egyetlen mű célkitűzéseként, de a sort még folytathatjuk. Hangartner teljes mértékben a mai antropológia látásmódját követi, és a munka során folyamatosan visszacsatol a szakma alapfogalmaira. Hogyan értelmezhető a tapasztalatai alapján olyan fogalmak, mint terep, etnikum, émikus-étikus, hiedelem, periféria, hatalom, eredetiség, globális-lokális, hagyomány, nemzet stb.? Ha valakit nem érdekelnek sem a darhadok, sem a sámánok, a könyv akkor is garantáltan izgalmas olvasmányélményt kínál az előbbiek miatt.
3. A kötet tárgyjegyzéke inkább csak jelzésértékű (csak az idézett szerzők és helyszínek nevét tartalmazza), az irodalomjegyzék azonban nem hagy kívánnivalót a maga háromszáz körüli tételével, jelentős mongol nyelvű anyagával.
4. Judith Hangartner 2012 óta a berni egyetem, ezen belül a kutatási és fejlesztési intézet munkatársa, és alapvetően interkulturális megértéssel foglalkozik. 1996 óta jár rendszeresen Mongóliába, helyszíni kutatása 2002 és 2004 közé esik, amikor több ezer kilométert tett meg lóháton, és több száz napot töltött sámánok és klienseik között. A kutatás alapvetően a darhadok lakta Hövszgül járásra összpontosult, mely Mongólia északnyugati szegletében fekszik, de a városokban, nem utolsósorban Ulánbátorban élő vagy oda járó sámánokról sem feledkezett meg teljesen a szerző. Hangartner azóta is rendszeresen jár vissza Mongóliába – turistaként. Összesen hatvan sámánritusokat végző személlyel került kapcsolatba, ezek fele klienseket is fogadott, a másik fele vagy tanonc volt, vagy csak magányosan sámánkodott (32. p.).
5. A kutatás tágabb helyszíne egyértelmű volt számára, mindenképpen Mongóliára esett a választása. Hosszabb ideig azonban Nyugat-Mongólia pásztorai életének vizsgálatát tervezte. Több alkalommal járt azután Mongóliában, hogy felmérje a lehetséges terepet. Egyik ilyen alkalommal találkozott egy darhad sámánnővel, aki megígérte neki (a kérdésére adott válaszként), hogy a mongóliai sámánizmusból írja majd doktoriját. A sámánritusok hangulata, felépítése egyre jobban érdekelni kezdte Hangartnert, így végül valóban ennél a témánál maradt.
6. A doktori disszertációból készült könyv végül 2011-ben jelent meg a leideni Global Oriental kiadónál. Alapvetően a szerző disszertációját olvashatjuk, a szokásos módosításokkal, szerkesztésekkel, illetve egy teljes fejezet kivételével. Az olvasó azonban abban a szerencsés helyzetben van, hogy PDF formátumban az eredeti, 2007-ben megvédett munkához is hozzáférhet.¹

7. A kötetet minden ízében átjárja a helyszíni kutatás tapasztalata, a szerző hely- és nyelvismere-
rete, ám ezenfelül külön színt kölcsönöz neki a sámánizmus korábbi és jelenlegi kutatásaival
való folyamatos párbeszéd, valamint adott általánosabb antropológiai problémák iránti érzé-
kenység. Hangartner meggyőzően antiesszencialista antropológiai alapállásában éppen ezért
csak mint történeti terminust alkalmazza a „sámánizmus” kifejezést. Hasonló módon magához
a jelenséghez, a sámánok tevékenységéhez, megítéléséhez és kapcsolatrendszeréhez a praxis
oldaláról közelít, és elhatárolódik a jelenség hiedelemrendszerként való kezelésétől.
8. A kötet részletesen tárgyalja a terepmunka körülményeit. Itt nemcsak a helyszín megismerésé-
ről, a megfelelő személyek kiválasztásáról, a megfigyelések és beszélgetések sajátosságairól van
szó. A szerző ennél jóval mélyebbre ás: alaposan körüljárja az antropológus terepének, autori-
tásának, reflexivitásának *elméleti* kérdéseit is. Amikor antropológusként igyekeznek megismerni
a választott téma részleteit, olyan személyként viselkedik, akinek hiányosak az ismeretei. Itt
teljes mértékben hiányzik Hangartner esetében az antropológus autoritása. Ezzel szemben ab-
ban a pillanatban, mikor szerzőként létrehozza a szöveget, az autoriter pozíció egyértelművé
válík. Antropológus szerzőként ő dönti el, milyen beszélgetésekből idéz, válogat, kit és mit hagy
ki a reprezentációból. Éppen ezért Hangartner számára alapvető követelmény a folyamatos ön-
reflexió, ami magával hozza, hogy a szerző terepe kibővül az antropológiával, valamint a sá-
mánizmuskutatással (48. p.).
9. A szerző belépője a „terepbe” minden más volt, mint a híres geertzi kakasviadalos befogadás
(40. p.). Jelen esetben nem volt hova belépni, nem volt olyan közösség, mely befogadhatta
volna az antropológust (43–45. p.). Hangartner egyénekkkel, családokkal találkozott, amikor
minden egyes eset (hossza, intenzitása) eltért a többitől. Minden egyes kapcsolatot újra kellett
építeni, és minden ilyen kapcsolat önálló életet folytatott azután. A szerzőnek emellett semmi-
lyen kitüntetett viszonya nem volt a meglátogatott személyekkel. A sámánok azért álltak vele
szóba, mert érdekelte őket mint idegen. Hangartner anyagot gyűjtött a disszertációjához, a sá-
mánok érdekeltek voltak a kutató révén történő legitimációban. A kutató mint *utazó* járta be a
környéket, és mint idegen vált érdekessé a helyiek, a sámánok számára. Valójában esetében
nehezen lehetett részt vevő megfigyelésről beszélni, mivel a részvétele a helyiekkel való beszél-
getésekre, illetve a szertartásokon való részvételre korlátozható. Vendégként volt jelen, aki hí-
reket hozott, szórakoztatta a helybelieket. Hangartner saját munkája révén általában megpró-
bálja dekonstruálni a terep fogalmát (mely az utóbbi évtizedekben kevesebb figyelmet kapott a
reprezentációnál). Úgy látja, hogy a terep nem valamilyen önálló entitás, földrajzi hely, melyet
azután felfedez a kutató, hanem részben az antropológus által folyamatosan létrehozott konst-
rukció (28. p.).
10. Ilyen körülmények között igyekezett Hangartner feltérképezni a sámánok világát és tevékeny-
ségét. Külön fejezetet szentel a „sámánizmus” mint fogalom szakirodalmi használatának és
használhatóságának. Ez valójában kutatástörténeti áttekintés, mely ugyanakkor nem vész el a
tengernyire duzzadt szakirodalom részleteiben, hanem ügyesen összpontosít részben a föld-
rajzi területet érintő munkákra, részben a jelenség gerincét képező alapfogalmakra. Az alapos
összegzés és elemzés rámutat a 20. század előtti értelmezések problémáira. A szerző a saját (te-
repen szerzett és antropológiai alapú) tapasztalata alapján érvel az ellen, hogy a sámánisztikus
praxist mint *hiedelemrendszer* értelmezzük. Az a szellemvilág, melynek révén a sámán a köz-
vetlen és a távolabbi világok között közvetít, messze nem alkot egyfajta jól leírható rendszert.
És ez nem csupán az egyes sámánok világának kapcsolatára vonatkozik, hanem az egyes sá-
mánok saját világára is (69–86. p.). Hangartner a vizsgált terület (mai és történeti) ismeretében
elveti a hármas tagolású világ meglétét a darhat sámánizmuson belül. Ha vannak is elvétve
nyomok erre vonatkozóan, azok jól visszakövethetők buddhista hatásokra, a mai sámánok pra-
xisában azonban ez a fajta világkép teljes mértékben hiányzik, és ismeretlen. A sámánok által
ismert szellemek (*ongod*) leginkább a tágabb környezet („természet”) és a szűkebb környezet
(„kultúra”), azaz az emberek és a nem emberek között létező és közvetítő hibridekként írhatók
le (86. p.). A szerző nagyon alaposan körbejárja ezt a kérdést, számos interjúrészletet, beszélge-

tést közöl, mely a szellemek természetére, mivoltára vonatkozik. Részletesen foglalkozik a jelenség megközelítésének (többszintű) nehézségeivel egyaránt. A szellemekkel való kommunikáció során a sámánok képesek kapcsolatba lépni a környezet nem emberi erőivel és az ősökkel. Ilyen értelemben a sámánok által megjelenített szellemek az idegen erőkkel való kapcsolatnak és e kapcsolatok fordításának eseményei, melyek folyamatosan változnak, ellentmondások (87. p.).

11. Külön fejezet foglalkozik a darhat (és tágabban a mongol) sámánizmus általánosabb társadalmi körülményeivel. A történet a darhat sámánok mint autentikus, archaikus specialisták „felfedezésével” kezdődik, majd a szocialista Mongóliának a sámánokhoz való viszonyával folytatódik, végül a szocialista korszak utáni helyzetről szól részletesen. A politikai-gazdasági változás után Mongóliában egyre hangsúlyosabb problémává vált a szegénység, elsősorban a mezőgazdaság átalakulása miatt. Az ezzel járó bizonytalanság, egzisztenciális válság közepette az érintettek minél szélesebb körben igyekeztek megoldást, gyógyírt találni testi-lelki problémáikra. Ennek a körnek szerves része azóta a sámánok tevékenysége is. Hangartner a sámánok és pácienseik kapcsolatát igyekszik belehelyezni a mai Mongólia gazdasági bizonytalanságába, majd mindezt egy jóval szélesebb történeti kontextusba. Az egyes háztartások megsegítése az ingatag gazdasági helyzetekben tehát a szerző szerint nem az új politikai-gazdasági szituáció terméke, hanem a sámánizmus folyamatos történeti jellegzetessége (120. p.).

12. Újabb fejezet foglalkozik a sámánok tevékenységének fő sűrűsödési pontjával, a sámánszeánszszal. Az olvasó itt is hangsúlyosan tapasztalhatja Hangartner pragmatikus és reflexív megközelítésének minden előnyét. A kutató vissza-visszatérően beszámol arról, hogy milyen feltevésekkel szembesült egy-egy szertartás kapcsán, ezek hogyan változtak, mindez miként hatott a tapasztaltak értelmezésére, hogyan vívódott egy rítus szövegének esetleges publikálásakor, majd végül milyen eredményre jutott (160. p.). Külön foglalkozik a sámán transzállapotához való hozzáférés problematikájával. A szerző a maga részéről a sámánrítust a sámán, a szellemek (*ongonok*) és a közönség közötti ritualizált kommunikációként értelmezi (131., 158. p.), és performatív aktusként kezeli (azaz nem szimbolikus rendszerként, 131. p.). Mindezt a szertartások szövegeinek és az események dramaturgiájának figyelembevételével (és részletes elemzésével) teszi. Mindkettő egymással csak nagyon lazán összefüggő és a kívülállók számára csak részlegesen követhető töredékek sorozatából áll (158. p.), melyek egy része (például a bevezető) standardizált, más részek pedig jóval változékonyabbak, olykor informálisabbak. A szertartások során hierarchikus kapcsolatok, alá-fölé rendeltségek alakulnak ki a résztvevők között. (A sámán-szertartás ily módon nem a hatalom szimbolikus kifejeződése, hanem egyfajta színtér, ahol a hatalom, autoritás és alárendeltség létrejön.) A sámán a maga részéről alárendelt szerepet játszik a szellemekhez képest (166. p.), ám éppen a szellemekkel való közvetlen kapcsolata révén (azaz sámánként) erősebb a közönségnél (noha ez a fajta pozíció csak a szertartások időtartamára vonatkozik). A jelenlévőkkel szembeni hatalom kifejeződései közé tartozik a sámán rítus során előadott éneke is, mely csak nagyon kis részben érthető és követhető a résztvevők számára. Hangartner részletesen elemez ilyen megközelítésből sámánszövegekből kiemelt részleteket, emellett a sámánizmussal kapcsolatos irodalom idetartozó alapfogalmait, a „transz”, a „megszállottság”, „eksztázis”, „sámánutazás” fogalmakat megpróbálja a saját tapasztalatai és a darhat sámánok értelmezései alapján újragondolni. A darhat sámánok beszámolóik alapján transz közben egyszerre vesznek részt utazáson (a lelkük révén), miközben *ongonokkal* találkoznak, és egyszerre fogadnak be testükbe bizonyos szellemeket (125. p.). E szellemek bármelyike beszélhet a sámánon keresztül a közönséghez. Hangartner a darhat sámánok szeánszainak jelentését nem a sámánénekek tartalma alapján, hanem a páciensekkel folytatott beszélgetések alapján határozza meg (161. p.).

13. Jellemző módon a transz *valódiságának* kérdése nem csupán a kutatókat és a szakirodalmat foglalkoztatja folyamatosan több mint száz éve, hanem a darhat rítusokon részt vevő helyieket, illetve magukat a sámánokat is. A transz valódisága ugyanis a sámán tevékenységének hatásosságát alapozza meg, és egyben a sámán erejének (vagy éppen gyenge voltának) mércéje is.

Mindez azért izgalmas, mert a sámán transzállapota ily módon nem merül ki pusztán valamilyen kulturális minta követésében, azaz abban, hogy mennyire felel meg a transszal kapcsolatos kulturális normáknak, hanem folyamatos kritika, eltérő megítélések, bizonytalanság tárgya.

14. A sámántransz a sámánok tevékenységének legszemélyesebb része. Noha maga a sámántransz publikus, társadalmi megnyilvánulás, mely – mint láttuk – folyamatos minősítést kap a sámánszeánsz valamennyi résztvevőjétől, és amely a sámán tevékenysége révén valamilyen szintig megjelenik a résztvevők számára, a transz tartalma privát jellegű. Hangartner erőfeszítései az ehhez való hozzáféréssel kapcsolatban óriási mértékben gazdagítják ezzel kapcsolatos ismereteinket.

15. A könyv összes további fejezete a sámánizmus társadalmi és kommunikatív aspektusaival foglalkozik. Valamennyi, a szakirodalomban eddig felmerülő alapkérdés szerepel itt, és kap valamilyen választ: a sámánválasztás (sámánbetegség és öröklés) problematikája, a sámán és a hatalom, valamint a sámán erejének kérdése, valamint ezzel kapcsolatban a városi sámánok szerepe, a férfi-női sámánok viszonya, a sámánok és a buddhizmus kapcsolata, illetve a sámán-tevékenység autentikus voltának vitája. Valamennyi kérdés esetében megtudhatjuk a helyiek és a kutatók álláspontjait (és ezek összefüggéseit) egyaránt. A bemutatásban a már megszokott módon jó arányban keveredik az elméleti megvitatás az empirikus példákkal, leírásokkal, interjúrészletekkel.

16. Nézzük meg egyenként a felvetett kérdéseket és a rájuk adott válaszokat! Hangartner a sámán-szertartást mint legitimált ritualizált kommunikációt értelmezi. Éppen ezért a sámánválasztásnak is meg kell felelnie e feltételeknek. A darhatoknál nem az a kérdés, hogy mi alapján számít valaki sámánnak, hanem hogy ki tud jól, hatásosan és hatékonyan sámánkodni (189. p.). Ráadásul ebben a kérdésben sincs minden esetben egyetértés a közösség tagjai között. A sámán-szertartásnak ehhez sikeresnek kell lennie, ennek eldöntése azonban a résztvevők, illetve általánosabban és tágabban az érintett közösség(ek), csoportok kezében van. Az, hogy valaki mennyire sikeres ebben, számos tényezőn alapul, ám ezek közül csupán a sikeres szertartás a perdöntő. A sámánok meríthetnek legitimációt a sámánbetegségből, azaz a klasszikus „elhívásból” (mikor a szellemek betegség során kényszerítik a jelöltet, hogy sámánválasztásra lépjen), hasonló módon a családon belül korábban működő sámánok meglétéből, sámántanítójuk pozíciójából, sikeres voltából, de ezek csupán adott helyzetben működő szempontok, önmagukban vagy akár együtt sem meghatározóak. Vagyis léteznek olyan sámánok is, akiknél mind az elhívás, mind a családbeli sámánok megléte vagy a tekintélyes sámántanító mint háttér hiányzik. Fordítva is igaz: hiába esett át valaki az „elhíváson”, bővelkedett sámánfelmenőkben, ha nem akart sámánválasztásra lépni, senki és semmi sem kényszerítette erre. Hangartner a sikeres sámánkodás leírásához azt az utat választja, hogy részletesen elemzi a megfigyelt *sikertelen* szertartásokat. Ezek háttere arra mutat rá, hogy a sámánbetegséggel, sámánfelmenőkkel kapcsolatos narratívák fontos szerepet játszhatnak a sámánok legitimációjában és elismertségében, ám nincs köztük ok-okozati összefüggés (186. p.). Hangartner fontosnak tartja annak hangsúlyozását, hogy a kutatók tevékenysége és annak legkülönbözőbb eredményei is a legitimáló narratívák közé tartoznak (190. p.).

17. A darhatok között jelenleg hiányzik bármilyen formális elismerése annak, hogy valaki sámánválasztásra került, illetve megfelelő erejű sámánválasztás. Éppen ezért az ezzel kapcsolatos megítélések állandó mozgásban vannak, folyamatosan változnak, megkérdőjeleződnek. Pillanatnyilag a darhatok csak nagyon kevés sámánt tisztelnek, és általánosságban szkeptikusak a sámánok tevékenységével szemben. A valódi, erős sámánok a múltban éltek szerintük. Hangartner alaposan utánajár ennek a sztereotípiának, és arra a következtetésre jut, hogy a sámánoknak ez a fajta megítélése nincs összefüggésben a szocialista korszak sámánellenes politikájával, és a sámánok helyzetének valamennyi korban a velejárója volt. Mindez a sámánok tevékenységének jellegéből adódik, melynek szerves része a folyamatos legitimáció, valamint a perem és a központ közötti közvetítés, ahol a sámán minden esetben a peremvidékről szerzi az erejét. Nem véletlenül a darhat területen élő tuva sámánoknak jobb hírük van a helyi darhatoknál, mint a darhat sámánoknak.

mánoknak. Jellemző módon a darhat sámánok a városi központokban, elsősorban Ulánbátorban ugyanakkor sokkal erősebbnek számítanak, mint otthon. Sokan közülük megfelelő klienskört építettek ki új helyükön, és némi vagyonhoz is jutottak, ám az ott megszerzett elismertséget sosem tudják politikai hatalommá alakítani a darhat közösségben (281. p.).

18.

A férfi és a női sámánok aránya eltérő lehet a különböző társadalmakban és az egyes korszakokban. A darhatok esetében a történeti, szocializmus előtti korszakban a férfiak túlsúlyban voltak. A posztszocialista évek elején szinte csak női sámánok működtek, mára ez az arány átfordult a férfiak javára (323. p.). Hangartner meggyőzően értelmezi ezeket az arányokat és változásokat a darhat, mongol nők társadalmi pozíciójára és az egyes korszakok gazdasági bizonytalanságaira hivatkozva. A sámánok esetében nincs különbség a férfi és a női sámánok tevékenységében, és a női sámánokat legalább annyira erősnek tekintik. A háttérben ugyanakkor a női sámánokkal kapcsolatban meglehetősen ellentmondásos a darhatok álláspontja, ami a nők általános helyzetéhez való hasonló viszonyulással áll kapcsolatban (276. p.).

19.

A könyv zárófejezete nem igazi klasszikus összegzés. A szerző ehelyett inkább összeveti a darhat sámánizmussal kapcsolatos helyi, nemzeti és kutatói diskurzusokat, azaz egy egészen tág kontextusba helyezi a darhat sámánizmust, és eközben rámutat a köztük lévő párhuzamokra. Amellett érvel, hogy valamennyiben központi kérdés a sámánok tevékenységének autentikussága és valóságosága. A különbség ennek forrásában keresendő. Míg a kutatók a kulturális autentikusságra összpontosítanak, Mongólián belül a sámánok ereje, hatalma áll a középpontban. Hangartner hangsúlyozza, hogy az autentikusság nem egyének vagy dolgok belső, esszenciális tulajdonsága, hanem ez minden esetben társadalmilag jön létre, és az adott helyzettől függ (329. p.). Azt sem szabad ugyanakkor elfelejtenünk, hogy az autentikusság igénye, annak vitája ugyanúgy jelen van (és jelen volt korábban is) Mongóliában is. A különbség annyi, hogy itt a sámánok mágikus képességének autentikus volta a kérdés.

20.

Aki bármilyen tekintetben a sámánizmussal foglalkozik, nem hagyhatja ki Judith Hangartner könyvét. Az utóbbi évtizedek egyik legjobb művével van dolgunk. Nemcsak egy élő kulturális, társadalmi jelenség alapos bemutatása és elemzése, hanem annak a helyi, nemzeti és kutatói kontextusnak a kritikai tárgyalása is, mely nélkül csak felszínesen értenénk meg a jelenséget. Az antropológia számos alapfogalmát teszi a szerző kritikai elemzés tárgyává többéves helyszíni tapasztalataira támaszkodva. Ily módon azok számára is tanulságos és követhető az olvasmány, akik egyáltalán nem vagy csak távolról érdeklődnek a sámánizmus iránt. Emellett a könyv minden más, csak nem száraz, „tudományos”. Az olvasó folyamatosan találkozik interjúrészletekkel, jó stílusú leírásokkal. A magyar olvasó számára még egy különlegességet kínál a kötet. A szerző ugyanis hosszú oldalakon keresztül, vissza-visszatérően foglalkozik Diószegi Vilmos kutatásával és gyűjtésével, aki 1960-ban négy hetet tölthetett ugyanezen a területen, egy olyan korszakban, amikor mongol kutatók sem könnyen juthattak ide. Ráadásul a mai helybeliek közül többen emlékeznek még a „magyarrá”.

JEGYZETEK

¹ <http://boris.unibe.ch/66905/>.

Teremtő tekintetek

Kritika és nosztalgia. Kovács Endre: Vízafogó 1968.

1. Az alábbi tanulmány egy kutatási anyag alapján készült, amelyet a címben szereplő fotósorozatról készítettem az OFF-Biennále¹ keretében, a 2B Galériában rendezett kiállítás kurátorként.² Nem véletlenül hangsúlyozom a helyet és a rendezvényt írásom elején: a közösségi alapú, civil önkéntes szerveződésre építő, független kortárs művészeti programsorozat részeként bemutatni egy olyan archív anyagot, amely még nem került közönség elé, nagy kihívás és megtiszteltetés volt. Ezt erősítette a hely, amely konkrétan és metaforikusan is teret adott az elképzelésemnek. Aki járt már a galériában, annak talán vannak emlékei azokról a különleges aurákról, amelyeket a kiállított munkák teremtenek, és emlékszik a tágas, kiváló adottságú, utcára nyíló nagyobb és belső kertre néző kisebb tér rücskös, foltos falaira. Az előbbiben helyeztük el – Uhl Gabriella konzulens gyakorlatias meglátásait figyelembe véve – a fotókat, az utóbbiban pedig berendeztünk egy kutatószobát. A fotók soros, filmszalagszerű elrendezése kiemelte *snapshot* jellegüket. Szeriális elrendezéssel csoportonként egy-egy motívumra felfűzve, ám egy attól eltérő kompozíciós, motivikus elemet tartalmazó képpel megbontva „a ritmust”, sikerült a képeket úgy „inszenálni”, mintha a címben szereplő tekintetek teremtenének egy-fajta lehetséges rendet közöttük.³

2. A sorozat különleges „talált képekből” áll: az *Amnesia temporis – Időleges felejtés* című fotógyűjtemény része, ám azon belül önálló életet él. A privát archívumban fellelt, korábban több alkalommal kiállított képekről – melyek készítésének körülményei és ideje nehezen meghatározhatók – az alkotó így nyilatkozott:
„Megértettem, ez volt pontosan az a világ, amelyből elmenekültem, és amelyik most itt van ismét előttem, itt imbolyog a régi felvételek roncsolt anyagán egy történelmi léptékű amnézia kódéből felmerülve.”⁴
3. Az *Időleges felejtés* képei közé egy került be abból az ötvenkét darabból álló ciklusból, amely egyazon napon a Rákos-patak melletti gyártelep tövében álló barakkoknál az ott élő cigány családról készült.

4. A kiállítás a sorozatból negyven fotót tartalmazott. Kovács Endre erre az alkalomra készített egy kollázst a felvételeknél jelen lévő barátokról, Breznyik Péterről és Kovács Lászlóról, akiknek fiktív látásmódját a képek elrendezése volt hivatott megjeleníteni.
5. Ily módon reményeink szerint egy olyan szokatlanul gazdag összefüggésrendszert teremthetünk, amely az amnézia kódének elosztásához hasonlóan egyfajta akaratlagos, tudatos cselekvéssé válik: az archívumnosztalgiát reprezentációkritikai megközelítéssé alakíthatja.

„Tökéletes illúzióim visszavonhatatlan valósága”

6. Régóta foglalkoztatott Roland Barthes-nak a fotográfiáról írt időtlen esszéje, a *Világoskamra* (Barthes 1985⁵). Kovács Endre fotóihoz újra elővettem, hiszen ha a kötet nem is, az elmélkedések egy része a képekkel egy időben születhetett. A gondolatébresztő szöveg olvasása közben különös dolog történt: emlékekből szőttem egy történetet, amely feltehetőleg azóta lappangott bennem, amióta a *Vizafogó*-képekkel és szereplőivel először találkoztam.
7. Barthes írói, kutatói szándéka, mely arra irányult, hogy megragadja a fotográfia lényegét, megtalálja annak saját géniusztát, „a tudomány és szubjektivitás közötti, végső soron konvencionális őrlődés során” különös, tárgyánál fogva új, „egyfajta *Mathesis singularis* (nem *universalis*)” tudomány művelésére indította. „Elhatároztam, hogy a saját személyemen keresztül nézem az egész Fotográfiát, néhány egyéni reagálásból kiindulva próbálok meghatározni azt az alapvető, általános vonást, amely nélkül nem lenne Fotográfia.” (Barthes 1985:13.)
8. Az általa bevezetett fogalmak fölöttébb alkalmasnak bizonyultak a *Vizafogó 1968* elindította gondolatmenet alapköveinek lerakásához. A *studium* („az általános kulturális érdeklődést kiváltó képmező”) és „az ezen meglepetésszerűen átcikázó” *punctum* közötti különbségtétel kiegészül az esszében egy harmadik, a fotográfia lényegéhez legközelebb álló jelenség fogalmi absztrakciójával. A másfajta, új *punctum*, a „Stigma” (eltérő minőségét a szöveg tipográfiaileg is jelzi) annak egy változata, „amely már nem formai, hanem intenzitásbeli mozzanat, az Idő, a noéma (az *Ez volt*) fájdalmas hangsúlyozódása, ennek sallangtalan ábrázolása” (Barthes 1985:108).
9. Írásomban az előhívott személyes történetnek hasonló szerepet szánok, mint amelyet Bán Zsófia egy tanulmányban W. G. Sebald *Austerlitz* című regénye kapcsán a családi fotók különös felhasználási módjának tulajdonít (Bán 2008). Bán szerint a narrátor történeteinek keresztül nem a narrátori hang, hanem „a meghallgatás, a meghallgattatás ténye” biztosítja a tanúságtételt, a bizonyítást. Azt a funkciót tölti be, amelyet az író a képeknek szán: kielégíti az olvasók „ősi vágyát, hogy valamilyen módon bizonyítottnak lássák azt, ami írva vagyon.” (Bán 2008:74.)

10. A történet a nem származásomról szól: egy olyan valóság alapú elbeszélés, amelynek főhősét, gyermekkori önmagamot Kovács Endre fotóin véltem felfedezni. A sorozaton látható cigány család egyik tagja, egy szőke, copfos kislány vonásai, ruhája kísértetiesen (*unheimlich*⁶) emlékeztettek óvodáskorú énemre, előhívták a – családi fotók segítségével képződő – homályos emlékképeket.
11. Az alföldi kisváros szélén, a szegényes környezetben sok időt töltöttem a közeli vasútállomás környékén, ahol egy téglagyár (apám egykori munkahelye) és egy tejcsarnok állt. Ezért a fotók motívumai, az ipari sín, a gyáruddvar az ismerősség érzésével töltöttek el. A fiatal anyák minden idegenségük ellenére az én anyámról meséltek, aki nem maradhatott otthon velünk (a hosszabb szülési szabadságot születésem után tíz nappal vezették be), egész életében ugyanazon a munkahelyen, vasalónőként dolgozott. Mindennél jobban szerettem az érkezését, gyakran elé is mentem, hogy részese legyek a naponta ismétlődő műveletsornak: átöltözés, kevés púderből és rúzból álló smink, élelmiszer-vásárlás, hazaút.
12. A púderozásnak jóval később, kutatásaim során új jelentést adtam. Anyám lánykori önmagát (talán a fiatalkori szegénységét is) próbálta elfedni velem: barna bőre, vonásai miatt cigánynak nézték. Mindig önfeledten mesélt a bálokról, ahol a legjobb táncosok, a cigány fiúk forgatták sokat, ám asszony korában, amikor a Kádár-korszak biztosította „felemelkedés” némileg módosította osztálytudatát, szégyellte a megtévesztő szintet.
13. A számos találkozás közül, amelyeket utólag a kutatásom építőköveiként rekonstruáltam, még egy köthető ehhez az emléksorhoz. Kamasz koromban Debrecenben kószáltam, amikor a Hatvan utcán megállított egy idős cigány asszony. Jósolni akart. Sikerült kedvesen lebeszélnem. Továbbmentem, majd néhány méterrel odébb egy középkorú férfi tartóztatott fel. Azt kérdezte, az anyám volt-e az asszony. Csodálkozva feleltem, hogy nem, majd otthagytam. Hamar rájöttem azonban: ha a cigány asszony lánya vagyok, megpróbál elcsalni magához, esetleg velem köt alkut rám. Tizenöt éves lehettem, a koromnál nem látszottam érettebbnek.
14. A nem származás kísértett éveken keresztül, személyessé tette a kutatásomat, tudásomat. Ám ez csak a Vízafogó-képekkel való ismeretség révén tudatosult bennem.
15. Tanulmányomban Kovács Endre *Vízafogó 1968* című sorozatának „inszenálását” úgy végzem el, hogy képzeletben hozzárendelem a felvételeknél jelen lévő barátok (Breznyik Péter⁷ és Kovács László⁸) fiktív látásmódját, s ezzel a képeket mintegy elhelyezem több, egymástól eltérő környezetben (városi bohém nomádok, a modern nagyipar vonzásában élő vidéki szegények).

Studium (modellek)

16. „Nem tanulást, tanulmányozást jelent, hanem valamire való figyelmet, valaki iránti hajlandóságot, egyfajta általános érdeklődést, amely buzgó, de nem különösebben heves.” (Barthes 1985:33.)
17. Kovács Endre fotóinak egyik különlegessége abban rejlik, ami feltehetően Moholy-Nagy László *Nagyvárosi cigányok* című 1932-es filmjének témaválasztását is meghatározhatta. A városi nomádok – azóta többszörös metaforikus értelmet nyert – jelenségének vonzó és kissé egzotikus sajátosságait közelebbről szemlélve azonban a cigányság esetében egyéb jelentésrétegekre is lelhetünk.

18.

A Rákos-patak melletti gyárak tövében álló viskókban élő emberek lovat tartottak, szekerük is volt. Az ideiglenességnek a mozgással elválaszthatatlanul összefonódó természetét utalásszerűen a fotók dinamizmusa is megjelenítette. A legérdekesebbek e tekintetben azok a képek, amelyek az ipari vágány mellett készültek.

19.

A távolba, a gyárak felé futó sínpár képének celluloidszalag-szerű formája egyszerre statikus („földhözragadt”) és dinamikus: elválaszthatatlanul hozzátartozik az elrobogó vonat mint lehetőség. Kovács Endre Dziga Vertov-i beállításai (a fotográfus „vonatként” vagy „öngyilkosjelöltként” a sínen áll, egyszer alsó gépállásban is fényképez, felidézve a Vertov névjegyeként híressé vált, az áthaladó vonat alatt rögzített beállításokat). A sínpár „mintha” statikusságát egyszerre ismétlik és ellenpontoszák az alakok: még az ülő szereplőket is egy hirtelen mozdulat közben kapják lencsevégre, vagy mellettük jelenik meg egy mozgó alak.

20.

Ez a kettősség a sorozat alaptulajdonsága. A szegényes házak közötti élettérben készült képeken ugyanez a (néhol a gyerekszereplők miatt szinte pajkos) „mozgolódás” avagy éppen az élet zajlik. Mindehhez különös háttér az égbe nyúló gyárkérmények, a távoli hajódaruk, a gyárépületek szigorúan egyenes, párhuzamos, derékszögű vonalainak képe. A sorozat néhány „apokrif” darabján ebben a környezetben jelennek meg a fotográfust kísérő barátok, Breznyik Péter és Kovács László.

21.

Vajon mit kerestek a fiatal művészek a Vizafogón? Mit vártak a találkozástól? Kiket láttak ott a gyár mellett? Mit jelentett számukra ez a hely?

22.

Először is meg kell válnunk a többes számtól, és képzeletben elválasztani egymástól a három kirándulót. Akinek a „teremtő tekintetét” a *studium* számára – meglehetősen önkényesen – kiválasztottam, az Breznyik Péter. „Petya” Kovács Endre egyik legjobb barátja ebben az időben. Mindketten fontos szerepet játszottak a hetvenes évek underground színházi életének formálódásában, amelyet a műtárgyfotózást tanuló művész dokumentált, épp a *Vizafogó*-sorozat készítése utáni években, először Magyarországon, majd az emigrációjuk után, egy rövid látogatás

során 1977-ben Rotterdamban is.⁹ Barátságukat és szakmai kapcsolatukat az a fotósorozat őrzi, amelyet Kovács Endre a szigligeti vár tövében rendezett háromszereplős happeningszerű eseményről (*Szigliget ostroma*) készített: a fotós (Kovács Endre), a táncos (Breznyik Péter) és ahogyan az alkotó nevezte, a „szpektátor” (Kovács Endre felesége, Judit) részvételével.

23. A „teremtő tekintetek” leírása, köztük Breznyik Péteré csak fikció lehet, ám ha felidézzük az avantgárd mozgalmaknak a nomadizmus iránti vonzalmát, amely 1932-ben Moholy-Nagyra is hatással lehetett, talán nem is állunk olyan messze a valóságtól.
24. A közelmúltban több szerző is foglalkozott ezzel a témával az *Apertúra* című folyóirat legfrissebb számában. Mike Sell állítása szerint a 19. századi bohém művészek az avantgárd kulturális fordulatát a romáktól kölcsönzött kulturális minták segítségével hajtották végre (Sell 2014). A bohémek és a romák bizonyos csoportja „[...] a radikális kulturális alkotótevékenység, a kritikai rákérdezés és a performatív határátlépések hathatós modelljeit találta fel. [...] Akkoriban a bohémeket és az avantgárdot az kötötte össze, hogy egyaránt a szabad gondolkodás, gyülekezés és kifejezés mellett foglaltak állást, makacsul ragaszkodtak ahhoz a meggyőződéshez, hogy valamilyen módon lényegileg különüljenek el a társadalomtól. Elitista, alárendelt, víziókkal teli közösség volt ez, elhivatottsággal rendelkező kisebbség.”¹⁰ Sell a bohémvilág felemelkedését a láthatóság politikájának feltalálásaként értelmezi, amely a kultúrtörténeti elemzések szerint inkább gesztusokon, az öltözködésen, az életstíluson és a lakásbelsőkön keresztül fejeződött ki. „A megjelenésről szóló és a megjelenéssel kapcsolatos [on and about display] lázadások” elemzésénél bevezeti az Alaina Lemontól kölcsönzött *teatralizált hitelesség* (Lemon 1996) fogalmát, amely a kisajátítás egy módja, az etnikai szerepjátszás és a lényegi hitelesség közötti átmenet. Az én értelmezésemben egyfajta liminális állapot, küszöbélmény, amelyben a romaság metaforikus kisajátítása zajlik. „A bohémek számára a hitelességet paradox módon az én teatralizálása biztosította: egyrészt az identitás nyilvános kiállításokkal és fellépésekkel történő energikus nyilvánítása, másrészt magának a peremlétnek az előadása.” (Sell 2014.)
25. Balogh Attila költő 1994-ben, a *Cigányfűró* folyóirat alapításához írt *Elköszöntőjében*, mely az alcím szerint *Szokványtalan pályázat egy cigány, de mégis avantgárd kisebbségsszellemű művészeti és közéleti folyóirat létrehozása érdekében*, a következő célkitűzést fogalmazza meg: „A leírtak alapján olyan folyóirat meg gondolását tartom szükségesnek, amely nem a népnek szól, független a cigány ügyrendi egyesületek üdvrendi útmutatásaitól, s a cigányságot nem mint témát, hanem mint metaforát ajánlja fel a művészi alkotások létrehozásához.” (Balogh 1994:5.)

26.

A tiszavirág-életű folyóirat híven tükrözte ezt a szellemiséget: a kortárs irodalmi és művészi élet avantgárd felfogású alkotóinak (Ladik Katalin, Petri György, Antal István és mások) platformja lett.

27.

A „teatralizált hitelesség” eszméjének reprezentációját Sell (nem véletlenül) egy korabeli illusztráción, Gustave Bourgain egyik művén véli felfedezni. Elemzése szerint a képen „cigányként” ábrázolt, a kisemmizetteket verseivel lázító poéta alakja sokat elárul a bohémiség korabeli értelmezéséről: „[...] a bohémiség »festői« válasz volt az 1830-as és 1848-as forradalmak bukására és elenyészésére, és menekülés volt a művészethez és egy olyan attitűdhöz”, amely a politikai diskurzus és az identitás alternatív formája volt (Sell 2014). Ugyanakkor azt is demonstrálta, hogy éppen akkor, amikor a bohém hitelességet életre hívó ideológiai és reprezentációs apparátusok előtérbe kerülnek, ez együtt jár más elemek, más történetek háttérbe szorításával. Richepin éppen azzal a tétellel marginalizálja a romákat, hogy szolidaritást vállal velük.” (*Le Figaro Illustré*, 1890.)

28.

Ez a példa magába sűríti annak a reprezentációkritikai elméletnek a lényegét, amelyre a fejezet címében a „modell” szóval utaltam. Arthur C. Danto esztéta *Mozgó képek* című tanulmányában (Danto 1997) olyan művészetelméleti fejtegetésbe bocsátkozik, amely a különböző művészetek (fotó, képzőművészet, színház, film) mediális lényegét ragadja meg. Rendszere jól alkalmazható a romák ábrázolásának elemzésénél: a romaság esszenciájának modellként való kisajátításához a fenti bohém identitás és attitűd szolgált táptalajként. A cigányok és a bohém művészek egy képen való szerepeltetése *Cigányok* címmel ezt a viszonyrendszert szokatlanul, erősen ön-reflexív ábrázolásmóddal jeleníti meg. A cigányok ezáltal nem allegorikusan ábrázolják a bohémiséget, hanem szó szerint „modellként válnak a kép témájává”, és a bohémiával való kapcsolatukban válnak láthatóvá. Danto rendszerében „a modell csak a modellekről készített képnek lehet a témája, akár fényképről, akár festményről van szó, miközben a modell, úgy ahogy van, szemantikailag homályossá válik, és ez esetben semmit nem helyettesít, hacsak nem önmagát. Leonardo valószínűleg egy keze ügyébe eső majolikatányért használt az *Utolsó vacsora* elkészítéséhez, de ez a darab az Úr tányérját *helyettesítette*, így a freskó ezen részletének ez a tányér a témája, nem pedig Leonardo tányérja. Leonardo ugyanis nem csendéleteket festett.” (Danto 1997:14.)

29.

A hagyományellenes művészek pedig cigánnyá válnak: a kép alanyaiként és a bohémia allegorikus ábrázolásában.

30.

Ezeknek a szimbolikus „átváltozásoknak” egész tárházával találkozunk Gottfried Júlia tanulmányában, aki a nomadizmusnak és roma képzőművészeti reprezentációinak 20–21. századi kapcsolatait elemzi. A 19. századi előzmények, a modernitás kora fontos szerepet tölt be a történeti áttekintésben. Elmondja, hogy a Csehországra utaló *bohémia* kifejezést a 15. századtól a romákra is használták, a 18. századtól pedig bűnözőkre, a periférián élő művészekre is alkalmazták (Gottfried 2014).

31.

A két világháború közötti időszak avantgárd mozgalmainak kiteljesedése idején a művészi tevékenységgel és életformával járó kitzasztottság, peremlét más törvények szerint, már nem a bohémia, hanem a kényszerűség elvei alapján szerveződött. A politikai és társadalmi történések számos alkotót kényszerítettek emigrációba. Magyarországról a művészek az első nagyobb hullámban a Tanácsköztársaság leverését követő fehérterror idején Bécsbe, majd onnan Berlinbe emigráltak. Köztük volt Moholy-Nagy László is, akinek a berlini emigrációja végén készült *Nagyvárosi cigányok* című rövid dokumentumfilmje figyelmet érdemel a tanulmányom tárgya szempontjából. Köztudott, hogy Moholy-Nagy alkotói tevékenységét nagyban meghatározta az orosz konstruktivizmus. Munkásságának egészen korai időszakában, 1920–1921-ben készített egy filmtervet, amely nem valósult meg, ám nyomtatásban megjelent. *A nagyváros dinamikája. Filmvázlat egyszersmind tipofotó* megelőlegezi azokat a városfilmeket, amelyek az elkövetkezendő években készülnek, és a filmtörténet meghatározó darabjaiként, talán nem túlzás azt mondani, alapköveiként maradnak fenn.¹¹

32.

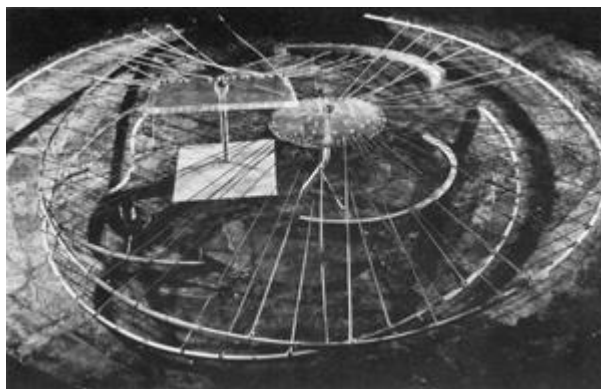
„A városi élet intenzitását, dinamikáját, a tömeg sajátos karakterét, a közlekedés fejlődését, az információátadás sebességének robbanásszerű növekedését, sőt a régebben zárt társadalmi rétegek közötti könnyebb átjárhatóságot – mindezt legjobban a mozgásban és a mozgással lehetett megragadni, illetve kifejezni” – írja Gelencsér Gábor filmtörténész a város és film kapcsolatát elemző írásában, amelyben a tanulmányom számára fontos gondolatot emeltem ki (Gelencsér 2004).

33.

Moholy-Nagyot analógiákon alapuló gondolatmenetemben orosz konstruktivista építészek munkáin keresztül vezető kapcsolat köti össze a hatvanas évek avantgárdjával. A *Látás mozgásban* című kötet *Új nevelés – organikus szemlélet. a) általános rész* című fejezetének utolsó alfejezeteiben (*A struktúra tágabb felfogása. Tér-koncepciók*) példaként hozza fel a Bertold Lubetkin emigráns szovjet építész vezetésével alakult londoni Tecton-csoport tervezésében készült londoni állatkertépületeket (Moholy-Nagy L. 1996:103). A pingvinmedencéről közölt képhez készített leírásban „vasbeton színháztérnek” nevezi az épületet, a Berlinből Londonba költözése után ott töltött két évben pedig filmet is forgatott róluk. A gorillaház mozgó szerkezetének bemutatásában filmes eszközökkel igyekszik érzékeltetni az építészet funkciójának radikális újraértelmezését, amelyet legjobban a „megfigyelés mozgásban” térbeli megvalósításaként írhatunk le.¹² Az új látásmód kialakításának alapeszközei olyan térelemek, amelyek a megfigyeltek és a megfigyelők (a gorillák és az állatkerti látogatók) interakcióján alapszanak.

34.

Gottfried Júlia fenti tanulmányában is utal arra a hatástörténetre, amely az általa elemzett példákban (a nomadizmus képzőművészeti reprezentációiban) Lubetkin és a Tecton-csoport munkásságához vezet, még hozzá annak a szituacionista építészek általi újraértelmezéséhez (Gottfried 2014).

35.

A *Nagyvárosi cigányok* című rövid dokumentumfilmet a kutatók soha nem tartották Moholy-Nagy munkásságában fontos alkotásnak, holott szervesen illeszkedik annak az organikus szemléletnek a kialakulásába, amely az új mozgás, tér-idő, megfigyelés problematikának a materiális, művészi, funkcionális megvalósításait kutatta. A félreértést épp a cigányság reprezentációjának sztereotípiákra fókuszáló leíró, történeti jellegű elemzési hagyománya okozhatta, illetve az a tény, hogy a filmezett csoport Moholy-Nagyban vélhetőleg (és a felesége visszaemlékezései szerint) hazája iránti nosztalgikus érzelmeket ébresztett.¹³

36.

Moholy-Nagy filmje elkészítésének tényével is forradalmi lépésnek számított. Jelentőségét csak növelik az általa képviselt alkotói szemlélet és az annak kiteljesítéséhez használt filmes eszközök. A film két létező változatának kiváló összehasonlító elemzését Robin Curtis végezte el (Curtis 1997). E szerint az eredetihez valószínűleg közelebb álló néma, úgynevezett Bauhaus-verzió mellett a Chronos nevű cég 1971-ben kiadott egy olyan változatot, amelyet zenével, kísérelő szöveggel (Sibyl Moholy-Nagy már idézett művének vonatkozó részleteivel) láttak el.¹⁴ A szerző épp ezért a két változat közötti eltérésekből kiindulva egy kiváló állítás melletti megalapozott érvelést tesz közzé: a *Nagyvárosi cigányok* sem város-dokumentumfilmnek, sem egy városi cigány közösség etnografikus szemléletű *Lebenswelt*-lenyomatának nem tekinthető, ellenben olyan alkotásnak, amely Moholy-Nagy avantgardista szemléletét tükrözi, és az ábrázolás tárgyává a *nézői tekintetet* teszi. Az általa a Bauhaus-évek alatt programszerűen kitágított fogalom a *Sinneserweiterung* („az érzékek kiterjesztése”) egyik megnyilvánulása (Curtis 1997). A szerző érveléséhez csatlakozva úgy gondolom, hogy a film életképeket rögzítő, rövid snittek-ből álló, körülbelül minden tizedik beállítás után egy önreflexív elemet beépítő szerkesztésmódja nemcsak Moholy-Nagynak a térről és mozgásról alkotott haladó elképzeléseit példázza, de jól mutatja kortárs dokumentarista kísérletező alkotók, legfőképp Dziga Vertov hatását is.¹⁵ A közösség tagjainak civakodását és a táncos mulatságot bemutató jelenetek közé ékelte képsor a kamera *nemkívánatos* jelenlétéről, tehát a filmező Moholy-Naggyal való (elutasító) kapcsolatteremtésről nemcsak a cigányábrázolás, hanem a dokumentumfilm-történet egyik kivételes pillanata. A megfigyelő tekintetre tett utalások (és a szándékosan alkalmazott, „zavaró” formanyelvi eszközök, mint például a rosszul fókuszált, ferde kompozíciók), amelyek folyton-folyvást kizökkentenek a voyeurisztikus nézői szerepből, azt a viszonyt teszik láthatóvá, amely az alkotót az ábrázolt tárgyhoz fűzte. Bár Sibyl Moholy-Nagy visszaemlékezése szerint a nagyváros szélén táborozó, ám a természetközeli életmódból sok elemet megőrző cigányok Moholy-Nagyban gyermekkori emlékeket ébresztettek, a filmen *nyoma sincs* romantikus nosztalgiának, a vagabond vándorlók „kihalóban lévő” kultúráját érzelmes mázzal bevonó leírásnak (Moholy-Nagy, S. 1969). Ellenben a kultúrák közötti, illetve a közösségen belüli kapcsolatteremtés legkülönfélébb, ellentétes módozatain keresztül (lövésár, utcai jóslás, utcai árusítás, kártyázás, gyerekjáték, veszekedés, tánc stb.) az emberi interakcióknak színes tárháza jelenik meg előttünk, az említett önreflexív elemek segítségével állandóan utalva „az idegenség” élményére. Ezzel a metanarratív eszközzel Moholy-Nagy felülírja és más minőségbe fordítja a cigánysághoz kapcsolódó, a „kísérteties mássággal” jól megragadható idegenségérzet kiváltotta szorongást. Egyszersmind a modernizálódó nagyváros szélén élő, nyilvánvalóan polgáriasodó cigányok *állandósuló* (tehát *folyamatos határátlépéssel járó*) *jelenlétének a saját betolakodói szerepkörén keresztül ábrázolt valóságát* úgy jeleníti meg, hogy az a bevándorlás örökké érvényes metaforájaként is működhet. Kívül és belül viszonyai még inkább összezavarodnak, ha Moholy-Nagy emigráns magyar (külföldön gyakran épp a cigánysághoz kötött) identitására és az ábrázolt szintő cigányok „németségére” gondolunk.

37.

Breznyik Péter neoavantgárd teremtő tekintettel való fiktív felruházására a hosszúra nyújtott *studiumelemzésben* az ad okot, hogy meglátásom szerint ez a nomadizmushoz mint lázadó kívülálláshoz köthető, romantikába hajló, ám nem feltétlenül romanticizáló látásmód az alapja nagyon sok cigányábrázolásnak – korszaktól függetlenül.

38.

A fotósorozat egyik érdekessége, hogy miközben a kivetettség és szabadság egyvelegéből álló érzeteket kelti, a szedett-vedett lakóhelyek közötti térben elkapott pillanatok dinamizmusával a cigány családok a fenti értelemben vett bohém életérzés modelljeivé válnak.

Punctum (motívumok)

39.

„[...] s átjár, akár a nyíl. [...] Azokat a képeket ugyanis, amelyekről beszélek, ilyen érzékeny pontok pontozzák, sőt akár pettyezik: ezek a sebek, ismertetőjegyek, pontok. [...] Egy fénykép *punctuma* az a véletlen valami, ami rögtön belém szúr [*qui me point*] (ami meggyötör, megsebez).” (Barthes 1985:62.)

40.

Kovács Endre elbeszélése szerint a kirándulás ötlete Kovács Lászlótól származott. 1968-ban a magyarországi cigányok életkörülményeivel, a szegénységből eredő problémákkal (ha ellentmondásosan is), ám foglalkoztak a nyilvánosságban, a politikai irányelvek kidolgozásában. A filmes ábrázolásban Sára Sándor *Cigányok* című rövid lírai dokumentumfilmje hozott áttörést, majd az épp 1968-ban bemutatott önéletrajzi ihletésű *Feldobott kő*.¹⁶ Az összehasonlításra számos motívum adna okot, szinte kínálja magát. A modern nagyipari környezet és a hagyományos életmódot folytató család képviselte világ közötti kontraszt megjelenítésének részben szintén a nosztalgia lehetett a forrása, csak egészen más kiindulóponttal, a kimúló paraszti világ iránt érzett fájdalommal. Kovács László, maga is turai származású lévén, nyilvánvalóan hasonló attitűddel közelített a témához.

41.

Az ő teremtő tekintetéhez a szegénységet és az „elmaradottságot” kötöttem, ami szorosan kapcsolódik Sára Sándornak a fotóról, különösen a szociofotó hagyományáról vallott felfogásához. Sára Sándor *Cigányok* című rövid dokumentumfilmje hasonló módon egyedülálló, előzmény nélküli alkotás, ám természetesen már megjelenése idején sokkal szélesebb körben vált ismertté, mint Moholy-Nagy műve.¹⁷

42.

Sára Sándor pályájának indulása korántsem volt zökkenőmentes, épp a szociofotós indíttatás, a szegénység megmutatása jelentette a problémát a sematikus szocialista realizmus kizárólagosságának időszakában:

„Ranódyval ugyan már dolgoztam, a *Szakadékhöz* fényképeztem a Viharsarokban, Orosháza környékén parasztokat. Részben típus, részben ruházkodás szempontjából. Az ötvenes években, amikor a parasztság már a fényes jövő felé – nem menetelt – menekült..., lementem Orosházára és környékére, és olyan anyagot hoztam, mint amilyenek Kálmán Kata szociofotói voltak annak idején. Az ideológia és a valóság között óriási volt a különbség.” (Pintér 2000:36.)

43.

Ugyanennek a történetnek „némileg kibővített” változatát olvashatjuk Kincses Károly fotótörténész tanulmányában:

„Ranódy László, mielőtt elkezdte volna forgatni az *Akiket a pacsirta elkísér* című filmjét, felkérte Sárát, hogy készítsen tanulmányokat a Viharsarok életéről.¹⁸ Ekkor fotózott Békésben egy sorozat szegény földművest, cigányt, a társadalom szélére sodródott embert. Nem aratott osztatlan sikert, a rendőrök még aznap éjjel rátörték a szállodaszoba ajtaját, s a negatívokat követelték. Megúsztta valahogy, pedig 1958-at írtak ekkoriban.” (Kincses 2003:15-44.)

44.

Nagyon fontos tény, hogy Sára magát a Kálmán Kata-féle szociofotós hagyomány folytatójának vallotta. A szociofotó általa képviselt korszakának cigányképét Szuhay Péter így jellemzi:

„A szociofotó – lényegében az 1930-as és 1940-es években – a cigányok jelenlétét nem etnográfiai kuriózumként kezelte, hanem egyenlőnek tartva őket a nem cigány szegényekkel, a szegénység egyetemesen marginális, megalázott és kismimizett helyzetét ábrázolta. Cigány és nem cigány szegények egyaránt a fennálló hatalommal, az igazságtalan társadalmi berendezkedéssel pereltek. A szociofotó talán természetéből következően a társadalmi egyenlőtlenségekre próbálta a társadalom figyelmét felhívni, és olykor csak szánalmat, máskor azonban szolidaritást is akart kelteni. A művészek nem is tartották mindig fontosnak a képek meghatározásánál feltüntetni a képeken szereplő emberek esetleges cigány származását. Számukra a szegénység még nem etnicizálódott, annak tehát nem etnikus, hanem osztály jellegét emelték ki. A gyermeki meztelenség, a gyermekét szoptató anya – mintegy a betlehemi istállót idéző környezettel – még nem válik speciálisan cigány ábrázolástípussá. Ebből a korszakból talán Besnyő Éva és Kálmán Kata nevét érdemes külön kiemelni, bár egyikőjük sem »szakosodott« a cigányok fotografálására. Besnyő Éva már-már festői képeket készít zenészekről (lásd például E. Csorba

2000. 8. kép), Kálmán Kata híressé vált *Tiborc és Szemtől szemben* című köteteiben megtalálható parasztábrázolásai mellett a cigányok megjelenítése is beletartozik a szegények képi világába. Kálmán Kata egyik későbbi elemzője azt fejtegeti, hogy »A szegénység megfigyelése, anélkül, hogy a látottak személyesen érintenék őket, a középosztálybelieket büntudattal töltötte el. Kálmán Kata képei azt a tragédiát mutatják, ami a riporter szívében és tudatában, de nem szükségszerűen modelljeiben játszódott le. Amit a néző lát, az nem a szegénység, hanem Kálmán Kata reagálása a szegénységre.« (Szuhay Péter 2002:100.)

45.

Ezt a reakciót azonban kétségtelenül kiegészíti és helyenként felülírja az állami gondoskodás, a szocialista társadalom nyújtotta lehetőségekkel való élés pozitív eredményeinek hangsúlyozása.

46.

Fontos azonban leszögeznünk, hogy a Sára által választott megközelítés, amely alapvetően a szociofotó eredeti és legfontosabb funkcióját, a figyelemfelkeltést, a változtatásra való felhívást tartotta szem előtt, létjogosultsággal bírt, hiszen a korszakban alkalmazott hatalmi politikák, amelyek intézményes és közösségi szinten is sújtották a cigányokat, szinte lehetetlenné tették a lakosságon belül nagyobb mértékű és elterjedtségű szegénység, nyomor felszámolását.

47.

Nos, úgy gondolom, Kovács Endre fotóit ez különbözteti meg a harmincas évek hagyományát folytató Sára látásmódjától: a szereplői (nyomorúságos életkörülményeik ellenére) derűsen, bizalommal tekintenek a megfigyelőre, aki a kompozíciók megválasztásával tükrözi vissza ezt a dinamikus jövőképet. Ez természetesen korántsem a korszak MTI-propagandájának a hurrá-optimizmusa: egyszerű közvetlenség, amely a családi fotók meghittségéhez fogható formai és tartalmi hitelességből és a formabontó avantgárd szemléletből ered. Ez a különbség a „cigány Madonna” motívumának megjelenésén tűnik ki legvilágosabban. A *snapshot* esetlenségéből eredő természetesség és a bemozduló gyerekalakok keretezte nő arcán felvillanó büszke mosoly nem illeszkedik a Sára által konstruált áldozatiság hagyományába, amely később számtalan követőre lelt, szinte az elkötelezettség fokmérője lett.

48.

Nem csoda, hiszen a későbbi években a figyelemfelkeltésnek továbbra is nagy volt a tétje, a tabusított szegénység megmutatása ellenzéki tettnek számított, és az eredmény szélesebb nyilvánosság előtt láthatatlan volt, vagy csak megfelelő értelmezési keretben mutathatták be. Ebben a helyzetben járták kötéltáncukat a Balázs Béla Stúdióban tevékenykedő filmesek, fotósok és a velük együttműködő társadalomtudósok. A szegénység a cigányábrázolás uralkodó, majd állandósuló motívuma lett, ám az állítás fordítva is igaz: a szegénység megmutatásába a cigányság életkörülményei motívumokként ékelődtek be.¹⁹

49.

Összegzésül: a romaábrázolás hagyományában tehát a képet létrehozó ok a látható, rasszjegyek alapján azonosított Cigány. (Vagy inkább cigány test, hiszen senki nem kérdezi, minek tartja magát, vagy éppen „hogyan” cigány, de ettől most el kell tekintenünk.) A képen saját szemantikai struktúráját vesz fel (romantikus szabadságvágy, erotika, kitaláltság, bűnözés, hátrányos helyzet stb.). Így a konstruáló által modellté válik: valamely dolog helyett áll, valamely interpretációs szabály szerint. Egy másfajta szemantikában, amikor a tudományos megismerés elkezd leírni a tulajdonságait, megfigyeli szociokulturális sajátosságait, és ezt alkalomadtán

(dokumentarizmus) beépíti a konstrukcióba, a képet létrehozó cigány test „állandó modellé válik”: a kép alanya a cigánymotívum. Nem áll valamely dolog helyett, hanem önmaga *kellene* hogy legyen. (A film és a fotó médiuma erre csak dokumentum és fikció arányában, az érvényes forma megtalálásával alkalmas, ahogyan Bódy Gábor írta.) Ezen okfejtés szerint a cigány modell cigánytémává abban a lehetséges világban válhat, ahol az ábrázolója romaként vagy nem romaként önreflexív eszközökkel megmutatja önmagát.

50.

Arthur C. Danto az idézett tanulmány végén a mozgóképek ontológiájáról elmélkedve kiemeli az öntudatos filmkészítés fontosságát (amelyet ma már kitérítünk az öntudatos képkészítés műveletére), egyszermind utal a történeti kutatás feloldhatatlan paradoxonjára:

„Az a mód, ahogyan a világot látjuk, akkor kerül felszínre, amikor az már valamifajta spirituális terméké érlelődik vagy sűrűsödik. A filozófiai figyelmeztetések ellenére öntudatos filmkészítőink a történetek és a nézők között ingadoznak, és látásmódjuk – talán stílusukkal ellentétben – elfoglalja meghatározott történeti helyét, még mielőtt egyáltalán észrevehető lenne. Akármilyen módon vagyunk a tudat tudatában, a tudat nem önmagáért való *tárgy*. Amint tárggyá válik, úgymond mögé kerülünk, és a világgal a tudat oly módjain keresztül kerülünk kapcsolatba, amelyek jelenleg reménytelenül maguktól értetődőek.” (Danto 1997:20.)

Új *punctum*, „Stigma” (témák)

51.

„Abban az időben (e könyv elején, mily rég volt), amikor arra próbáltam rájönni, miért vonzanak bizonyos fotók, úgy gondoltam, különbséget tehetek egy általános kulturális érdeklődést kiváltó képmező, a *studium* és az ezen meglepetésszerűen átcikázó *punctum* között. Most már tudom, hogy van másfajta *punctum* („Stigma”) is, nemcsak a „részlet”. Ez az új *punctum*, amely már nem formai, hanem intenzitásbeli mozzanat, az Idő, a noéma (az *Ez volt*) fájdalmas hangsúlyozódása, ennek sallangtalan ábrázolása.” (Barthes 1985:108.)

52.

A családi fotókhoz fűződő viszonyunk alapja a Barthes által leírt „intenzitásbeli mozzanat fájdalmas hangsúlyozódása”, az „új *punctum*”. A privát archívumok szerepének felértékelődése az azóta eltelt időszakban azonban jóval összetettebb jelenség. Pierre Nora a történelem „demokratizálódásának” nevezett folyamatot elemezve az emlékezet és történelem viszonyáról elmélkedve leszögezi: a lényegi változás abban áll, hogy a kisebbségi emlékezetek „felszabadultak” a többségi hatalom ideológiai, politikai uralma alól, megváltozott a történelem és az emlékezet viszonya: felértékelődött a kollektív emlékezet, a történelmi igazság helyébe a megélt tapasztalat és az emlékek igazsága lépett. Az addig az egyénhez tartozó identitás is közösségi, társadalmi lett, s ekképpen mindkettő (identitás és emlékezet) „egyfajta feladattá” vált. Ez a szerteágazó problémakör számunkra annyiban fontos, hogy segít értelmezni a Magyarországon akadózva zajló műltfeldolgozásban, műltértékelésben a roma kisebbség által betöltött fontos szerepet.

53.

Erre egy kiváló, ám kevésbé ismert példa az újpesti cigányság történetét feldolgozó gyűjtemény és az annak helyet adó közösségi ház, amely Molnár István Gábor fotós, helytörténész évtizedek óta végzett kitartó gyűjtő- és közösségépítő munkájának eredménye.

54.

Gyűjtésének darabjai korábban szerepeltek a Millenáris Parkban 2005-ben rendezett kiállításon (*Képek, cigányok, cigány-képek*), a felső emeleten elhelyezett sarokban. A fotókból egy válogatás legutóbb pedig a *Cigány néprajzi tanulmányok* című sorozat Szuhay Péter muzeológus, etnográfus szerkesztésében megjelent kötetét díszíti, illusztrálja (Szuhay 2013). Különlegességük, hogy a mindennapi, főleg a családi élet számtalan különféle helyzetében jelenítik meg az újpesti romákat (muzsikusokat, szegkovácsokat, kereskedőket). A fotók nem etnográfiai megközelítéssel természetesen egészen más értelmezéseket tesznek lehetővé, erre még nem történt kísérlet.

55. A polgárosodó vagy a munkás romák között azonban természetesen sincsenek a Vizafogón élőkhez hasonló családok, a fényképezés – akár műtermi, akár saját készülékkel történt – számukra elérhetetlen volt. Talán előkerülnek majd lappangó felvételek, amelyeken kíváncsi újságírók örökítették meg a hírhedt angyalföldi telepen, a „Tripoliszon” élők életét. Ám megfelelő források – visszaemlékezések – híján soha nem derül fény a Vizafogón élő családokhoz hasonló történeteire: mennyiben volt múltjuk, jelenük közös a hasonló szegénységben élő, a negyvenes évektől kezdve az ipari vágány melletti barakkokban lakó munkáscsaládokkal? A színes „idegenségük” mikor vált zavaróvá, eltűrtté, megszokottá? Hol, milyen helyzetekben voltak képesek az őket körülengő egzotikumtól megszabadulni, mikor válhattak hasonlónak sorstársaikhoz?
56. A kérdések részleges megválaszolásaként egy olyan forrásból idézek, amelyre a kiállítás előkészítése közben bukkantam.²⁰
57. Solt Ottíliának, Kemény István tanítványának egyik, a budapesti szegények körében végzett, 1976-os felmérése először szamizdatban jelent meg, majd a *Budapesti Nevelőben*, úgy hogy a szegény szót ki kellett húzni a címből, ám a szövegből nem – olvashatjuk Dupcsik Csabának a cigányság történetéről szóló történeti monográfiájában (Dupcsik 2009:198).
58. „A cikk először azt a több százezres, nyomorúságos szállásokon lakó, gyakran éhező vagy alultáplált tömeget jelenítette meg, amely a két világháború közötti Budapesten élt. »Ez a szegénység már az 1950-es és főleg az 1960-as évek táján szinte teljesen eltűnt a fővárosból. Azért nem egészen. Élt, és ma is él Budapesten néhány ezer cigány, pontosan ilyen színvonalon. [...] A cigány telepeken vagy romok között meghúzódó cigányok és a többi budapesti között azonban nincs érintkezés. A hatóságok alig, a lakosság egyáltalán nem vesz tudomást ennek az életformának a létezéséről, amelytől a többi életformát szakadékok választják el. A legszegényebb cigányok jelenleg a főváros közigazgatási területén belül, de társadalmán kívül élnek.« *A korábbi kiterjedt nem cigány szegénység még nem tűnt el a cikk születésekor*, de Solt már prognosztizálja: ha így megy tovább, idővel a romák »átvehetik a budapesti szegénység egész társadalmi szerepkörét.«” (Dupcsik 2009:198, kiemelés – P. A.)
59. *A Cigányok és cigány gyerekek Budapesten* (a tanulmány eredeti címe: *Budapesti cigány gyerekek az iskolában*) című tanulmányában ezt a szerepcserét írja le részletesen. Szociológiai alapokon nyugvó megfigyelései párhuzamba állíthatók a saját kutatói pozícióját megjeleníteni hivatott személyes történetemmel.

Cigányok és nem cigányok

60. Alig képzelhető el, hogy Magyarországon ma bárki, aki 'cigányokkal foglalkozik', ne így kezdené mondanivalóját: 'nekem nincsenek előítéleteim'. Ne boncolgassuk most az 'előítéleteket'! Ne foglalkozzunk azzal, hogy az iskolaigazgatók, tanítók, tanácsi tisztviselők, rendőrök, tisztiorvosok negatív érzelmekkel és gyanakodva néznek-e vagy sem az 'absztrakt cigányra', arra az emberre, aki úgy öltözik és viselkedik, mint bárki más, csak a bőre színe barna! Az esetek éppen azért súlyosak, mert a problémák valóságosak, és nem képzeltek.
61. Miért ilyen 'problematikusak' a cigányok? Legtöbbször azzal a véleménnyel találkozunk – burkolt vagy nyílt formában –, hogy a pizsok, a fertőző betegség, az iskolába nem járó gyerek, a hangoskodás, a ravaszkodás és még sok egyéb más, az mind *faji, etnikai jellemvonás*.
62. Ám a két világháború közötti szociográfiákat (például Elekes 1932; Győri 1927), újságcikkeket olvasva azt kell tapasztalnunk, hogy negyven-ötven évvel ezelőtt több tízezer budapesti szegény munkáscsalád lakásáról, erkölcsi, higiéniai viszonyairól egyszersmind idegenül és gyana-

kodva írtak különböző beállítottságú, különböző befolyású, de kivétel nélkül jól fűtött, viszonylag kényelmes lakásokban élő és jóllakott emberek, mint ahogy ma írnak és főleg beszélnek a hasonló módon élő mintegy kétezer budapesti cigány családról.

63. A budapesti cigány lakosság a hajdani, 'klasszikus' fővárosi szegénység helyét vette át, életmódját és életkörülményeit tekintve egyaránt. Budapesten a szegénytelepi életmódra elsősorban az nyomja rá a bélyegét, hogy *telepi*: hogy a város egészétől elkülönülve, elzárva, mélyen a város színvonala alatt vegetál. Így van ez akkor is, ha a telep a város peremén, erdő szélén, szeméttelap végén, vasúti töltés mentén alakul, vagy rendezett udvarok közé ékelt egyetlen zsúfolt udvarban.
64. A cigány családok nem a régi budapesti szegénység putritelepeire költöztek, ezeket a hírhedt telepeket lerombolták. Az új putritelepek csak az 1950-es évek második felében kezdtek kinőni a földből (ekkor alakult ki például a XX. kerületben a Dózsa György úti lakótelep, a III. kerületi Mocsaras), és körülbelül ugyanebben az időszakban kezdték átvenni a cigány családok a megmaradt nyomorúságos külvárosi házak lakásait is (X. kerületi Bihari út, Ceglédi út, XIII. kerületi Tomori-telep stb.). Ez a 'helycsere' a XIII. és X. kerületi zsúfolt szegénynegyedekben vagy a III. kerületi téglagyári barakktelepeken ma is folyik, sőt az újabb és újabb szanálási akciók során fel is gyorsult. A szanált városrészekben lakó cigányok ugyanis az esetek nagy többségében leromlott kerület leromlott lakásait kapták meg, és ezek lakói mennek új lakótelepre. Leromlott lakásokat kapnak azok is, akik putritelepről jönnek, és érdemeikért vagy összeomlott, leégett putrijuk helyett kapnak lakást.
65. Az új putritelepek és a szegénynegyedek cigány lakossága tehát nem annyira közvetlenül átvette, mint inkább újratereztette a hagyományos szegénytelepi életmódot. A régi budapesti szegények és a mai budapesti cigányok között legalább tízévnyi szakadék tátong: ennyi idő telt el a régi és az új nagy szegénység megjelenése között. Az új cigány szegénység nyilván ugyanannak a megpezdülő gazdasági életnek a vonzására jelent meg itt, amely a hagyományos fővárosi szegénységet megszüntette.
66. A régi szegények rohamos integrálódása, majd életviszonyaiknak 1968 utáni gyors javulása, valamint a budapesti új cigány lakosság feltűnése és folyamatos növekedése során mindenki „lépett egyet”. (Természetesen nem minden cigány család 1950 után költözött Budapestre. Közismert tény, hogy a fővárosban és a régi peremfalvakban – Palota, Szentmihály, Erzsébet – régebben is laktak cigányok. Van néhány kis telep, amely a második világháború előtt is megvolt.)
67. E „lépés” a cigányok nagy tömege számára azt jelentette, hogy lakóhelyét, foglalkozását tekintve egyaránt bekapcsolódott a társadalomba, szem elé került: a maga sok gyerekével, mélyen standard alatti lakás- és közegészségügyi „igényeivel”, vagyis azzal a színvonallal, amelyet már senki más nem tart elképzelhetőnek a maga számára. A maga hangosságával, a fiatalok utcai „arénázásával”.
68. Közben a régi cigányok nagy része hozzászokott a kevés gyerekhez, hozzájutott legalábbis a külön konyhához, a nyolcosztályos iskoláztatáshoz és a visszafogottabb modorhoz.
69. A cigányok nagy csoportjai tehát olyan életformákba „költöztek” be, amelyeket a nem cigányok éppen maguk mögött hagytak. Ezt a fáziseltolódást megtoldották még a szemmel látható testi különbségek, a cigányok egy részének külön anyanyelve és a hagyományos, tapasztalati anyagon igen kevésbé ellenőrzött előítéletek. Ez jelent meg a közvéleményben és a hatóságok előtt is mint faji, etnikai jellegzetesség. (A sajátos cigány élet- és gondolkodásmód legendáját bizonyos fokig alátámasztja a cigányokról szóló nyelvészeti és néprajzi irodalom is, különösen ennek ismeretterjesztő változata. A cigány nyelvvel és szokásokkal foglalkozó kutatót nyilván az érdekli, ami sajátos, ami eltérő – ez a szakmája. Ezt kutatja akkor is, ha a cigányok mindennapi életében a kutatott téma csak kuriózum. Táplálják a legendát a cigány voltukat nem szégyellő, öntudatos cigányok is.

70. A cigány nyelv és folklór kérdéseiben nem vitatkozhatok, nem is mernék. Csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy mennyivel dominánsabb a cigányok döntő többségének életmódjában az, ami közös a mindenkori nagyvárosi szegényekével.)” (Solt 2001:137–139.)
71. Ezt a közösséget hivatott megjeleníteni az önéletrajzi elemekből szőtt személyes történetem.
72. A képek létrehozásánál három „teremtő tekintet” közül hozzám azé a Kovács Endréé áll legközelebb, akinek a Rákos-patak környéke az otthona volt. Annak a gyermek- és ifjúkornak a helyszíne, amikor – csakúgy, mint saját életemben – a különbségek észlelhetők, ám nem rémisztők voltak. Ebben a nyiladozó tekintetben pedig benne foglaltatott az érzékeny művész látásmódja, amely a Moholy-Nagyéhoz hasonló formaérzékenységgel, kísérletezőkedvvel rögzített a világról lenyomatokat.
73. 2013 telén tett közös sétánk a felvételek helyszínére, ahol a fotóművész a képek készítése óta nem járt, kivételes élményt jelentett. A lepusztult gyárépületeket épp a családok volt lakóhelyüül szolgáló füves mezsgye és egy út választja el a néhány éve épült óriási Duna-parti luxuslakóparktól. Az ipari vágányt rég felszedték, néhány darabját a mezsgyét átszelő aszfaltútban találtuk meg.
74. Első generációs értelmiségiként soha nem szabadulok attól az érzéstől, hogy az én „felemelkedésemben” akárha csekély, de szerepe lehetett fehér bőrszínemnek, hogy soha nem kellett púderoznom magam. A státusemelkedés részemről ott kezdődött, hogy apám, a kerékgyártóból lett gázszerelő a salgótarjáni építkezéseken művezetőként dolgozott, irányította az iskolázatlan cigány férfiakból álló brigádokat.
75. Ezért a lehetséges világ kezdetét is megjelenítő *közös múlt* iránt érzett nosztalgia a szó eredeti értelmében, „a hazatérés felett érzett fájdalommal” telítődik. Ez az új, szolidaritáson alapuló osztálytudat különös módon (legalább az írás idejére) visszaadta belső szabadságomat.
76. A kiállítás rendezése, a kapcsolódó események szervezése és mindezek dokumentálása meghosszabbította ezt a folyamatot. Új tapasztalatokkal is gazdagított: a szegénységünket és Kádár-kori „felemelkedésünk” történetét rögzítő fotók kiállítása személyessé tette azt a tudást, amelyet a reprezentációs elméletekből elsajátítottam. Megéltem, milyen zavarba ejtő érzés a teremtő tekinteteknek kitett tárgyak tulajdonosaként láthatóvá válni még annak is, aki a származását már rég nem stigmaként éli meg.

Prológus

77. A kiállításnak abban a részében, ahol a kutatáshoz kapcsolódó könyveket helyeztem el, egy tiszta papírköteg és egy toll volt található. Azzal a kéréssel fordultam a látogatókhoz, hogy osszák meg velünk emlékeiket, történeteiket, gondolataikat, amelyek a fotókhoz kapcsolódnak. Valamiért senki nem élt ezzel a lehetőséggel. Szuhay Péter azonban, aki a kiállításhoz egy rendkívül alapos és tartalmas megnyitó beszédet írt, „folytatta” a kutatást, az Internetről, egy közösségi oldalról gyűjtött személyes történeteket.
78. A kiállítottak emlékidéző hatásával pedig Majsai Réka, művészetterápia, művészeti nevelés szakos MOME-s hallgató egyik dolgozatában találkoztam. Cigány családokkal való gyermekkori találkozásainak felidézése után így elemezte a kiállítás hatását:
Ahogyan már témaválasztásom indoklásában is említettem, jelenlegi vonzódásom a kiállítás egészéhez valamint a megismert fotográfiák “tetszése” sok tekintetben visszavezethető azoknak az emlékeknek az előhívására, amelyek a képek fókuszába állított személyek és helyszínek által kerültek felszínre. Ennek egyik oka a fotós által alkalmazott beállítások és közeli felvételek, a lakókörnyezet képek által történő bemutatása során a saját preferenciáimmal, érdeklődésemmel majdhogynem teljesen egybeeső részletek kiválasztása, majd megörökítése.

79. Mindemellett úgy gondolom, az említettekhez sokat tesz a kiállítás korábban idézett kurátori koncepciója is, amely a fotókat egymás mellé sorolva, egy teljes léthelyzet pillanatnyi állapotába engednek betekintést. Sokszor ugyanarról a személyről, vagy helyszínről több nézőpontból készült fotográfiák együttese azt a lehetőséget nyújtja a szemlélőinek, hogy már-már résztvevőként helyezkedhet bele a közösség életébe, a fotón megörökített pillanatba. Feltérképezhetővé válik az esemény dinamikája, a fotókon szereplő nők, gyerekek és férfiak ismerőssé válnak.

80. Ha viszonyulásom alapját Gustav Teodor Fechner által leírt esztétikai tetszés alapelveinek segítségével kellene leírnom, nagy mértékben meghatározza a tájékozódás alapját szolgáló összefüggések világossága (intenzitás minimuma, esztétikai segítség, fokozás), a képek által kiváltott asszociációk intenzitása.

81. A kiállításról megjelent recenzió szerzője, Somogyi Zsófia zárásként éppen ehhez illő gondolatot fogalmaz meg, amikor azt írja:
„A tárlat ezeknek az aspektusoknak a kibontása révén *mély játékká* válik, amely az ilyen típusú sorozatok szokásos kontextusától eltérően többet, másokat hoz be, mert nem csak a fotókon szereplőkről szól, hanem azokról is, akik készítették, válogatták, vagy éppen nézik őket.” (Somogyi 2015: 25)

JEGYZETEK

1 <http://offbiennale.hu/hu/>.

2 <http://www.2b-org.hu/2b.html> Archívum (Vizafogó – Kovács Endre kiállítása).

3 A közelmúltban jelent meg a *Romológia* című folyóiratban a Kállai Henrik képzőművész privát archívumából szerkesztett videóinak kiállítási módjait, kontextusait elemző írásom, ahol az installálás és inszcenálás (Rényi András művészettörténész szerint „a kiállított tárgyakhoz környezetet és látásmódot rendelni”) közötti különbséget igyekszem kifejteni. (Pócsik 2015:30-46)

4 Kovács Endre a budapesti underground események, többek között a Kassák Színház előadásainak fotós dokumentációját készítette, majd emigrált. A rendszerváltás után tért vissza Magyarországra. Az amnézia fedte képekkel való találkozás élményét így elevenítette fel: <http://kovacsendre.hu/amnez/index.html>.

5 Roland Barthes *La chambre claire. Note sur la photographie* című műve (Édition du Seuil, 1980) alapján fordította Ferch Magda.

6 Nem térek ki részletesen a fogalom használatának különbözőségeire, mert a „kísérteties” Sigmund Freud által feltárt jelenségének egy fent idézett szerző általi kiterjesztése elégséges számunkra a lényeg kiemeléséhez. Bán Zsófia egy másik esszéjében Forgács Péter *Col Tempo – a W. projekt* című installációjának és Nadas Péter *Párhuzamos történetek* című regényének W. fejezetét veti egybe (Bán 2009). Gondolatmenetében az eredeti német *unheimlich* kifejezéssel etimológiai összetettségében a magyar „kísérteties” von párhuzamot: a „nyugtalanító különösség” érzéséhez köthető kiváltó okokban Freud híres művészetszichológiai tanulmányára hivatkozva rendkívül gazdag jelentéstartalmat jelöl ki (Freud 2001). „A kísérteties lényegében olyasvalami lenne, amiben úgymond nem ismerjük ki magunkat. Minél jobban eligazodik egy ember az őt körülvevő világban, annál kevésbé valószínű, hogy a tárgyak vagy események a kísérteties érzését válthatják ki

belőle” – idézi Freud egyik meghatározását. Bán Zsófia a második világháborút megelőző évtizedek antropológiai, humán-genetikai és eugenikai vizsgálatainak politikai célokra való felhasználását is a „kísérteties másság érzésének leküzdésére” alkalmazott taxonomikus törekvésekkel köti össze. A századelő a tőlünk eltérő etnikai csoportokkal, társadalmi osztályokkal érzett *antropológiai azonosságba vegyülő idegenség megfigyelésének és mechanikus reprodukálásának* jegyében telt.

7 Breznyik Péter Halász Péter munkatársa, a Kassák Színház, majd 1976-os emigrálása után a New York-i Squat Theatre színésze. Internetcím: <http://www.artpool.hu/Al/al11/KHS-3.html>.

8 Kovács László televíziós rendezőként dolgozott, ám említésre méltó körülmény, hogy Sára Sándorral együtt nőtt fel Turán. Édesapja Sára Sándor barátja, népművelőként, pedagógusként dolgozott a településen. Internetcím: http://hu.wikipedia.org/wiki/Kov%C3%A1cs_L%C3%A1szl%C3%B3_%28pedag%C3%B3gus,_1908%E2%80%931962%29.

9 <http://kovacsendre.hu/kassak/index.html>; <http://kovacsendre.hu/squat/index.html>.

10 Mielőtt bárkiben is felmerülne az esszencializmus vádja, le kell szögeznünk, hogy Sell homogénnek tűnő roma csoportelnevezése a 19. században feltehetően azokra a vándorló életmódot folytató csoportokra vonatkoztatható, amelyek tagjainak társadalmi beilleszkedése a modern állam felügyeleti és nyilvántartó rendszerében olyan sok gondot okozott.

11 „Első rövidített változata magyarul megjelent a MA 1923/IX. 8–9. különszámában: »Filmváz« – *A nagyváros dinamikája* címmel. Újraközölve a MA facsimile kiadásában” – olvashatjuk Moholy-Nagy László: *Festészet, fényképészet, film* című kötetének magyar nyelvű kiadásában (Moholy-Nagy 1978:118).

12 Érintőlegesen foglalkoztam ezzel a kérdéssel egy tanulmányban, amely a Dziga Vertov munkássága és a vasútközlekedés elterjedése közötti kapcsolatot elemzi (Pócsik 2009).

13 A film elkészülése idején „dobozba is került”, sokáig láthatatlan volt, erről is olvashatunk a visszaemlékezésben. Azzal az indoklással utasították el a filmkópia nyilvántartásba vételét, hogy készítője külföldi, nem tagja a Német Filmkamárának, ráadásul a német szociális állapotokat nem kedvezően mutatja be. Moholy-Nagy 1934-es távozásáig nem mutatták be nyilvánosan Németországban, de máshol sem, egészen 1946-ig (Moholy-Nagy, S. 1969; idézi Curtis 1997:60).

14 A filmet legutóbb Magyarországon a Ludwig Múzeum Moholy-Nagy László életművét bemutató kiállításán láthattuk (Moholy-Nagy László: „The Art of the Light”. Internetcím: <http://www.ludwigmuseum.hu/site.php?inc=kiallitas&kiallitasId=768&menuId=44>). Itt egy olyan verzió szerepelt, amelyet a jogutódok készítettek. Kortárs cigány és magyar népzene (Kalyi Jag, Sebő, Vujicsics) felhasználásával, Moholy-Nagy (számomra egyelőre ismeretlen) instrukciói alapján hoztak létre egy folklorizált változatot, amely teljesen más értelmezését adja a szerző felvételeinek. A Moholy-Nagy Foundation DVD-n forgalmazza, megrendelhető a honlapján, ám pontos adatok a zenére vonatkozóan nem szerepelnek a leírásban (http://www.moholy-nagy.org/Ein-Lichtspiel-DVD-p/dvd_6.htm). Az egyes változatok eltéréseit, a zeneválasztás és -értelmezés összefüggéseit egy alaposabb kutatás keretében kívánom a jövőben feltárni.

15 Moholy-Nagy László az egyik „mozgó képekről” írt, a montázst elemző tanulmányában behatóan vizsgálja Vertov eljárását. „Mindezen elemek kombinációja meglepő változásokban forradalmasította a szokásos vizuális, valamint felfogási folyamatot. Az érzékelés teljesen új ütemezését teremtette meg, amely a fizikai mozgásnak a festői mozgásba és a kezdeti cselekvésnek maguknak a cselekvő személyek által látott, objektíven megfigyelhető folyamatába való átültetésén alapult. Habár ez először zavarba ejtőnek tűnhet, el kell ismerni, hogy készülöben van a tér-idő felfogás új törvénykönyve.” (Moholy-Nagy 1996:280.)

16 Kovács László turai származású lévén közelről ismerte Sára munkáit, felfogását.

17 A *Cigányok* a bemutató után közvetlenül díjat kapott a Miskolci Rövidfilm Fesztiválon, 1963-ban a Lipcsei Filmfesztivál II. díját hozta el, s valószínűleg ennek hatására a szerzőket ebben az évben SZOT-díjjal tüntették ki (Gaál 1978). A film kritikai visszhangja is jelentősnek mondható.

18 Kincses Károly valószínűleg tévedett: Sára nemcsak Pintér Juditnak, hanem egy jóval korábbi interjúban is a *Szakadék* című Ranódy-filmről beszél, amelynek előkészületei korábban, nem 1958-ban, hanem 1955-ben folytak (Ablonczy 1978:14–20).

19 Schiffer Pál néhány évvel később fogott hozzá Kemény István szociológus szegénység- és cigánykutatásainak filmes dokumentálásához. (Filmjeiben többek között Féner Tamás fotóművész alkotásait használta.) A közös munka eredménye lett a *Faluszéli házak* (1973), a *Mit csinálnak a cigánygyerekek?* (1972) és a fikciós dokumentarista Cséplő Gyuri (1978). A filmek és készítési körülményeik részletes elemzését lásd Pócsik 2013a; 2013b.

20 Köszönet Kerényi Györgynek.

IRODALOM

ABLONCZY LÁSZLÓ

1978 Hogy a táltos mént is megüljök... Beszélgetés Sára Sándorral. *In* Filmek és alkotók 12. Sára Sándor. Gaál Katalin, szerk. 14–20. Budapest: MOKÉP.

BALOGH ATTILA

1994 Elkészöntő. *Cigányfűró* 1(1):2–5.

BÁN ZSÓFIA

2008 Emlékezet és/vagy konstrukció. Családi képek W. G. Sebald Austerlitz c. regényében. *In* Exponált emlék. Családi képek a magán- és közösségi emlékezetben. Bán Zsófia – Turai Hedvig, szerk. 69–74. Budapest: Műkritikusok Nemzetközi Szövetsége – AICA.

2009 2W: Párhuzamos tekintetek – A W.-fejezet (Nádas Péter) és a W.-projekt (Forgács Péter). *In* Col Tempo. The W. Project. Katalógus. Rényi András, szerk. 54–78. Budapest: Múcsarnok Nonprofit Kft.

BARTHES, ROLAND

1985 Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiáról. Budapest: Európa.

CURTIS, ROBIN

1997 The Stranger in a City Filled With Strangers: Moholy-Nagy's Urban Gypsies. *Framework* 44.2, 2003 Fall, 42–62.

DANTO, ARTHUR C.

1997 Mozgó képek. *Metropolis*, ősz:8-21.

ELEKES BOLDIZSÁR

1932 Krisztust, kenyeret! – Budapest nyomora és hite. Budapest: Szent Erzsébet Karitászi Központ.

FREUD, SIGMUND

2001 A kísérteties. *In* uó: Művészeti írások. Budapest: Filum.

GAÁL ISTVÁN

1978 Flash-back. *In* Filmek és alkotók 12. Sára Sándor. Gaál Katalin, szerk. 6-7. Budapest: Mokép.

GELENCSÉR GÁBOR

2004 A film városa, a város filmje. *Pannonhalmi Szemle* 2:57–64.

GOTTFRIED JÚLIA

2014 Vándorló metaforák. Nomadizmus és roma képzőművészeti reprezentáció a 20–21. században. Apertúra nyár–ősz. Internetcím: <http://uj.apertura.hu/2014/nyar-osz/gottfried-vandorlo-metaforak-nomadizmus-es-roma-kepzomuveszeti-reprezentacio-a-20-21-szazadban>. (Letöltés: 2014. november 29-én.)

GYŐRI IMRE

1927 Pusztuló nemzedék. Budapest: Légrády.

KINCSES KÁROLY

2003 A fényképező Sára. *In* Feledheted-e ezeket az arccokat? Sára Sándor fényképei. Kolta Magdolna, szerk. 15–44. Budapest: Magyar Fotográfiai Múzeum.

LEMON, ALAINA

1996 Hot Blood and Black Pearls: Socialism, Society, and Authenticity at Moscow Teatr Roman. *Theatre Journal* 48(4):489. (Magyarul: Alaina Lemon: Forró Vér és Fekete Gyöngy: a cigány eredetiség paradoxona a szocializmus idején és azután. *Replika* 23–24. sz. (1996). Internetcím: <http://www.c3.hu/scripta/scriptao/replika/2324/18lemon.htm>. [Letöltés: 2014. június 10-én.]

MILEVSKA, SUZANA

2008 ESEMÉNYteljesség. Családi archívumok mint események/rétegek/leplezések. *In* Exponált emlék. Családi képek a magán- és közösségi emlékezetben. Bán Zsófia – Turai Hedvig, szerk. 112–121. Budapest: Műkritikusok Nemzetközi Szövetsége – AICA.

MOHOLY-NAGY LÁSZLÓ

1978 Festészet, fényképészet, film. Budapest, Corvina.
1996 [1946] Látás mozgásban. Budapest: Múcsarnok-Intermedia.

MOHOLY-NAGY, SIBYL

1969 Moholy-Nagy, experiment in totality. Cambridge: M.I.T. Press.

NORA, PIERRE

2007 Emlékezetdömping. (Az emlékezés hasznáról és káráról.) *Lettre Internationale* ősz, 66. (Letöltés: 2014. október 10-én.)

PINTÉR JUDIT

2000 Képek sodrásában. Interjú Sára Sándorral. *Metropolis* 1:29–40.

PÓCSIK ANDREA

2009 Megfigyelés mozgásban. *In* Látás, tekintet, megfigyelés. Kovács Éva – Orbán Jolán – Kasznár Veronika Katalin, szerk. 289–304. Budapest–Pécs: Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

2013a A hetvenes évek „társadalmiasított” filmkultúrájának cigányképei. *Apertúra* tavasz. Internetcím: <http://uj.apertura.hu/2013/tavasz/pocsik-a-hetvenes-evek-tarsadalmiasított-filmkulturajanak-ciganykepei/>. (Letöltés: 2013. június 20-án.)

2013b Én, Cséplő György. Schiffer Pál dokumentumfilmjei és a Cséplő Gyuri. *Apertúra* tavasz. Internetcím: <http://uj.apertura.hu/2013/tavasz/pocsik-en-cseplo-gyorgy-schiffer-pal-dokumentumfilmjei-es-a-cseplo-gyuri/>. (Letöltés: 2013. június 20-án.)

2015 „Második tekintetek”. Talált filmek installálása, inszcenálása, *Romológia*, III. évf., 2015. tavasz, pp. 30–46.

SELL, MIKE

2014 Avantgárd/roma. A bohémiség és a kultúrpolitika kritikai története. *Apertúra* nyár–ősz. Internetcím: <http://uj.apertura.hu/2014/nyar-osz/sell-avantgardroma-a-bohemseg-es-a-kulturpolitika-kritikai-tortenete/>. (Letöltés: 2014. november 29-én.)

SOLT OTTÍLIA

2001 [1975] Cigányok és cigány gyerekek Budapesten. *In* Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. Kovalcsik Katalin, szerk. 137–158. Budapest: IFA–OM–ELTE.

SOMOGYI ZSÓFIA

2015 Vízafogó 1968. Egy nap története. Öt világ története. Vízafogó 1968. Kovács Endre kiállítása, *Balkon*, 2015(6), 24–25. Internetcím: http://issuu.com/elntree/docs/balkon_2015_06

SZUHAY PÉTER

2002 Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. *Beszélő* 7–8:97–107.

FÜGGELÉK

Szuhay Péter

Az értelmezés hatalma

Kovács Endre és Pócsik Andrea kiállítása elé

2015. május 12.

82.

A véletlenek, vagy akár a tudatos választások eredménye ez a kiállítás itt. Történt, hogy 2011. áprilisában kiállítás nyílt Balatonfüreden. Kovács Endre *Időleges felejtés* című fotókiállítása. A kiállított ötven fekete-fehér, az 1960-as évek végén, 70-es évek elején a Duna-parton készült felvételt, amelyeket „tartózkodó, homályos, szürke felvételeknek, olyan, a fotográfus retináján képződő képeknek – nevezett akkor a megnyitón Can Togay –, amelyek mégis rabul ejtik a tekintetet. Időcsapdák. Vajon emlékképeinkkel szembesülünk itt vagy esetleg valaki más integet át nekünk a túlpartról?” Az akkor bemutatott fotók kapcsán mesélte Kovács Endre, aki 1974-ben hagyta el Magyarországot, hogy 1993-ban, amikor hazatért Magyarországra „ittthon maradt dolgaim között egy cipősdobozban számtalan tekerics fotónegatív akadt a kezembe. Az elrakott tekerics nagy részét be is tudtam azonosítani, ezt követően azonban rábukkantam néhány tekericsnyi negatívra, amelyeket minden erőfeszitésem ellenére sem voltam képes felismerni. Hiába erőltettem az emlékezetemet, hiába találgattam a jelekből, az azonosítás nem sikerült. Amnézia fedte az időszakot, amelyben a jelek szerint a képek készültek. Aztán idővel jó része visszaszelídült az idegenségéből, sajátjaimként kezdtem ismét felismerni őket – jóllehet néhány kép továbbra is makacsul befészkelte magát az amnéziába. Megértettem, ez volt pontosan az a világ, amelyből elmenekültem, és amelyik most itt van ismét előttem, itt imbolyog a régi felvételek roncsolt anyagán egy történelmi léptékű amnézia kódéből felmerülve. Az ötven fekete-fehér felvétel zöme Budapesten és környékén készült az 1960-as évek végén, 70-es évek elején.”

Ezek között volt egy felvétel, amely a mostani kiállítást – úgy is mondhatnám, akarata ellenére –, elindította. Pócsik Andrea, e mostani tárlat kurátora meglátott egy a *Vizafogón* készült képet, mert hogy a Vizafogó is a Duna parton volt, van, egy képet, melyen egy vagy több cigány embert (gyerekeket, férfit, nőt?) ismert fel. Miért is lehetett revelatív erejű ez a képre való ráta-lálás? (És akkor még nem szóltam arról, hogy Andrea lakóhelye és Kovács Endre lakóhelye két szomszédvár, Paloznak és Alsóörs.

83.

Pócsik Andrea 2004-ben publikálta *A romák ábrázolása a rendszerváltás utáni magyar do-kumentumfilmekben* című tanulmányát, (2007-ben romológus diplomát szerzett, 2010-ben pedig az ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet, Film-, Média- és Kultúraelmé-leti Doktori Programján védte meg *A film cigány teste. A magyar filmtörténet romaképei a kortárs kultúrakutatások tükrében* című doktori dolgozatát. Mondhatnám, minden adva volt, hogy egy a modern antropológiai és kulturológiai, valamint médiaelméleti tudással felvértezett kutató egy kép feltalálásakor beindítsa „agyát” és ismereteit. Feltalálja az egy segítségével az ötvenkettőt, (mert hogy abból a bizonyos cipősdobozból ennyi vizafogói cigány családokat és egyes embereket megörökítő kép maradt fenn, mint egy régészeti lelet, több mint negyven év-vel később) s értelmezze a cigányábrázolások széles tengerében, mondhatnám bonyolult kon-textusában.

84.

Ha 2005-ben, amikor a *Képek, cigányok, cigány-képek* című kiállítást rendeztük a Millenári-son, s közel harminc szociofotós anyagát mutattuk be, mintegy konfrontálva azokat a privát fényképalbumok képeivel, s ismertük volna Kovács Endre képeit, bizonyos, hogy nem fejtjük fel azt a sok olvasatot, amit Andrea Uhl Gabriella segítségével, s tegyem hozzá, hogy a roma-kép-műhely elmélyült háttérmunkájának segítségével megtett. Az értelmezés hatalma teremt talán új jelentést az 1968 tavaszán egy nap alatt, a (talán kiránduló) hármastársaságában ké-szített képeknek. Az antropológus, járjon bármilyen, más nyelvi, kulturális, számára távoli kö-zösségben, vagy a saját társadalmának tőle távoli csoportjánál, időt tölt el, megismer, megért, értelmez, s akként dokumentál. Kovács Endre Breznyik Péter és Kovács László társaságában megismerkedett egy néhány családból álló, feltehetőleg egymással szoros rokoni kapcsolatban álló csoporttal, s láthatóan jól megértették egymást. A sínektől eljutottak a belső terekig. Ennek ellenére, ha egy-egy képet a többiek szorításából, kapcsolatából kiragadunk, skandalumot ki-álthatnánk, pontosabban lennének, akik kiáltanának, mint tették ezt páran 2005-ben. A kiállí-tás, szívesebben mondok vizuális tanulmányt, mely a képeknek új és átfogó jelentést ad, arra az elméletileg pontos és vonzó axiómára épít, hogy olvasatok, tekintetek, egymástól eltérő és kü-lönböző értelmezések létezhetnek, melyek együttes felmutatása számunkra is új élményeket és tudást ad.

85.

Breznyik Péter „Petya” tekintetén keresztül a nomád cigányokat látjuk, s jutunk el Moholy-Nagy Lászlóig (a modern/hagyományos ellentétpárig, meg a bohémig)

86.

Kovács László tekintetén keresztül a szegény cigányokat látjuk (a városi/vidéki ellentétpárt, s jutunk el Sára Sándorig)

87.

Kovács Endre tekintetén keresztül pedig a cigány emberek személyességét és egyediségét látjuk (az intimitástól eljutunk Molnár István Gábor családi fotógyűjteményéig).

88.

S legvégül eljutunk a kurátor/kurátori fiktív én tekintetéig (idézet Andreától). (Igaz, hogy az előző három tekintet is Andrea „fiktív” tudományos tekintete volt, pontosabban három lehetsé-ges tudományos elemzői tekintet, amely attól lett fiktív, hogy mindhárom Andrea által írt te-kinzet rátalált egy-egy szempárra.)

89.

Amikor Andrea megkért, hogy szóljak a kiállításról (vagy kapcsán?) pár szót, s elküldte az itt is olvasható szövegeit, megkönnyeztem a *szövegD* nevű szövegfájlt. Több mint tíz éves ismeretsé-günk most egy ismerettel gazdagodott, s szégyellem is magam, hogy csak most...

90. Ebből a szövegből idézek egy passzust, a kutató éppen hogy nem fiktív, hanem őszinte és valószínű vallomását, valójában munkásságának lényegét, értelmét és lelkét megadva.
91. „A 2013 telén tett közös sétánk a felvételek helyszínére, ahol a fotóművész a képek készítése óta nem járt, kivételes élményt jelentett. A lepusztult gyárépületeket épp a családok volt lakóhelyeül szolgáló füves mezsgye és egy út választja el a néhány éve épült óriási Duna-parti luxus lakóparktól. Az ipari vágányt rég felszedték, néhány darabját a mezsgyét átszelő aszfaltútban találtuk meg.
92. Első generációs értelmiségiként soha nem szabadulok attól az érzéstől, hogy az én »felemelkedésemben« akárha csekély, de szerepe lehetett fehér bőrszínemnek, hogy soha nem kellett púderoznom magam. A státuszemelkedés részemről ott kezdődött, hogy apám, a kerékgyártóból lett gázszerelő a salgótarjáni építkezéseken művezetőként dolgozott, irányította az iskolázatlan cigány férfiakból álló brigádokat.
93. Ezért a lehetséges világ kezdetét is megjelenítő *közös múlt* iránt érzett nosztalgia a szó eredeti értelmében, »a hazatérés felett érzett fájdalommal« telítődik. Ez az új, szolidaritáson alapuló osztálytudat különös módon, visszaadja belső szabadságomat.”
94. És mert a kiállítás egyik bevallott célja a kutatás, hát hadd járuljak hozzá egy rövid „párbeszéd-
del”.
- „Az Árpád hídtól északra fekvő részt egykor Lepsinek nevezték, az Agaras-tó állt itt, mely a Domonkos-rendi apácák tulajdona volt. A Váci út mentén töltés futott; a töltés és a Duna közötti zombékos területre úsztak fel a vizák ívási időszakban a Fekete-tenger felől. A 19. század végén, a mai Árpád hídi felüljáró területén több gyár is működött... A 20. századra a Duna-parti területet feltöltötték. Az 1930-as években a Dagály utcában rendőrházakat alakítottak ki, majd az Árpád híd északi oldalán 1961-1966 között további házakat építettek. A Dagály strand – eredeti neve: Szabadság strand – kialakítása az 1960-as években történt meg... Az Árpád hídtól délre a Dráva utcáig a Vizafogó teherpályaudvar felé vezető iparvágány mentén szegénynegyed állt, a Váci út mellett a Hétház és a Tizenhárom ház munkáscsaládok otthona volt. A vasúti pálya nyugati oldalán 1940-től cigánytelep alakult ki a Népfürdő utcáig. 1970-1976 között a Párkány utca mentén fekvő telepet szanálták.” Eddig az adatok az *Ilyen volt a Vizafogó a 60-as, 70-es években* közösségi oldalról.
95. 2014. június 28-án az egyik kommentelő hozzászólta a vizafogói történethez, ekképpen: „Tudjátok én a Népfürdő u. 13-ban nőttem fel, a FÉG hátsó betonfala választotta el az udvarunkat tőlük. Egy gödörben volt az egész udvar, kb. egy szinttel a Dunával. Ha árvíz volt, nálunk a pincéből hömpölygött ki a víz, ha tél volt, a meredek feljárón nem nagyon lehetett feljutni az utcára. A Vizafogó utca a kapunkkal szemben volt, pillanatok alatt a Duna-parton voltunk. Cérna, gombostű némi giliszta, légy, pillanatok alatt megvolt egy csomó kölknek a finom nasi. Ahogy vittük, ANYUKÁM sütötte is a paprikás lisztben megforgatott snciket! Nagyon jó gyerekkorom volt, kutyák, cicák, fatelep, FÜRÉSZPORHEGY, MELEG! Imádtam a hatalmas kertet, lícium bokrokat, a száraz szénát, amiben ugráltunk /meeee, hogy lu is volt!/ „Mezítlábaskodást a forró salakon, ami a Dunához vezetett. No, azt dönts el, hogy lassan mész, hogy ne szúrjon, vagy szaladsz, hogy ne égessen????!! AZOK a Cigányok az ELMŰ mellett lakókocsokban, sátrakban voltak ott, a gyerekek térdig érő hóban PUCÉRON szaladgáltak kint. Dudás néni meggyes rétesénél én még finomabbat nem ettem! Mindezt egy talpalatnyi helyen csinálta, azt sem tudom, hol sütötte meg???? A kinőtt ruháimat mindig elvittem nekik még gyerekként, de a sötét, hosszú, elhagyatott utcán felnőtként sem kellett tartani Tőlük, ha talákoztam valakivel késő este! Ma, ha jön Veled szemben egy, ha csak egy is...”